

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

АЛІЄВА АНАСТАСІЯ ЮРІЇВНА

УДК 338.48(477):330.31

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ
ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ**

Спеціальність 08.00.03 – економіка та управління національним
господарством

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: **Стадницький Юрій Іванович**, доктор економічних
наук, професор

Луцьк – 2021

АНОТАЦІЯ

Алієва А. Ю. Організаційно-економічні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – Економіка та управління національним господарством. – Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк. Національний університет водного господарства та природокористування, Рівне, 2021.

У роботі обґрунтовано теоретико-методичні підходи та розроблено практичні рекомендації щодо організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні.

Обґрунтовано, що туристично-рекреаційна сфера є привабливим видом економічної діяльності, важливим чинником стабільного й динамічного збільшення надходжень до державного бюджету, імпульсом для розвитку багатьох галузей економіки. Соціально-економічний ефект від розвитку туризму проявляється у створенні нових робочих місць, підвищенні рівня зайнятості, трудової активності, особистого та суспільного благополуччя.

Прийняття світовою спільнотою стратегії розумного, всеохопного та сталого зростання призвело до зміни парадигми розвитку сфери туризму та рекреації. Це зумовило розгляд туристично-рекреаційної діяльності на засадах сталого розвитку та інклюзивного зростання.

Доведено, що досягнення перспектив сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери потребує оновленого підходу до формування концептуальних засад на основі інклюзивного зростання та залучення усіх прошарків суспільства до вирішення проблем розвитку туризму та рекреації. Цільовим орієнтиром концепції сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання є необхідність задоволення потреб усіх верств населення, зокрема малозабезпечених і соціально незахищених,

за умов обмеженості ресурсів шляхом здійснення капіталовкладень в основні напрямки туристично-рекреаційної діяльності.

Узагальнення наукових підходів до визначення сутності сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, як цілісного процесу дотримання соціальної справедливості, досягнення економічної ефективності та забезпечення екологічної сталості, дало змогу обґрунтувати концептуальні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання. Основною концептуальною ідеєю визначено інтегрований підхід до диверсифікації туристично-рекреаційної діяльності та збільшення рівня зайнятості й доступності у туристично-рекреаційній сфері. Синергетична дія факторів підвищення якості та конкурентоспроможності туристично-рекреаційного продукту, раціонального використання туристично-рекреаційного потенціалу, розвитку туристично-рекреаційної інфраструктури, а також запровадження ефективних моделей туристично-рекреаційної індустрії сприятиме розширенню можливостей задоволення потреб усіх верств населення та забезпеченню рівного доступу до туристично-рекреаційних послуг за умов обмеженості ресурсів.

Імплементація світового досвіду організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні передбачає орієнтацію на засади інклюзивного зростання – розширення можливостей для максимального залучення населення до продуктивної діяльності, задоволення потреб усіх верств населення й забезпечення рівного доступу до туристично-рекреаційних послуг за умов обмеженості ресурсів. Запропоновано методику діагностики сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, що охоплює аналіз передумов сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери; характеристику тенденцій її розвитку; оцінку факторів і розробку стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери.

Проведено аналіз передумов сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні. Серед них: політико-правові (політична ситуація в країні,

стан нормативно-правового регулювання галузі та узгодженні з міжнародним законодавством), інституційні (структура державних органів регулювання сферою), соціально-економічні (людські ресурси, демографічні зміни, охорони здоров'я диференціація життєвого рівня населення, рівень зайнятості, заробітна плата, структура сукупних витрат), природо-ресурсний потенціал та культурні ресурси, економічні передумови (капітальні інвестиції, зовнішньоекономічна діяльність, відкритість кордонів), інфраструктурні (розвиток автотранспортної інфраструктури, чинники науково-технічного прогресу).

Серед несприятливих умов визначено складну політичну ситуацію, недосконалість законодавчої бази, згортання сфери вищої освіти, скорочення чисельності та старіння населення, невідповідність послуг охорони здоров'я вимогам туристів із розвинутих країн, низький рівень доходів населення, незначна частка витрат на туристичні послуги, погіршення стану доріг та недостатнє запровадження інновацій. Позитивними передумовами розвитку туристично-рекреаційної сфери України названо значний природо-ресурсний потенціал, доступність медицини та освіти.

Характеристика та дослідження стану розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні у динаміці за ряд років дозволили довести, що туристичний і рекреаційний потенціали розкрито не повною мірою. Про це свідчить незначний внесок туристично-рекреаційної сфери у загальний обсяг виробленої продукції за усіма видами діяльності в Україні та падіння частки надходжень від туристичної сфери в загальному експорті

Доведено, що розвиток внутрішнього туризму та рекреації стає пріоритетними в умовах пандемії, спричиненої поширенням вірусу COVID-19. Проведення оцінки факторів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні здійснено на основі використання економіко-математичного методів за допомогою обчислення інтегрального показника, розрахованого як середнього зваженого чотирьох складових сталого розвитку туризму

(соціальної сфери, економічної та екологічної ситуацій, інфраструктурного забезпечення).

Встановлено, що причинами низької привабливості туристично-рекреаційної сфери України для іноземних туристів поряд із світовою пандемією COVID-19 є нестабільна економіко-політична ситуація, невідповідна європейським стандартам транспортна система країни, недосконала інфраструктура, неналежна державна підтримка розвитку індустрії гостинності та відсутність якісної промоції України на міжнародному рівні. Водночас бар'єрами розвитку внутрішнього туризму та рекреації є низька купівельна спроможність населення спричинена нестабільністю соціально-економічного становища в країні.

З огляду на європейський досвід обґрунтовано потребу визначення стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання. Серед них – підвищення якості та вдосконалення системи конкурентних переваг туристично-рекреаційної продукції, раціональне використання туристично-рекреаційного потенціалу, розвиток регіональної інформаційної інфраструктури для використання туристично-рекреаційних послуг, створення сприятливих умов для формування та розвитку ефективних моделей туристично-рекреаційної індустрії. Їх реалізація дозволяє виявити можливості для забезпечення рівного доступу до ринків туристично-рекреаційних послуг, туристично-рекреаційних ресурсів і неупередженого регуляторного середовища для різних соціальних груп, формування механізмів забезпечення продуктивної зайнятості, збільшення доходів для відчужених груп і подолання бідності, вироблення нових підходів до споживання обмежених ресурсів і досягнення інклюзивного зростання у довгостроковій перспективі.

В основу удосконаленого організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання покладено визначення суб'єктів, об'єктів, принципів, методів та інструментів.

Розкриття змісту поняття та основних функцій бізнес-моделі у туристично-рекреаційній сфері дозволило визначити цінність туристично-рекреаційної послуги. Охарактеризовано відмінність туристично-рекреаційної сфери від інших видів діяльності за ознакою побудови ланцюга створення вартості. Визначено ознаки олігополістичної конкуренції для ринку туристично-рекреаційних послуг.

Обґрунтовано рекомендації до запровадження сучасних бізнес-моделей сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на основі диверсифікації видів туристично-рекреаційної діяльності та формування мережових туристично-рекреаційних структур.

Запропоновано розвивати такі бізнес-моделі у туристично-рекреаційній сфері, як: мережеву туристично-рекреаційну структуру на основі великої організації, що навколо себе інтегрує середні та малі фірми; мережу малих і середніх юридично самостійних туристичних й рекреаційних компаній; туристично-рекреаційну кластерну мережу. Звернута увага на необхідність розширення ринку туристично-рекреаційних послуг в Україні мережевої діяльності малих і середніх туристичних і рекреаційних компаній в Україні та туристичних операторів.

Ключові слова: сталий розвиток, інклюзивне зростання, туристично-рекреаційна сфера, туристично-рекреаційні послуги, туристично-рекреаційна індустрія, бізнес-модель.

SUMMARY

Aliyeva A. Yu. Organizational and economic principles of sustainable development of tourism and recreation in Ukraine. – On the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Economic Sciences, specialty 08.00.03 – Economics and Governance of National Economy. – Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk. National University of Water and Environmental Engineering, Rivne, 2021.

The paper substantiates theoretical approaches, developing practical recommendations for organizational and economic support of tourism sustainable development of in Ukraine.

It is substantiated that the tourist and recreational sphere is an attractive type of economic activity, an important factor in the stable and dynamic increase of state budget revenues, an impetus for the development of many sectors of the economy. The socio-economic effect of tourism development is manifested in the creation of new jobs, increasing employment, employment, personal and social well-being.

The adoption by the world community of a strategy of smart, inclusive, and sustainable growth has led to a paradigm shift in the development of tourism and recreation. This led to the consideration of tourist and recreational activities on the basis of sustainable development and inclusive growth.

It is proved that achieving the prospects of sustainable development of tourism and recreation requires a renewed approach to the formation of conceptual foundations based on inclusive growth and the involvement of all segments of society in solving problems of tourism and recreation. The target of the concept of sustainable development of tourism and recreation on the basis of inclusive growth is the need to meet the needs of all segments of the population, including the poor and socially vulnerable, with limited resources by investing in the main areas of tourism and recreation.

The generalization of scientific approaches to defining the essence of sustainable development of tourism and recreation as a holistic process of social justice, economic efficiency, and environmental sustainability, allowed us to substantiate the conceptual foundations of sustainable development of tourism and recreation on the basis of inclusive growth. The main conceptual idea is an integrated approach to the diversification of tourist and recreational activities and increases the level of employment and accessibility in the tourist and recreational sphere. The synergistic effect of factors improving the quality and competitiveness of tourism and recreation product, rational use of tourism and recreation potential,

development of tourism and recreation infrastructure, as well as the introduction of effective models of tourism and recreation industry will expand opportunities to meet the needs of all segments of the population. services in conditions of limited resources.

Implementation of the world experience of organizational and economic support of sustainable development of tourism and recreation in Ukraine involves focusing on the principles of inclusive growth - expanding opportunities for maximum involvement of the population in productive activities, meeting the needs of all segments of the population, and ensuring equal access to tourism and recreation. The method of diagnostics of sustainable development of the tourist and recreational sphere is offered, which includes the analysis of preconditions of sustainable development of the tourist and recreational sphere; characteristics of trends in its development; assessment of factors and development of strategic priorities for sustainable development of tourism and recreation.

An analysis of the prerequisites for sustainable development of tourism and recreation in Ukraine is done. Among them: political and legal (political situation in the country, the state of legal regulation of the industry and in accordance with international law), institutional (structure of state regulatory bodies), socio-economic (human resources, demographic change, health care differentiation of life population level, employment level, wages, structure of total costs), natural resource potential and cultural resources, economic preconditions (capital investments, foreign economic activity, open borders), infrastructural (development of motor transport infrastructure, factors of scientific and technological progress).

Adverse conditions include a difficult political situation, imperfect legal framework, shrinking higher education, declining population, and aging, non-compliance of health services with the requirements of tourists from developed countries, low incomes, a small share of spending on travel services, deteriorating roads. and insufficient innovation. Positive preconditions for the development of

the tourist and recreational sphere of Ukraine are called significant natural resource potential, accessibility of medicine, and education.

Characteristics and research of the state of development of the tourist and recreational sphere in Ukraine in the dynamics over a number of years allowed to prove that the tourist and recreational potentials are not fully revealed. This is evidenced by the insignificant contribution of the tourism and recreation sector to the total output of all activities in Ukraine and the decline in the share of revenues from the tourism sector in total exports

It has been proven that the development of domestic tourism and recreation is becoming a priority in a pandemic caused by the spread of the COVID-19. The assessment of factors of sustainable development of tourism and recreation in Ukraine is based on the use of economic and mathematical methods by calculating the integrated indicator, calculated as the weighted average of the four components of sustainable tourism (social sphere, economic and environmental situations, infrastructure).

It is established that the reasons for the low attractiveness of tourism and recreation of Ukraine for foreign tourists along with the global pandemic COVID-19 are unstable economic and political situation, inconsistent with European standards transport system, imperfect infrastructure, inadequate state support for the hospitality industry, and lack of quality promotion of Ukraine. At the same time, the barriers to the development of domestic tourism and recreation are the low purchasing power of the population caused by the instability of the socio-economic situation in the country.

Given the European experience, the need to determine the strategic priorities of sustainable development of tourism and recreation on the basis of inclusive growth is justified. Among them are improving the quality and improving the system of competitive advantages of tourist and recreational products, rational use of tourist and recreational potential, development of regional information infrastructure for the use of tourist and recreational services, creation of favorable conditions for formation and development of effective models of tourist and

recreational industry. Their implementation allows to identify opportunities to ensure equal access to the markets of tourist and recreational services, tourist and recreational resources, and an impartial regulatory environment for different social groups, the formation of mechanisms to ensure productive employment, increase income for alienated groups and overcome poverty, develop new approaches to limited consumption resources and achieving inclusive growth in the long run.

The basis of the improved organizational and economic mechanism of sustainable development of the tourist and recreational sphere on the basis of inclusive growth is the definition of subjects, objects, principles, methods, and tools.

Disclosure of the content of the concept and the main functions of the business model in the tourist and recreational sphere allowed to determine the value of the tourist and recreational service. The difference of the tourist and recreational sphere from other types of activity on the basis of building a value chain is characterized. Signs of oligopolistic competition for the market of tourist and recreational services are determined.

Recommendations for the introduction of modern business models of sustainable development of the tourist and recreational sphere on the basis of diversification of tourist and recreational activities and the formation of network tourist and recreational structures are substantiated.

It is proposed to develop such business models in the tourist and recreational sphere as network tourist and recreational structure on the basis of a large organization that integrates medium and small firms around itself; network of small and medium legally independent tourist and recreational companies; tourist and recreational cluster network. Attention is paid to the need to expand the market of tourist and recreational services in Ukraine network activities of small and medium-sized tourist and recreational companies in Ukraine and tour operators.

Keywords: sustainable development, inclusive growth, tourism and recreation, tourism and recreation services, tourism and recreation industry, business model.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Колективні монографії:

1. Алієва А. Ю., Стрішенець О. М. Теоретичні аспекти формування та розвитку транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг. *Структурні зміни в економіці природокористування: теоретичні основи та прикладні аспекти*: кол. моногр. / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. О. М. Стрішенець. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 180 с. С. 35–46. *Особистий внесок здобувача: розкрито теоретичні основи та світовий досвід функціонування ринку туристично-рекреаційних послуг (0,65 друк. арк., особистий внесок дисертанта – 0,33 друк. арк.).*

2. Алієва А. Ю., Стрішенець О. М., Напрямки активізації розвитку транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг в умовах європейської інтеграції. *Globalne aspekty Ekonomii Swiatowej i Stosunkow Miedzynarodowych w warunkach niestabilnosci gospodarczej: [monografia Miedzynarodowej Konferencji Naukowo-Praktycznej]*, Czestochowa, Akademia Polonijna, 2016. 897 p. P. 542–551. – *Особистий внесок здобувача: проаналізовано основні засади та напрямки активізації розвитку транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг в умовах європейської інтеграції. (0,58 друк. арк., особистий внесок дисертанта – 0,29 друк. арк.).*

Статті у наукових фахових виданнях України:

3. Алієва А. Ю. Стратегічні завдання розвитку транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка»* : зб. наук. пр. / Ред. кол.: Мікловда В. П. (гол. ред.) та ін. Ужгород, 2016. Вип. 1(47). Том 2. 476 с. С. 99–101 (0,41 друк. арк.).

4. Алієва А. Ю. Наукові підходи до визначення сутності транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг. *Економічний*

часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2016. Вип. 3. С. 47–52 (0,39 друк. арк.).

5. Алієва А. Ю. Формування стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання. *Економічний форум*. Луцьк: ЛНТУ. 2020. Т. 3. С. 44–51 (0,57 друк. арк.).

6. Алієва А. Ю. Характеристика та тенденції розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні. *Вісник ЛНАУ: економіка АПК*. 2020. № 27. С. 99–103 (0,65 друк. арк.).

7. Алієва А. Ю. Сучасні бізнес-моделі розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні. *Український журнал прикладної економіки*. 2020. Т. 5. № 1. С. 228–235 (0,56 друк. арк.)

8. Алієва А. Ю. Концептуальні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія: Економічні науки*. Рівне: НУВГП. 2020. Випуск 2(90). С.3–13 (0,68 друк. арк.).

Статті у виданнях іноземних держав:

9. Alieva A., Pavlikha V. Formation of strategic priorities for sustainable development of tourism and recreation sphere based on inclusive growth. *National interest International Academic Journal*. 2020. Vol. 1. №. 1. P. 74–85. *Особистий внесок здобувача: розкрито стратегічні пріоритети сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери* (0,43 друк. арк., *особистий внесок дисертанта – 0,31 друк. арк.*).

10. Aliieva A., Pavlikha N., Zelinska O. Foreign economic activity activation of the region in the context of euroregional cooperation: theoretical and methodical approaches. *Economic and regional studies*. 2020. Vol. 13. № 4. P. 429–441. *Особистий внесок здобувача: розкрито напрями реалізації зовнішньоекономічної діяльності на засадах сталого розвитку* (0,76 друк. арк., *особистий внесок дисертанта – 0,32 друк. арк.*).

Праці апробаційного характеру:

11. Алієва А. Ю., Стрішенець О. М. Шляхи активізації розвитку транскордонного ринку рекреаційних послуг. *Модернізація національної системи управління державним розвитком: виклики і перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., 16–17 груд. 2015 р. Тернопіль, 2015. 269 с. С. 200–201. URL: www.econf.at.ua/_ld/0/6_Collection_12_2.pdf. *Особистий внесок здобувача: здійснено аналіз методів активізації розвитку транскордонного ринку рекреаційних послуг. (0,3 друк. арк., особистий внесок дисертанта – 0,15 друк. арк.).*
12. Алієва А. Ю. Особливості формування та розвитку транскордонних туристично-рекреаційних кластерів. *Регіональні проблеми розвитку територіальних систем: теорія, практика, перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Ч. 3. 15–16 квіт. 2016 р. Ужгород, 2016. 204 с. С. 44–47. *(0,32 друк. арк.).*
13. Алієва А. Ю. Практичні рекомендації щодо розвитку туристично-рекреаційної діяльності в Шацькому адміністративному районі. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів*: матеріали Міжнар. науково-практ. Інтернет-конф., 6–7 квіт. 2017 р. Луцьк, 2017. 220 с. С. 156–158. *(0,3 друк. арк.).*
14. Алієва А. Ю. Визначення туристично-рекреаційної сфери та її розвиток в умовах транскордонного співробітництва. *Транскордонне співробітництво як форма розвитку міжнародної інтеграції*: матеріали X Міжнар. наук.-практ. Семінару, 22 трав. 2020 р. Луцьк: Інформаційно-видавничий відділ Луцького НТУ, 2020. 143 с. С. 8–10 *(0,15 друк. арк.).*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1 Теоретико-методичні основи дослідження сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери	23
1.1. Концептуальні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери.....	23
1.2. Світовий досвід організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери	45
1.3. Методичні підходи до діагностики сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери.....	61
Висновки до першого розділу	68
РОЗДІЛ 2 ДІАГНОСТИКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ	71
2.1. Аналіз передумов сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні	71
2.2. Характеристика та тенденції розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні.....	96
2.3. Оцінка факторів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери..	117
Висновки до другого розділу.....	135
РОЗДІЛ 3 УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ СФЕРИ.....	137
3.1. Формування стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання	137
3.2. Організаційно-економічний механізм сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання	152
3.3. Запровадження бізнес-моделей сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери.....	168
Висновки до третього розділу	188
ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	194
ДОДАТКИ	217

ВСТУП

Актуальність теми. Сталість й досягнення нової якості соціально-економічного зростання визначені світовою спільнотою основними пріоритетами побудови сучасних моделей розвитку національних економік.

Відповідно до Глобальних цілей сталого розвитку, затверджених на Саміті ООН, відбулось встановлення стратегічних рамок національного зростання й започатковано інклюзивний процес орієнтації сфер економічної діяльності в Україні до сучасних вимог та викликів.

Забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери як динамічної форми торгівлі послугами та високорентабельної галузі національної економіки актуалізує питання формування ефективних і раціональних взаємодій серед усіх учасників ринку туристичних і рекреаційних послуг на засадах комплексного підходу та системного вирішення питань розвитку альтернативних способів досягнення конкурентних переваг бізнесу від туристичної та рекреаційної діяльності. Враховуючи це, спектр стратегічних напрямів розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні визначений у Дорожній карті Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року, потребує розширення та узгодження з глобальними рішеннями, прийнятими світовою спільнотою.

Поряд із цим на умови розвитку туристично-рекреаційної сфери як в Україні, так і у світі в цілому радикально вплинула криза, викликана пандемією COVID-19. Зазначене обумовлює потребу в удосконаленні механізму організаційно-економічного забезпечення стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери та обґрунтування рекомендацій щодо запровадження нових бізнес-моделей туристично-рекреаційної індустрії.

Питання організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку різноманітних сфер національного господарства відображено у наукових працях М. Войчука, В. Загорського, Н. Ковшун, О. Кононенко, Н. Мамонтової, Я. Остафійчука, Н. Павліхи, Н. Савіної, Ю. Стадницького,

Є. Хлобистова, Н. Хом'юк, Н. Хумарової, І. Цимбалюк. Дослідження проблеми формування пріоритетів і механізмів реалізації стратегії розвитку туризму та рекреації здійснили такі вчені, як І. Балобанов, Є. Богданов, Д. Гільберт, М. Гусєва, М. Долішній, В. Євдокименко, В. Костинець, В. Кравців, О. Лютак, М. Мальська, О. Марченко, Н. Моїсєєва, В. Павлов, Т. Ткаченко, С. Харічков, І. Школа та інші. Незважаючи на достатній методологічний базис існуючих розробок, проблематика формування і запровадження концептуальних стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери потребує постійного удосконалення. З огляду на це постає необхідність наукового обґрунтування теоретико-методичних та практичних засад організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери. Наведені положення зумовили актуальність, наукову та практичну цінність дисертаційної роботи, основні цілі й завдання дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Основні результати дисертаційної роботи отримано в процесі безпосередньої участі автора у здійсненні науково-дослідної роботи кафедри міжнародних економічних відносин та управління проектами Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки в рамках виконання держбюджетних тем «Інноваційні форми активізації бізнесу в умовах міжнародної інтеграції» (державний реєстраційний номер 0115U002350) – обґрунтовано бізнес-моделі сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери; «Регіональні ринки в умовах європейської інтеграції: механізми конкуренції та конвергенції» (державний реєстраційний номер 0118U001094) – проведено діагностику сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні; «Безпека сталого розвитку регіонів та територіальних громад України на засадах інклюзивного зростання» (державний реєстраційний номер 0120U102632) – розроблено стратегічні пріоритети та організаційно-економічний механізм сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання.

Мета й завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є обґрунтування теоретико-методичних підходів і розробка практичних рекомендацій щодо організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні.

Відповідно до визначеної мети поставлено та вирішено такі *завдання*:

- визначити концептуальні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери;
- узагальнити світовий досвід щодо організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери;
- удосконалити методичний підхід до діагностики сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери;
- проаналізувати передумови сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні;
- охарактеризувати тенденції розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні;
- здійснити оцінку факторів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери;
- розвинути наукові підходи до формування стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання;
- удосконалити організаційно-економічний механізм сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання;
- розробити науково-практичні рекомендації щодо запровадження бізнес-моделей сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери.

Об’єктом дослідження є процеси організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні.

Предметом дослідження виступають теоретичні, методичні та практичні засади організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні.

Методи дослідження. Теоретичним підґрунтям дослідження є фундаментальні положення економічної теорії, класичні та сучасні теорії розвитку національного господарства. Розробка теоретико-методичних та прикладних засад організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні здійснювалася на основі системного підходу, який уможливив комплексний розгляд цих процесів.

У процесі дослідження застосовувалися загальноприйняті в економічній науці методи: монографічний, теоретичного та порівняльного аналізу, історико-логічний – для розкриття концептуальних засад сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери (п. 1.1), узагальнення світового досвіду щодо його організаційно-економічного забезпечення (п. 1.2); аналізу та синтезу, системно-структурний, абстрактно-логічний, статистичних групувань – для удосконалення методичних підходів до діагностики сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери та характеристики передумови сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні (п. 1.3, 2.1); економіко-статистичний, графічний – для характеристики тенденцій розвитку та оцінювання факторів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери (п. 2.2., 2.3); структурно-логічного аналізу та синтезу, наукового узагальнення – для обґрунтування вдосконалення організаційно-економічних засад сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери (п. 3.1, 3.2, 3.3).

Інформаційною базою дослідження слугували законодавчі та нормативні акти Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, укази Президента України; офіційні матеріали Державної служби статистики України, Державного Агентства розвитку туризму; міжнародні нормативно-правові документи; наукові праці вітчизняних та зарубіжних авторів, у яких висвітлено фундаментальні положення щодо розвитку сфери туризму та рекреації; електронні ресурси, представлені в мережі Інтернет; результати власних напрацювань здобувача, аналітичні розрахунки тощо.

Наукова новизна одержаних результатів і особистий внесок дисертанта полягають у поглибленні теоретичних засад, обґрунтуванні необхідності та розробленні напрямів удосконалення організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні. Основні положення дисертації, що визначають її новизну й виносяться на захист, полягають у такому:

удосконалено:

- концептуальні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, в основу яких, на відміну від наявних, покладено інтегрований підхід до диверсифікації туристично-рекреаційної діяльності та збільшення рівня зайнятості й доступності послуг у туристично-рекреаційній сфері на основі запровадження принципів інклюзивного зростання, що сприятиме розширенню можливостей задоволення потреб усіх верств населення та забезпеченню рівного доступу до туристично-рекреаційних послуг за умов обмеженості ресурсів;

- методичний підхід до діагностики сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, котрий, на відміну наявних, охоплює послідовну реалізацію етапів його проведення: аналіз передумов сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери; характеристику тенденцій її розвитку; оцінку факторів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, що дає можливість розробити стратегічні пріоритети та рекомендації щодо удосконалення організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери;

- організаційно-економічний механізм сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, який, на відміну від існуючих, являє собою відкриту, динамічну інтегровану систему взаємодії суб'єктів і об'єктів туристично-рекреаційної індустрії, спрямовану на досягнення цілей сталого розвитку на основі синергетичного ефекту від застосування методів й інструментів інклюзивного зростання у соціальній, економічній, екологічній сферах туристично-рекреаційної діяльності, що дозволяє досягнути дотримання соціальної справедливості, економічної ефективності та забезпечення екологічної сталості;

дістали подальший розвиток:

– теоретичне обґрунтування організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери із врахуванням світового досвіду, що ґрунтується на застосуванні моделі управління, заснованій на співробітництві державних і недержавних інституцій, соціальному партнерстві, передбачає широку участь громадських організацій та базується на залученні різних верств населення до туристично-рекреаційної діяльності як працівників, споживачів послуг, посередників, інвесторів, постачальників ресурсів, партнерів на всіх етапах ланцюга створення доданої вартості. Це дозволить забезпечити раціональне використання туристично-рекреаційного потенціалу, підвищити доступність туристично-рекреаційних послуг, посилити їх конкурентоспроможність;

– оцінювання факторів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на основі систематизації показників, що характеризують його соціальну, економічну, екологічну й інфраструктурну компоненти та розрахунку на їх основі інтегрального індексу, застосування якого дозволяє об'єктивно оцінити поточну ситуацію й обґрунтувати рекомендації щодо подальшого розвитку туризму та рекреації;

– наукові підходи до формування стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання – підвищення якості та вдосконалення системи конкурентних переваг туристично-рекреаційної продукції, раціональне використання туристично-рекреаційного потенціалу, розвиток регіональної інформаційної інфраструктури для використання туристично-рекреаційних послуг, формування та розвиток ефективних бізнес-моделей туристично-рекреаційної індустрії, запровадження яких враховує європейський досвід щодо концептуальних положень і механізмів реалізації Стратегії розвитку 2026;

– науково-практичні рекомендації до запровадження сучасних бізнес-моделей сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на основі диверсифікації видів туристично-рекреаційної діяльності та формування мережових туристично-рекреаційних структур, зокрема у формі туристично-

рекреаційних кластерних мереж, що інтегрують середні та малі туристично-рекреаційні компанії.

Практичне значення одержаних результатів. Практична значимість одержаних результатів полягає в розробці науково-прикладних рекомендацій щодо вдосконалення організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні.

Результати дослідження, методичні й практичні рекомендації отримані в процесі виконання дисертації, підтверджено довідками про впровадження в роботу органів державного та регіонального управління, місцевого самоврядування, зокрема Управління економічного розвитку та торгівлі Волинської обласної державної адміністрації (довідка № 433/03-12/2-20 від 01.09.2020 р.), Волинської торгово-промислової палати (довідка № 19-22/01-3/139 від 16.09.2020 р.), Департаменту соціальної політики Луцької міської ради (довідка №112-84/8312 від 01.12.2020 р.), Громадської організації «Інститут транскордонних ініціатив» (довідка № 12 від 12.09.2020 р.).

Теоретико-методичні положення дисертаційної роботи можуть бути використані для прийняття практичних рішень керівниками й спеціалістами, органами державного та регіонального управління, місцевого самоврядування для опрацювання сучасних підходів до управління сталим розвитком міст.

Основні теоретичні висновки, науково-практичні рекомендації впроваджено в навчальний процес Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки під час підготовки навчально-методичних матеріалів і викладання дисциплін «Управління розвитком регіонів та територіальних громад», «Економіка регіонів», «Менеджмент та маркетинг», «Основи економічних теорій», «Управління проектами», а також у керівництві студентськими науково-дослідними роботами (довідка № 03-28/01/2332 від 17.09.2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням. Наукові результати, представлені в роботі, отримано автором особисто. Із наукових праць, опублікованих у співавторстві,

у дисертації використовуються лише ті ідеї та положення, які є результатом особистої роботи здобувача, про що вказано в переліку наукових праць.

Апробація результатів дисертації. Основні результати, положення та висновки дослідження обговорено й схвалено на 11 міжнародних науково-практичних конференціях, серед яких: «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 2014 р., 2015 р., 2016 р., 2019 р.); «Економічні та соціальні інновації як фактор розвитку економіки» (м. Луцьк, 2014 р.); «Модернізація національної системи управління державним розвитком: виклики і перспективи» (м. Тернопіль, 2015 р.); «Globalne aspekty Ekonomii Swiatowej I Stosunkow Miedzynarodowych w warunkach niestabilnosci gospodarczej» (м. Ченстохов, Польща, 2016 р.); «Регіональні проблеми розвитку територіальних систем: теорія, практика, перспективи» (м. Ужгород, 2016 р.); «Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів» (м. Луцьк, 2017 р.); «Сучасні тренди підготовки фахівців з управління проектами та програмами» (м. Луцьк, 2018 р.), «Сучасні тренди міжнародних економічних відносин & Управління проектами Європейського Союзу» (м. Луцьк, 2018 р.); на Міжнародному науково-практичному семінарі «Транскордонне співробітництво як форма розвитку міжнародної інтеграції» (м. Луцьк, 2020 р.).

Публікації. Основні положення дисертації опубліковано в 14 наукових працях загальним обсягом 6,75 д.а. (із яких особисто автору належить 5,43 д.а.), у тому числі: 6 статей у наукових фахових виданнях України, серед яких 4 статті у журналах, що входять до міжнародних наукометричних; дві статті – в іноземних періодичних наукових виданнях, 4 статті у збірнику матеріалів науково-практичної конференції; 2 колективні монографія, у тому числі іноземного видання.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел із 136 найменувань і додатків. Основний обсяг дисертаційної роботи складає 178 сторінок, включаючи 19 таблиць та 24 рисунки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ СФЕРИ

1.1. Концептуальні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери

Розвиток туристично-рекреаційної сфери як складової національної економіки, стимулює зайнятість населення, сприяє підвищенню конкурентоспроможності країни та її регіонів. Від її стану значною мірою залежить розвиток суміжних галузей: транспорту, торгівлі, зв'язку, будівництва, сільського господарства, виробництва споживчих товарів та інших. Отже, розвиток сфери туристично-рекреаційних послуг як важливий показник якості життя та рівня людського розвитку має важливе економічне та соціальне значення у суспільстві.

Розкриття наукових підходів дослідження сутності та структури туристично-рекреаційної сфери потребує визначення дефініцій категоріального апарату, що супроводжує розкриття її змісту.

Традиційні підходи, за якими туризм і рекреація розглядаються вченими в контексті їх розвитку як галузі (сектору) економіки чи просторово-територіального утворення (Ю. Веденін, В. Кифяк, О. Любіцева, В. Павлов, Т. Ткаченко, С. Харічков, Л. Черчик, В. Шмагіна та ін.) практично вичерпали себе в сенсі конструктивного бачення перспектив їх розвитку та зрештою їх місії і завдань у подоланні складних протиріч сучасного світу [32].

Н. Опанасюк визначає *туризм та рекреацію* як тимчасове подорожування людини за межі місця проживання з метою пізнання, відпочинку, оздоровлення або з іншою метою [100].

Туризм є «багатостороннім явищем, що поєднує економічні, соціальні, культурні та економічні аспекти, має невичерпний потенціал для постійного

прогресу, тісно поєднується з багатьма галузями економіки, що зумовлює його провідне місце у соціально-економічному житті країн і народів» [162].

Сучасний світовий туризм є важливим чинником розвитку цивілізації. За висновком Всесвітньої ради з туризму і мандрівок, туризм характеризується як найкрупніша індустрія світу [53].

У свою чергу, *рекреація* – це поняття, що охоплює усі види відпочинку, у тому числі санаторно-курортне лікування і туризм. Зазначимо, що у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі відсутнє одностайне визначення поняття «рекреація». Відповідно немає єдиної думки щодо визначення основних категорій, пов'язаних із рекреаційною діяльністю. З одного боку, досі не розроблено єдиний міжнародний термінологічний стандарт з рекреаційної сфери. З іншого боку, в Україні відсутня єдина нормативно-правова база, в якій чітко визначено основні поняття, що пов'язані з рекреацією. Окрім того, як зазначають А. Кусков, В. Голубєва, Т. Одінцова, такі поняття, як рекреація, туризм, відпочинок, дозволля й інші категорії в реальних умовах складно розрізнити [62].

В. Новиков називає *рекреаційне господарство* як цілісний господарський комплекс та відносить туристичні послуги до рекреаційних послуг, під якими визначає «послуги, що забезпечують та відновлюють здоров'я, задовольняють культурні, інтелектуальні потреби, підтримають духовник і фізичний розвиток особи, нормальну життєдіяльність споживача» [98, с. 33].

На сьогодні є невирішеним питання розмежування понять «туристична послуга», «туристичний продукт», «туристично-рекреаційна послуга», «туристично-рекреаційний продукт». Значний науковий доробок в теоретичну основу дослідження цих понять вклали такі вчені, як: Ю. Калмиков, М. Кротов, Ю. Никонорова, В. Федорченко, Н. Филик, Є. Шещенін та інші. Ю. Коросташивець розкриває поняття *послуги* як підприємницьку діяльність фізичної чи юридичної особи, спрямовану на

задоволення потреб інших осіб; сукупність матеріальних та нематеріальних споживчих вартостей, здатних задовольняти потреби клієнта [53, с. 105].

Туристично-рекреаційна послуга – це сегмент сфери послуг, що забезпечує задоволення потреб людей та реалізацію їх діяльності у процесі відпочинку, оздоровлення, подорожі, дозвілля. Це комплексне поняття та включає в себе комплекс людських потреб.

Що стосується *туристично-рекреаційного продукту*, то він представляє собою сукупність речових (предметів споживання) і нематеріальних (у формі послуги) споживчих вартостей, які необхідні для задоволення потреб туриста та рекреанта. Туристично-рекреаційний продукт охоплює: туристично-рекреаційні послуги та туристично-рекреаційні товари. Туристично-рекреаційний продукт, який існує на ринку, реалізується як туристично-рекреаційна пропозиція та відповідає стандартам якості. Пропозиція туристично-рекреаційного продукту – це кількість цього продукту і туристично-рекреаційних послуг, які виставлені на ринок при визначеному рівні цін [150]. Загалом, *туристично-рекреаційний продукт* – це комплекс послуг, робіт, товарів тощо. Його основними ознаками є: поєднання не менше двох послуг, одна з яких є послугою розміщення або перевезення, надання яких обов'язково передбачається у відповідному договорі на туристично-рекреаційне обслуговування; реалізація зазначених послуг за визначеною ціною [94].

У туристичній галузі основним об'єктом пропозиції і попиту на ринку виступає туристичний продукт. Закон України «Про туризм» визначає туристичний продукт як комплекс туристичних послуг, необхідних для задоволення потреб туриста під час його подорожі [138].

М. Мальська, В. Худо, В. Цибух визначають туристичний продукт, як «упорядковану сукупність туристичних послуг, робіт і товарів (пакет туристичних послуг), що складається як мінімум з двох, або більше одиничних чи множинних туристичних послуг, робіт, товарів і засобів

забезпечення, інших туристичних ресурсів, достатніх для задоволення потреб туристом в процесі із метою туризму» [72, с. 106–107].

О. Бейдик наводить наступне визначення: «туристичний продукт – це набір послуг, що входять у вартість туристичної поїздки за певним маршрутом з комплексним обслуговуванням» [11, с. 94].

На думку Я. Остафійчука «сфера послуг являє собою сукупність видів економічної діяльності, результатом якої здебільшого є нематеріальні продукти, що можуть брати участь у процесі матеріального виробництва або ж кінцевому як індивідуальному, так і груповому споживанні, пов'язаному з формуванням особистості чи матеріальних умов її побуту. В контексті людського розвитку продукти сфери послуг (передусім так звані соціальні послуги – освіти та культури, охорони здоров'я, рекреації та ін.) безпосередньо визначають якісні характеристики людських ресурсів. Суть рівності можливостей полягає в тому, щоб надати кожній особі, незалежно від походження (соціального статусу, типу поселення чи регіону проживання, стану здоров'я і т.п.), шансу досягти суспільної позиції, яка б максимально відповідала її потенціалу (здібностям). Справедливою вважається нерівність, що виникає через неоднакові вроджені задатки особи, а також нерівність, яка служить на користь найбільш знедолених. Соціально вразливими слід вважати не тільки осіб, позбавлених доступу до соціальних послуг, а й тих, хто володіє порівняно гіршими можливостями для їх одержання з урахуванням якості [103, с. 31].

Рекреаційна послуга – це будь-яка діяльність або вигода, яку надають клієнтові на спеціалізованих територіях поза місцем його постійного проживання, й у вільний від роботи час, щоб відновити його фізичні та психологічні сили, задовольнити спортивні, оздоровчі, пізнавальні інтереси тощо [25].

Туристичні підприємства (фірми) займаються туроператорською, турагентською діяльністю. У свою чергу, рекреатори – це «суб'єкти господарювання, які отримали право займатися рекреаційною діяльністю в

порядку, визначеному законодавством з метою, як правило, отримання прибутків чи виконання соціального замовлення на госпрозрахункових умовах» [15].

Аналіз підходів вітчизняних і зарубіжних науковців до трактування понять «туризм» і «рекреація» дозволив зробити висновок про «необхідність їх комплексного сприйняття, як єдиної сфери, мета котрої полягає у відновленні та розвитку життєвих сил людини» [56, с. 6].

Отже, туристично-рекреаційні послуги виступають основним продуктом туристичної та рекреаційної діяльності та відносяться до сфери послуг, яка є складовою економіки регіону, країни в цілому. Висока частка сфери послуг у структурі економіки країни, регіону є ознакою високого рівня їх соціально-економічного розвитку, прогресивної структури господарства тощо.

Соціально-економічна сутність туристично-рекреаційної послуги пов'язана з людським капіталом, під яким розуміється інтенсивний продуктивний чинник соціально-економічного розвитку країни, регіону. Особливість підприємств (фірм), що виробляють і надають туристично-рекреаційні послуги, на відміну від інших, полягає в тому, що їх діяльність орієнтована на досягнення не тільки економічного, а й соціального ефекту, суспільного блага тощо. Н. Ведмідь справедливо зазначає, що «санаторно-курортна та оздоровча послуга – це соціокультурна комплексна послуга із високим ступенем особистісної та соціальної цінності» [24, с. 92–93]. На нашу думку, зміст туристично-рекреаційної послуги необхідно розкривати з огляду її соціокультурної компоненти та використанням комплексного підходу.

Туристично-рекреаційну сферу формують фізичні та юридичні особи, які здійснюють свою туристично-рекреаційну діяльність у просторі. Це люди, туристи (рекреанти), з їхніми мотивами до подорожей й оздоровлення, особистостями, потребами, доходами, соціальним станом тощо, які виконують функції споживачів туристично-рекреаційних послуг, власне мешканці та туристичні підприємства (фірми), рекреатори, які є виробниками

та постачальниками туристично-рекреаційних послуг, а також роботодавцями, підприємцями та інше.

Туристична та рекреаційна діяльності є видами господарської діяльності з організації туризму, екскурсій, дозвілля, відпочинку, курортно-профілактичного лікування, оздоровлення. В науковій літературі домінує диференційований підхід до визначення туристичної та рекреаційної діяльності. Пропонуємо *туристично-рекреаційну сферу* визначати як цілісний напрям діяльності з надання туристично-рекреаційних послуг [1, с. 8–10], що «зорієнтований на відновлення фізичних і психічних сил населення, його духовне та культурне збагачення» [98, с. 33]. Туристично-рекреаційна сфера є привабливим видом економічної діяльності, яка у всьому світі приносить високі та стабільні прибутки. Вона є важливим чинником стабільного й динамічного збільшення надходжень до державного бюджету, а також є імпульсом для розвитку багатьох галузей економіки [31]. Згідно із статистичними даними економічно розвинутих країн, міжнародний туризм вважається одним із найприбутковіших видів суб'єктів господарювання, що є вагомим стимулом для розвитку культурного та відпочинкового туризму в Україні [67].

Вплив туристично-рекреаційної сфери на національну економіку показано на рис. 1.1.

Сучасний розвиток туризму та рекреації, який базується на таких основних характеристиках, як масовість, інтегрованість, інклюзивність, соціально-економічна ефективність, суттєво вплинув на динаміку розвитку туристично-рекреаційної сфери і зумовив *розгляд туристично-рекреаційної діяльності на засадах сталого розвитку та інклюзивного зростання*.

За визначенням Всесвітнього банку, *сталий розвиток* представляє собою процес управління сукупним капіталом суспільства на користь збереження та примноження людських можливостей. В центр сучасних підходів до визначення поняття сталого розвитку поставлені інтереси людської особистості, право людини на здорове і плодотворне життя.

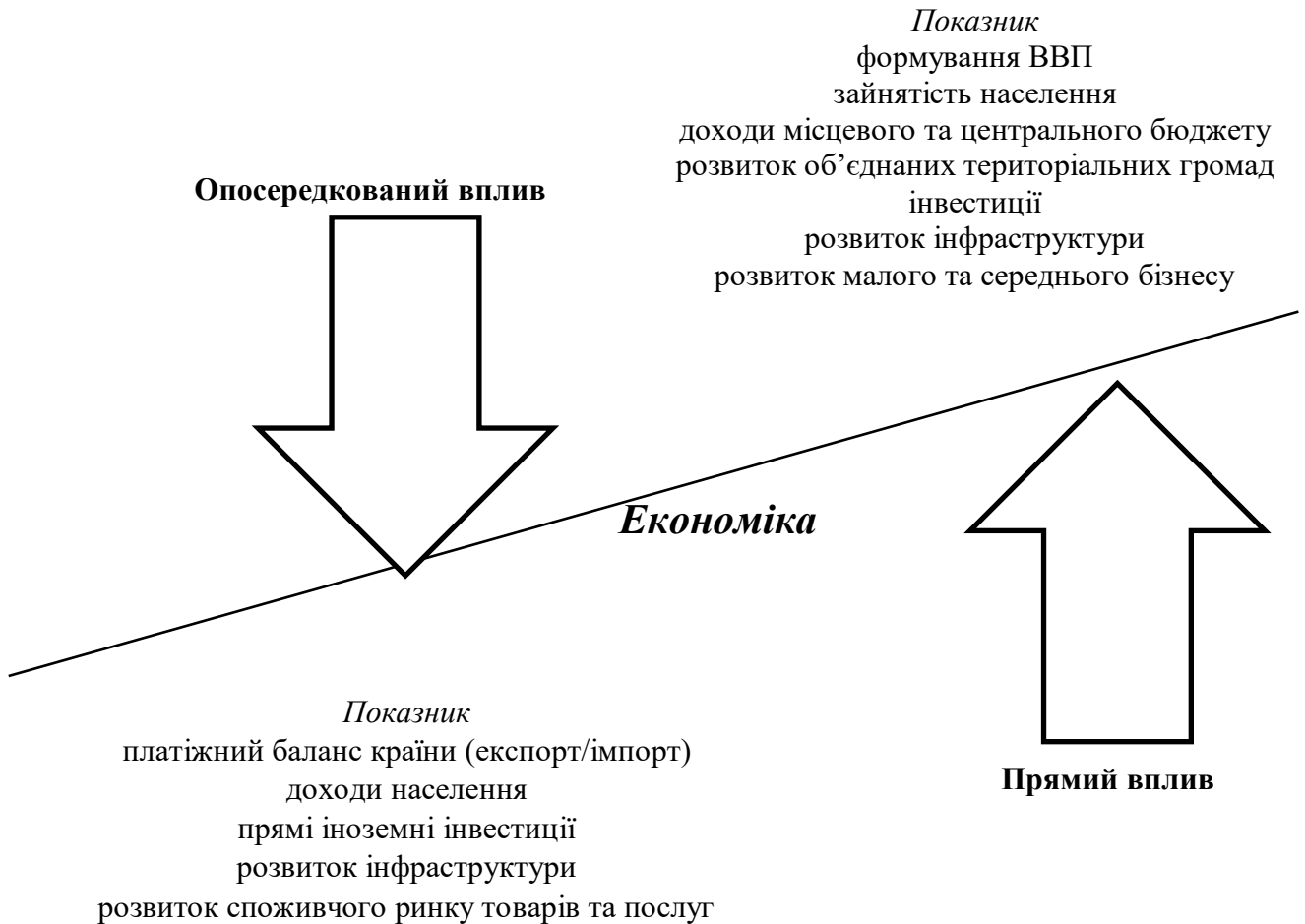

Рис. 1.1. Вплив туристично-рекреаційної сфери на національну економіку

Джерело: побудовано автором

Основою сталого розвитку виступає паритетність відносин в тріаді «людина-господарство-природа». Сталий розвиток передбачає процес виживання та відтворення генофонду нації, активізацію ролі кожної окремо взятої людини в суспільстві, забезпечення прав та свободи, збереження довкілля, формування умов для відновлення біосфери та її локальних екосистем, орієнтацію на зниження рівня антропогенного впливу на природне середовище і гармонізацію розвитку.

Є. Хлобистов у наукових працях [189; 192] звертає увагу на необхідність створення нової політики як системної та цілеспрямованої діяльності, направленої на досягнення певних екологічних та соціально-

економічних результатів, що будується *на засадах сталого розвитку*, «яка стане основою для стабільного соціально орієнтованого розвитку держави та укріплення її позицій у світі і повинна базуватись на основному принципі сталого розвитку – паритетності взаємин у тріаді людина-економіка-екологія. Зазначене забезпечить її комплексність та об'єктивність, гнучкість й адаптивність, що є необхідною умовою для ефективності її реалізації».

В. Куценко, В. Удовиченко, Я. Остафійчук широко розкрили сутність та значення сталого соціально-економічного розвитку, його структуру, здійснили аналіз виявлених проблеми як суспільного розвитку в цілому, так і його окремих складових, зокрема, освіти, культури, охорони здоров'я, туристично-рекреаційної сфери [63].

На думку Н. Мамонтової, сталий розвиток «це керований розвиток, що є продуктом реалізації глобальних та національних рішень. Основою підтримки сталого розвитку можуть бути системний підхід та сучасні технології» [73].

Усі існуючі наукові погляди на ідею сталого розвитку зводяться до того, що для її досягнення необхідно враховувати співвідношення поточних та перспективних життєвих потреб людини. Реалізація цього принципу пов'язана з подоланням сукупності суперечностей (екологія та економіка, ресурси та потреби, багаті та бідні і т. д.); необхідністю фундаментального вивчення природничих та суспільних процесів, що впливають на сталий розвиток; можливістю розробки економічних механізмів щодо адаптації господарської діяльності підприємств до вимог сталого розвитку.

Аналіз наукових підходів до визначення сталого розвитку дозволив визначити наступні методологічні підходи до розкриття змісту цього поняття: антропоцентричний (класичний) підхід, згідно з яким сталий розвиток передбачає збалансований соціально-економічний та екологобезпечний розвиток у довгостроковому періоді задля задоволення зростаючих потреб населення; неокласичний підхід, коли сталий розвиток розглядається як результат запровадження інноваційних тішень і технологій в умовах імплементації саморегулюючих ринкових механізмів; формаційний

підхід, що передбачає матеріалістичне розуміння концепції сталого розвитку, яка реалізується на основі поступового переходу від ресурсомісткої до циркулярної, ресурсоощадної економіки; еволюційно-циклічний (цивілізаційний) підхід, згідно з яким в основу ідеї сталого розвитку покладено еволюційні, глибинні та якісні зміни в системі розвитку суспільних відносин задля підвищення якості життя населення планети; системний підхід, згідно з яким застосовується триєдина концепція досягнення соціальних, економічних, екологічних цілей, в основу забезпечення чого покладено системне узгодження та збалансування трьох складових сталого розвитку (соціуму, економіки, екології); динамічний підхід, коли ідея сталого розвитку розглядається крізь призму динамічної рівноваги між соціальною, економічною та екологічною системами; неокейнсіанський підхід, коли процеси досягнення перспектив сталого розвитку відбуваються під впливом дії ринкового механізму та важелів державного регулювання соціально-економічних відносин задля збереження довкілля і задоволення зростаючих потреб населення; інституціональний підхід, який передбачає забезпечення сталого розвитку за допомогою формування та функціонування формальних інститутів і механізмів та інституційних заходів сталого розвитку задля становлення нової системи збалансованих взаємозв'язків.

Досягнення цілей сталого розвитку потребує гармонізації соціальних, економічних та екологічних інтересів. Н. Павліха, розкриваючи засади сталого просторового розвитку, акцентує увагу, що досягнення перспектив сталого розвитку є актуальною науковою проблемою, дослідження якої має багатоаспектний характер і являє собою процес забезпечення ефективної ієрархічної взаємодії та зміни концентрації функцій соціального, економічного, екологічного, інформаційного, інноваційного елементів середовища життєдіяльності людей для повного й доступного для всіх верств нинішнього та майбутнього поколінь людей задоволення їхніх різноманітних потреб [112, с. 42].

Погоджуємося з думкою В. Загорського, що «цілі сталого розвитку в Україні становитимуть нову систему взаємоузгоджених управлінських заходів за економічним, соціальним та екологічним (природоохоронним) вимірами, спрямовану на формування суспільних відносин на засадах довіри, солідарності, рівності поколінь, безпечного навколишнього середовища. Основою сталого розвитку є невід’ємні права людини на життя та повноцінний розвиток. Нові цілі мають забезпечити інтеграцію зусиль щодо економічного зростання, прагнення до соціальної справедливості і раціонального природокористування, що потребує глибоких соціально-економічних перетворень в Україні та нових підходів до можливостей глобального партнерства. В Україні у процесі визначення цілей сталого розвитку, відповідних завдань та показників на довгострокову перспективу необхідно враховувати глобальні орієнтири розвитку, принципи сталого розвитку та суспільну думку щодо бачення майбутнього розвитку. Світовий досвід свідчить, що суспільний прогрес значною мірою залежить від підтримання балансу між цілями підтримки економічного зростання, конкурентоспроможності бізнесу, забезпечення екологічної безпеки та зменшення соціальної нерівності» [42, с. 43].

Досягнення перспектив сталого розвитку передбачає створення оптимальних умов для життєдіяльності населення, функціонування господарюючих суб’єктів та їх екологічної безпеки. У цьому контексті філософія сталого розвитку здається зрозумілою. Н. Павліха, М. Войчук в роботі [117] охарактеризували процеси досягнення перспектив сталого розвитку у глобальних, національних, регіональних, локальних рамках.

Я. Остафійчук дослідив особливості функціонування *сфери послуг* у контексті концепції сталого розвитку та проаналізував сучасний стан, головні тенденції розвитку, потенціал сфери послуг та її місце в економіці України [104].

Наукові підходи до визначення сутності поняття «сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери» представлено в таблиці 1.1.

Дефініції, що характеризують поняття «сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери»

Автор	Зміст
Ткаченко Т. [158, с. 55].	Сталий (гармонійний, збалансований) розвиток – це розвиток, який забезпечує визначений тип рівноваги, тобто баланс між його соціально-економічними та природними складовими.
Заячківська Г. [43, с. 345-350].	Концепція сталого розвитку туризму базується на доктрині сталого розвитку, яка є сукупністю ідей, концепцій, положень та постулатів різних наук і спрямована на зміну стосунків людини і природи для розширення можливостей економічного зростання та на створення скоординованої глобальної стратегії виживання людства, орієнтованої на збереження і відновлення природних спільнот у масштабах, необхідних для повернення до меж господарської місткості біосфери.
Миронов Ю. [77, с. 218-219]	Сталий розвиток туризму – це такий вид туризму, при якому забезпечується оптимальне використання ресурсів навколишнього середовища, підтримуються соціально-культурні особливості туристичних дестинацій та спільнот, які там проживають, забезпечується життєздатність довгострокових економічних процесів з огляду на їхню вигоду для всіх зацікавлених кіл. Сталий розвиток в туризмі передбачає позитивний загальний баланс екологічних, соціально-культурних та економічних ефектів від туризму, а також позитивний вплив відвідувачів один на одного.
Глобальний етичний кодекс [30].	Туризм – фактор сталого розвитку
Світова Організація Туризму [207].	Сталий розвиток туристичної сфери полягає у врахуванні його поточних та майбутніх економічних, соціальних та екологічних наслідків її діяльності, задовольняючи зростаючі потреби туристів, галузі, довкілля, громади
Хартія зі сталого туризму [91].	Сталий туризм базується на критерії сталості, що означає, що він має бути екологічно нешкідливим в довготривалій перспективі, економічно доцільним та соціально рівним для місцевих громад
Всесвітня Туристична Організація (ВТО) [91].	Сталий туризм – це туристична діяльність, за якої управління всіма ресурсами проходить таким чином, що економічні, соціальні, естетичні потреби задовольняються та зберігається культурна складова, екологічні процеси, біологічне різноманіття та системи підтримки життя».
Лебедев І. [64, с. 171]	Сталий розвиток туризму – це орієнтований на довгостроковий період такий розвиток туризму, при якому на основі раціонального використання ресурсів відбуваються прогресивні зміни, що спрямовані не тільки на кількісне зростання, але й на якісний розвиток з урахуванням інтересів сьогодення і майбутніх поколінь.

Джерело: узагальнено на основі [30; 43; 64; 77; 91; 158; 207].

Хоча вітчизняні і зарубіжні вчені зробили вагомий внесок у дослідження питання сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, залишається відсутнім єдиний підхід до визначення сутності поняття «сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери» для подальшого використання у нормативних документах або в подальших дослідженнях.

Г. Заячківська, розкриваючи концептуальне бачення сталого розвитку сфери туризму, зазначила, що «розвиваючись динамічно і не завжди регульовано, туризм наносить шкоду природним системам та спричинює соціальну напругу. Реальний вплив туризму на довкілля залишається прихованим за рахунок того, що транспортні перевезення, готельний і ресторанний бізнес сприймаються як окремі сектори сфери послуг, а не як взаємопов'язані складові єдиного комплексу, головним завданням якого є задоволення зростаючих потреб сфери туризму» [43, с. 345].

Погоджуємося з І. Лебедевим, що сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери має три складові та цілі (рис. 1.2), змістовне наповнення яких полягає у наступному:

- соціальна складова: досягнення суспільно значимої результативності туристичної діяльності: задоволення потреб у рекреації і оздоровленні, забезпечення доступності туризму і рекреації для широких верств населення, надання робочих місць і гідних умов праці, покращення якості життя, розвиток людського потенціалу;

- економічна складова: забезпечення ефективності господарської діяльності у сфері туризму на основі інноваційного розвитку і раціонального використання ресурсів (природних, матеріальних, людських, фінансових, інформаційних);

- природоохоронна (екологічна) складова: збереження природи шляхом раціонального використання природних ресурсів, запобігання забрудненню навколишнього середовища, підтримка здатності екосистем до саморегулювання і самовідновлення. Впровадження концепції сталого туризму дає можливість досягти балансу в реалізації соціальних,

економічних і природоохоронних цілей в інтересах суспільства, туристів, підприємців, місцевого населення [64, с. 171].

Рис. 1.2. Сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери

Джерело: побудовано автором

Розглянувши різноманітні наукові погляди, вважаємо, що *сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери* – це цілісний процес дотримання соціальної справедливості, забезпечення екологічної сталості та досягнення економічної ефективності. *Дотримання соціальної справедливості* передбачає стабілізацію соціального і культурного середовища у туристичній і рекреаційній дестинації, покращення умов праці, підвищення зайнятості, розширення можливостей кар'єрного зростання; доступність туристично-рекреаційних послуг. *Забезпечення екологічної сталості* досягається на основі запровадження ресурсозберігаючих технологій, екологізації господарської діяльності у туристично-рекреаційному бізнесі, зменшення екологічного навантаження. У свою чергу, *досягнення економічної ефективності* забезпечується шляхом підвищення ефективності використання туристично-рекреаційних ресурсів, інноваційного розвитку

туристично-рекреаційної сфери, підвищення якості та конкурентоздатності туристично-рекреаційних послуг, їх сертифікації та маркування.

Сталий розвиток сфери туристично-рекреаційних послуг є важливим показником якості життя та рівня людського розвитку, має важливе економічне та соціальне значення у суспільстві та базується на таких основних характеристиках, як масовість, інтегрованість, екологічність, інклюзивність, соціальна ефективність, економічна доцільність.

У Стратегії розвитку туризму та курортів в Україні на період до 2026 року [153] визначено пріоритети сталого розвитку туризму і курортів в Україні:

1. *Формування конкурентоспроможного національного туристичного продукту* в результаті запровадження класифікації й сертифікації туристичних об'єктів та туристичної інфраструктури; формування нових і вдосконалення наявних туристичних продуктів; розвиток туристичної інфраструктури, інтеграція місцевих туристичних ресурсів у комплексну, диверсифіковану та синергетичну туристичну пропозицію; гармонізація розвитку туризму на певних територіях зі стилем життя, традиціями та культурою місцевого населення з метою збереження його автентичності.

2. *Розвиток людських ресурсів в інтересах туризму*, а саме активізація просвітницької діяльності для забезпечення формування суспільної свідомості щодо місця та ролі сталого розвитку туризму у соціально-економічному та культурному розвитку на місцевому, регіональному та національному рівнях; вдосконалення системи підготовки кадрів туризму та ін.

3. *Збереження ресурсного потенціалу туризму*, формування простору високої туристичної привабливості з метою забезпечення раціонального та ефективного використання туристичних ресурсів, що передбачає розробку схеми та генерального плану розвитку туристичних територій України; здійснення науково обґрунтованого туристичного районування країни; удосконалення системи управління туристичним простором; впровадження плати за використання туристичних ресурсів; покращення туристичної доступності регіонів при сприянні розвитку транспортної інфраструктури.

4. *Формування інформаційного простору сфери туризму* шляхом створення інтегрованої інформаційної системи у сфері туризму, забезпечення туристам і суб'єктам туристичної діяльності доступу до інформації, формування мережі туристичних інформаційних центрів тощо.

5. *Створення єдиної системи маркетингу у сфері туризму* та маркетингова підтримка національного та регіональних туристичних продуктів з метою підвищення їхньої конкурентоспроможності. Маркетинг туристичних продуктів має охоплювати заходи, спрямовані на пропагування найцінніших туристичних ресурсів України; профілювання туристичних продуктів відповідно до потреб цільових груп споживачів та особливостей туристичних ресурсів; посилення позитивного іміджу національного туристичного продукту; проведення в Україні міжнародних спеціалізованих симпозіумів, семінарів, конференцій, салонів та виставок-ярмарків із залученням іноземних і вітчизняних організацій для вивчення та популяризації новітніх технологій у сфері туризму, а також участь у відповідних заходах за кордоном; виготовлення доброякісної інформаційно-рекламної продукції, проведення рекламних кампаній національного та регіональних туристичних продуктів на міжнародному туристичному ринку, забезпечення їхнього державного фінансування, прес-турів для представників ЗМІ.

6. *Поглиблення міжнародного співробітництва* з метою забезпечення сталого розвитку туризму шляхом укладання міжнародних угод про співробітництво у сфері туризму; відкриття та забезпечення належного функціонування туристичних представництв України за кордоном; впровадження прогресивного міжнародного досвіду державного управління та регулювання, законодавчого, організаційного та фінансового забезпечення високорентабельної індустрії туризму, а також новітніх технологій.

На нашу думку, відповідь на питання можливостей досягнення перспектив сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери знаходиться у площині інноваційного підходу до формування концептуальних засад, в основу яких покладено методологію інклюзивного зростання, що передбачає

досягнення такого типу соціально-економічного зростання, який охоплює усі сфери життя суспільства та населення і дозволяє отримати відчутті для кожної людини результати. *Цільовим орієнтиром концепції сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання* є необхідність задоволення потреб усіх верств населення, зокрема малозабезпечених і соціально незахищених за умов обмеженості ресурсів шляхом здійснення капіталовкладень в основні напрямки туристично-рекреаційної діяльності.

Цільова функція сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери як еколого-соціально-економічної системи полягає у виробленні та реалізації соціально-корисного продукту – туристично-рекреаційних послуг, що супроводжується отриманням соціально-економічного результату у вигляді прибутку від туристично-рекреаційної діяльності та створення робочих місць.

У доповнення до традиційних моделей розвитку туристично-рекреаційної сфери, таким, як нульового зростання, сталого розвитку, ноосферного розвитку, інноваційного зростання розроблено концепцію інклюзивного зростання.

На нашу думку, ефективною методологічною основою дослідження сталого розвитку сфери послуг, у тому числі туристично-рекреаційної сфери, є використання *системного підходу*, який дозволяє, з одного боку, виявити структуру його організаційно-економічного забезпечення та різноманітні внутрішні зв'язки, а з іншого – визначити чинники і передумови, що впливають на його розвиток, а також характер взаємодії із зовнішнім середовищем. Цільова функція сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери як еколого-соціально-економічної системи полягає у виробленні та реалізації соціально-корисного продукту – туристично-рекреаційних послуг, що супроводжується отриманням соціально-економічного результату у вигляді прибутку від туристично-рекреаційної діяльності та створення робочих місць.

Методологію формування концептуальних засад сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери представлено на рисунку 1.3.

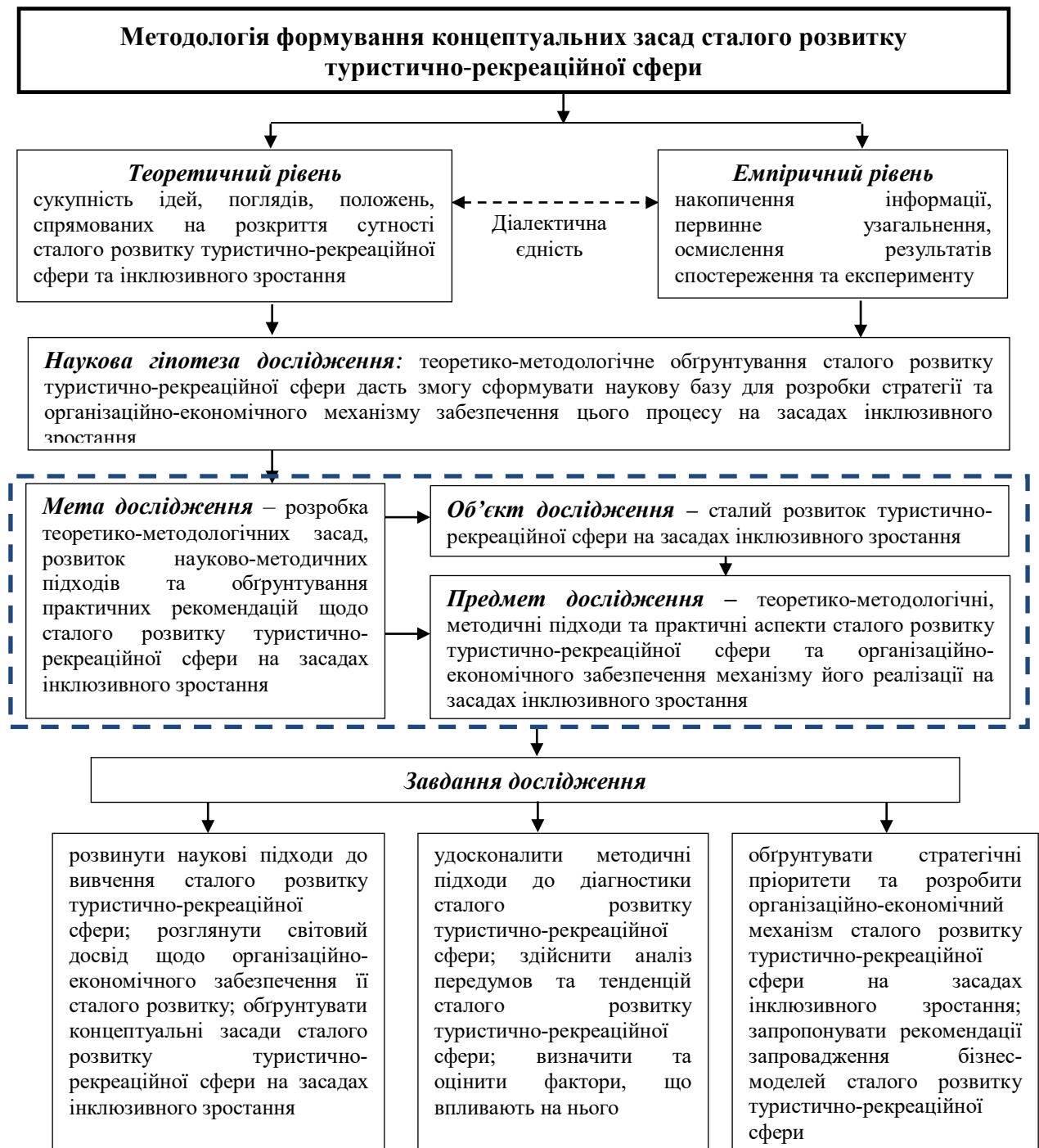

Рис. 1.3. Методологія формування концептуальних засад сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери

Джерело: побудовано автором.

В основу запропонованої методології нами покладено припущення, що теоретико-методологічне обґрунтування сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери дасть змогу сформувати наукову базу для розробки стратегії та організаційно-економічного механізму забезпечення цього процесу *на засадах інклюзивного зростання*.

Звернемо увагу, що змістовні характеристики інклюзивного туризму, інклюзивної рекреації, інклюзивного розвитку, інклюзивного зростання відрізняється між собою.

На відміну від інших концептуальних поглядів на розширення економічних можливостей і рівного доступу усіх верств населення, «інклюзивне зростання – це концепція, яка забезпечує справедливі можливості та рівноправ'я для економічних учасників, що супроводжується вигодами, принесеними кожному сектору економіки та різним верствам суспільства. Даний підхід розширює традиційні моделі економічного зростання та включає зосередження уваги на рівності здоров'я, людського капіталу, екологічного стану довкілля, соціального захисту та продовольчої безпеки як чинників світової безпеки в широкому розумінні» [202]. Інклюзивне зростання як самостійна концепція зосереджена навколо взаємодії зазначених вище економічних категорій – економічного зростання, бідності, нерівності доходів і можливостей.

На думку О. Прогнімак, «інклюзивне зростання – це зростання, яке дозволяє залучити більшу частину трудових ресурсів до ефективної економічної діяльності, завдяки чому забезпечити більшій частині населення більш високий рівень життя. Значна увага приділяється розподільчим аспектам добробуту і доданню зростанню антидискримінаційної спрямованості. Люди можуть отримувати вигоди від економічного зростання як пасивні учасники, не приймаючи активної участі у збільшенні доходу або ВВП, а лише завдяки політиці перерозподілу. Це є досить поширеною практикою у більшості країн, і не тільки в бідних і тих, що розвиваються» [139].

Ідея інклюзивності як принцип залучення людей та їхніх спільнот до різних сторін суспільного буття і розвитку має тривалу історію розвитку. Погоджуємося з О. Бородіною, І. Прокопою, які звертають увагу, що «в сучасних умовах вона (ідея інклюзивності) набуває поширення в контексті реалізації концепції сталого розвитку з наголосом на забезпеченні дотримання прав людини та доступу всіх верств населення, особливо уразливих його представників, до участі в суспільному і громадському житті. Підґрунтям теорії інклюзивного зростання виступає збільшення доходів у розрахунку на душу населення та забезпечення широкого доступу громадян до немонетарних складових добробуту, що стимулюється шляхом активного розроблення відповідної державної політики за участі усіх зацікавлених сторін» [17].

І. Цимбалюк пропонує розглядати інклюзивне зростання як «зростання, що не лише створює нові економічні можливості, а й забезпечує рівний доступ до них для всіх верств населення, особливо для уразливих його представників» [169]. Воно спрямоване на формуванні умов кожному мешканцю країни використовувати свої здібності у створенні суспільного продукту через постійне заохочення власників і керівників підприємств та їх працівників до вдосконалення своїх фізичних, психічних, духовних, інтелектуальних якостей.

Виходячи з цього, формуються поняття інклюзивного туризму та інклюзивної рекреації, що характеризують розширення можливостей використання та вільний доступ до туристичних і рекреаційних послуг усіх верств населення.

У публікаціях, присвячених дослідженню інклюзивного розвитку та інклюзивного зростання, найчастіше розглядаються, як зазначено у роботі [201] такі актуальні завдання, які є характерними для функціонування туристично-рекреаційної сфери в сучасних умовах :

- вирішення проблем найбільш маргіналізованих верств суспільства (бідних, уразливих, соціально незахищених категорій громадян, жінок, літніх людей тощо) у недискримінаційний щодо них спосіб з метою зменшення соціальної нерівності;

- «оздоровлення» збиткових видів економічної діяльності та депресивних територій, зокрема, приміських районів, сільських територій, задля сприяння створення нових робочих місць, розширення місць прикладання праці, забезпечення достатньої мережі об'єктів інфраструктури шляхом залучення інвестиції та інновацій, різноманітних програм розвитку;
- створення рівних можливостей участі різних верств населення у суспільних процесах;
- цілеспрямоване стимулювання розвитку потенціалу маргінальних груп населення для реалізації наданих можливостей;
- нарощування знань місцевого населення шляхом організації ефективного освітнього процесу;
- перерозподіл соціальних переваг, зокрема у громадському транспорті, енергетичному секторі, сфері медичних та освітніх послуг;
- децентралізація управління та демократичний стиль менеджменту, відхід від використання суто технократичних підходів;
- визнання і збереження традицій, звичаїв;
- розширення можливостей самозабезпечення та самозайнятості для найуразливіших верств населення.

Поняття інклюзивного розвитку має широке значення, і стосується усіх сфер людської діяльності, у тому числі і туристично-рекреаційної сфери. Становлення поняття «інклюзивний розвиток туристично-рекреаційної сфери» відбувається у процесі конкретизації теоретичних концепцій сталого розвитку туристичних та рекреаційних підприємств, бізнес-моделей їх розвитку.

На нашу думку, сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання передбачає залучення усіх верств населення (у тому числі малозабезпечених, у яких середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму, жінок, осіб з обмеженими фізичними можливостями, ін.) до виробничо-господарської, управлінської туристичної та рекреаційної діяльності як працівників, споживачів послуг, посередників, інвесторів, постачальників ресурсів, партнерів на всіх етапах ланцюга створення доданої вартості. Відповідно працівники, споживачі послуг, посередники,

інвестори, постачальники ресурсів, партнери виступають учасниками інклюзивного розвитку підприємств туристично-рекреаційної сфери.

Концепцію сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання показано на рис. 1.4.

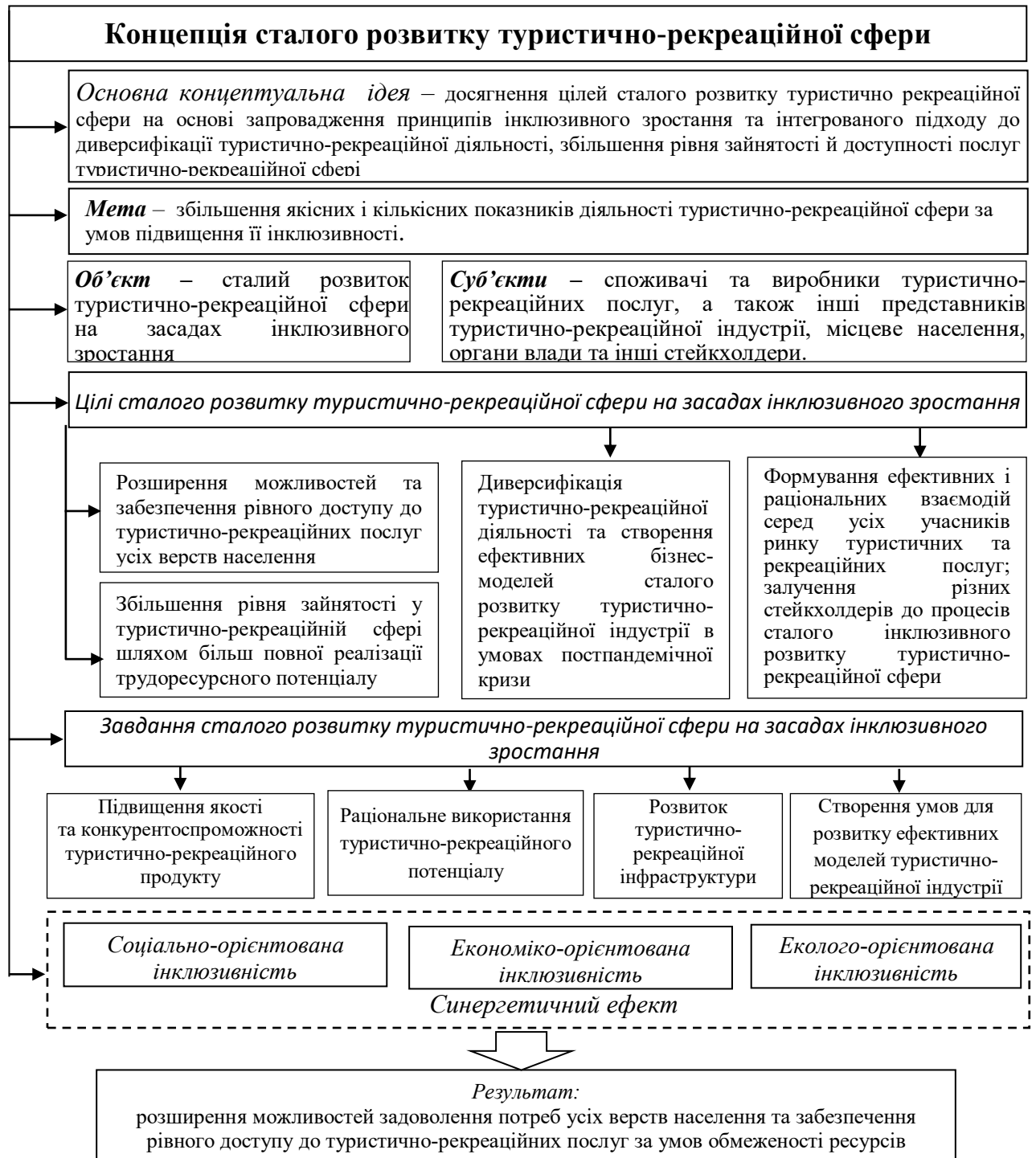

Рис. 1.4. Концепція сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання

Джерело: побудовано автором.

Основною концептуальною ідеєю, на нашу думку, виступає досягнення цілей сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на основі запровадження принципів інклюзивного зростання та інтегрованого підходу до диверсифікації туристично-рекреаційної діяльності, збільшення рівня зайнятості й доступності послуг туристично-рекреаційної сфері [2].

В основу запропонованих нами концептуальних засад сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, на відміну від існуючих у сучасній науці, покладено інтегрований підхід до диверсифікації туристично-рекреаційної діяльності та збільшення рівня зайнятості й доступності послуг у туристично-рекреаційній сфері на основі запровадження принципів інклюзивного зростання, що сприятиме розширенню можливостей задоволення потреб усіх верств населення та забезпеченню рівного доступу до туристично-рекреаційних послуг за умов обмеженості ресурсів.

Цілі сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційних послуг наступні:

- соціально-орієнтовані (підвищення рівня зайнятості та самозайнятості населення; подолання бідності; розвиток туристично-рекреаційної інфраструктури; підвищення якості надання туристично-рекреаційних послуг; забезпечення життєдіяльності міського та сільського населення, збереження традицій та звичаїв);

- економіко-орієнтовані (збільшення ВВП, місцевого, регіонального та національного бюджетів, підвищення добробуту; залучення інвестицій шляхом зростання заощаджень; підвищення конкурентоспроможності продукції та послуг; зростання експорту послуг; зменшення ризику фіаско ринку);

- еколого-орієнтовані (розвиток екологічної інфраструктури; розвиток циркулярної економії; зменшення деструктивного впливу на довкілля; охорона та відтворення природно-ресурсного потенціалу; підвищення енергоефективності; запровадження зелених технологій; запобігання кліматичних змін; підвищення екологічної свідомості).

Отже, *цільовим орієнтиром концепції сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання є розширення можливостей задоволення потреб усіх верств населення, у тому числі малозабезпечених і соціально незахищених, та забезпечення рівного доступу до туристично-рекреаційних послуг і туристично-рекреаційних ресурсів за умов обмеженості ресурсів, шляхом диверсифікації видів туристично-рекреаційної діяльності задля залучення потенційних ринків та збільшення рівня зайнятості тощо.*

1.2. Світовий досвід організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери

Країни світу мають досить розгалужену систему управління та регулювання розвитком туристично-рекреаційної діяльності, яка представлена як на центральному, так і на місцевому рівнях. Про це свідчать опубліковані висновки В. Герасименко «...у понад 80 країн світу туризм віднесено переважно до компетенції міністерств і відомств економічного блоку (міністерства економіки, торгівлі, транспорту, промисловості, фінансів), решта – до міністерств і відомств соціального блоку (міністерства культури, екології, освіти, інформації, археології)» [28].

Н. Юрченко звертає увагу на роль та значення центральних органів влади, а також органів підтримки інфраструктури, правових важелів та міжнародної політики в питаннях регулювання туристично-рекреаційної сфери. На думку вченого, «політика багатьох держав має як загальні ознаки, так і специфічні фактори, які пов'язані по-перше із природно-кліматичними умовами, по-друге – із соціально-економічним розвитком, по-третє – із розвиненістю інфраструктури і, в-четверте – із існуючим туристичним законодавством. Щодо ролі держави в провідних країнах світу в організації

туристичної діяльності, то можна констатувати про існування чотирьох моделей щодо державної участі та контролю» [180, с. 180].

Питаннями розвитку туристичної і рекреаційної індустрії займаються як уряди окремих країн (діють спеціальні міністерства туризму), так і міжнародні організації, серед яких – Організація Об'єднаних Націй, Всесвітня туристична організація (ЮНВТО / UNWTO), Організація економічного співробітництва і розвитку, Всесвітня рада з подорожей і туризму (WTTC), Всесвітня асоціація з питань дозвілля і відпочинку (WLRA) «Global Consumer Study», інші. У експертних доповідях цих організацій комплексно висвітлені пріоритети та стратегічні напрями розвитку туристично-рекреаційної сфери. Послуги, «пов'язані з туризмом» виокремлені у класифікації послуг системи ГАТС (COT), публікаціях ЮНКТАД, Класифікації торгівлі послугами ОЕСР та Євростату (ЄС) [188].

Майже у всіх країнах світу уряд держави бере активну участь у фінансуванні та стимулюванні розвитку туристично-рекреаційної інфраструктури. Як зазначає А. Близнюк, «це втручання проявляється у виплаті дотацій туристично-рекреаційній індустрії, участі в експлуатації, підтримці малорентабельних підприємств. Держава покриває витрати на негативні явища, що можуть виявитися не одразу. До них належать погіршення екологічного середовища, стану пам'яток історичного та культурного минулого, антисоціальні явища тощо» [14]. Також щодо фінансових аспектів, то в багатьох країнах туристично-рекреаційна сфера отримує значну фінансову підтримку за рахунок волонтерів, які надають туристичні і рекреаційні послуги протягом одного-двох років в обмін на рекомендації щодо працевлаштування та кар'єри (США та країни Європи). Доцільним є надання субсидій населенню на сплату рекреаційних послуг і впровадження системи пільг у сплаті податків фізичним особам у разі використання ними визначеної суми на рекреаційні послуги (Канада). Щодо організаційного регулювання, то варте уваги оцінювання якості роботи суб'єктів, які створюють умови для рекреації, за бальною системою, що не

дає змоги нераціонально використовувати кошти застрахованих осіб і страхових фондів (Німеччина). Основними формами організації державно-приватного партнерства в рекреаційній сфері країн світу є: співробітництво, що передбачає однакове розподілення прибутку, ризиків та участь в обґрунтуванні управлінських рішень, залучення комерційних бізнес-структур для управління компаніями з державною та комунальною формами власності, створення некомерційних організацій для досягнення певних цілей, концесія з передачею об'єктів державної власності комерційним структурам за договором» [14].

О. Бартошук, Н. Юрченко визначають такі моделі розвитку туристичної галузі [10], які є характерними і для рекреаційної сфери:

I модель – «Американська» передбачає відсутність центральної держадміністрації, органу держуправління, усі питання щодо розвитку туристично-рекреаційної сфери вирішуються на рівні регіонів або самостійно;

II модель – «Бюджетоутворююча» передбачає наявність авторитетного державного органу, яке займається безпосередньо розвитком та контролем туристично-рекреаційної сфери (інвестиції, кадрова політика, маркетинг, реклама тощо), а спеціалізовані органи займаються функціонуванням відповідної галузі;

III модель – «Європейська», в якій розвитком галузі займаються спеціалізовані галузеві підрозділи, які мають статус самостійного адміністративного органу;

IV модель – «Змішана», що передбачає створення комбінованого міністерства, яке, охоплює і суміжні з ним напрями соціально-економічної політики.

Одним із головних трендів розвитку країн Європейського Союзу до 2020 року виокремлено забезпечення розвитку туристичної та рекреаційної індустрії в контексті дотримання стандартів екологічно безпечного, сталого та інклюзивного розвитку.

У Європейській хартії сталого туризму на захищених територіях (European Charter for Sustainable Tourism in Protected Areas) сформовано вимоги щодо забезпечення розвитку сталого туризму, до яких віднесено: поінформованість (громадськості, споживачів) щодо принципів функціонування «захищених територій» як спадщини людства, яка має бути збережена для нинішніх та для наступних поколінь; дотримання стандартів екологічності, що враховують інтереси, безпеку та потреби довкілля, місцевих мешканців, місцевих підприємців та відвідувачів (туристів, рекреантів); захист і покращення природної і культурної спадщини місцевих територій, недопущення знищення унікальної туристично-рекреаційної спадщини на місцях через загрози антропогенного навантаження. Особлива увага приділена питанням раціонального використання туристично-рекреаційного потенціалу, охороні довкілля від туристично-рекреаційної діяльності. Визначено принципи сталого розвитку туризму на «захищених територіях» (екологічно-безпечних територіях), серед яких передбачено залучення представників місцевої і регіональної влади, громадського сектору, екологічних організацій, представників туристичної і рекреаційної індустрії до процесів досягнення перспектив сталого розвитку відповідних територій [39].

С. Біла проаналізувала досвід країн Європейського Союзу та звертає увагу на дієвість взаємодії бізнес-структур з відвідувачами місцевих рекреаційних зон та парків стосовно надання туристичних та рекреаційних послуг, покращення їх якості. На думку вченої, «зростає потреба щодо проведення просвітницької діяльності серед туристів та відвідувачів (у тому числі для школярів, молоді), стосовно унікальних туристичних послуг певного регіону (місцевості). В країнах Європейського Союзу особливу увагу приділяють сприянню розвитку спеціальних (екологічно-зорієнтованих, сталих) туристичних продуктів, розвитку сталих видів підприємницької діяльності, поширенню інформаційних заходів, які поєднують ознайомлення туристів та рекреантів з природою та історичною (культурною, природною) спадщиною на місцях, в регіонах. Розвиток сталого туризму у XXI ст. розглядається як один з пріоритетних, стратегічних напрямків розвитку

ринку туристичних послуг у світі» [12].

І. Лебедев глибоко проаналізував досвід Європейського Союзу і згадає увагу, що «у деяких європейських країнах до 20 % доходу від послуг, наданих іноземним туристам, звільняється від податку на прибуток. Країни Європейського Союзу проводять політику, спрямовану на зрівняння ПДВ на туристичну і готельну діяльність, ставки якого коливаються від 6 до 25 %. У Німеччині та Люксембурзі встановлений усереднений ПДВ в розмірі 15 %, в Данії та Швеції найбільша ставка ПДВ – 25 %. В Іспанії ПДВ на послуги з розміщення становить в середньому 7 % і залежить від категорії готелю; на харчування (ресторанні послуги), оренду автомобілів ПДВ досягає 16 %. У Греції ПДВ на розміщення і харчування складає 8 %, і урядом розроблена система знижок турфірмам, які здійснюють прийом у неsezонний період. У Франції ПДВ на туристичну діяльність в середньому становить 10 %, у тому числі на послуги розміщення – 6 %, на послуги харчування – 19 %. В Австрії ПДВ на послуги розміщення та харчування встановлений на рівні 10%. Однак згідно з Федеральним законом про туристський податок усі туристичні підприємства платять місцевий збір за проживання одного туриста (на території громади – в її фонд, а на курортах – в курортний фонд). Сума збору залежить від сезону, при цьому пацієнти лікувальних закладів, а також діти до 6 років, школярі та студенти звільняються від сплати збору. Урядами країн ЄС також стимулюється будівництво нових туристичних об'єктів шляхом продажу землі за низькими цінами і здачі її в оренду на тривалий термін (на Кіпрі до 99 років) з можливістю подальшого продовження оренди на такий же термін. У деяких європейських країнах туристичним організаціям надаються пільгові тарифи на комунальні послуги» [64].

Звернемо увагу, що в сучасних умовах ідея інклюзивності активно розвивається і просувається на рівні найавторитетніших світових організацій. У підсумковому документі саміту ООН 2015 р. «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 р.» тема інклюзивності присутня у формулюванні практично усіх 17 затверджених ним Цілей сталого розвитку (ЦСР), а в окремих з них прямо вживається термін

«інклюзивний», поданий в українському перекладі словами «всеохоплюючий» і «загальний». В Україні забезпеченню реалізації ЦСР присвячена Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна», підготовлена Міністерством економічного розвитку та схвалена Міжвідомчою робочою групою високого рівня для організації процесу імплементації ЦСР для України [176].

Досвід впровадження сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Європейському Союзі представляє для України значний інтерес, який обумовлений тим, що в країнах Співтовариства туризм і рекреація тісно пов'язані між собою та є одними з ключових секторів економіки. Звернемо увагу, що цілі інклюзивного розвитку в Європейському Союзі є стратегічним пріоритетом програми «Європа – 2020», де зазначається, що «зростання має бути інтелектуальним, стійким і інклюзивним при залученні до відповідних процесів усіх секторів економіки, усіх верств суспільства для досягнення високого рівня зайнятості, продуктивності і соціальної єдності» [186].

Розвиток туристично-рекреаційної сфери в контексті Стратегії «Європа 2020» розглядається як сталий, розумний, інклюзивний.

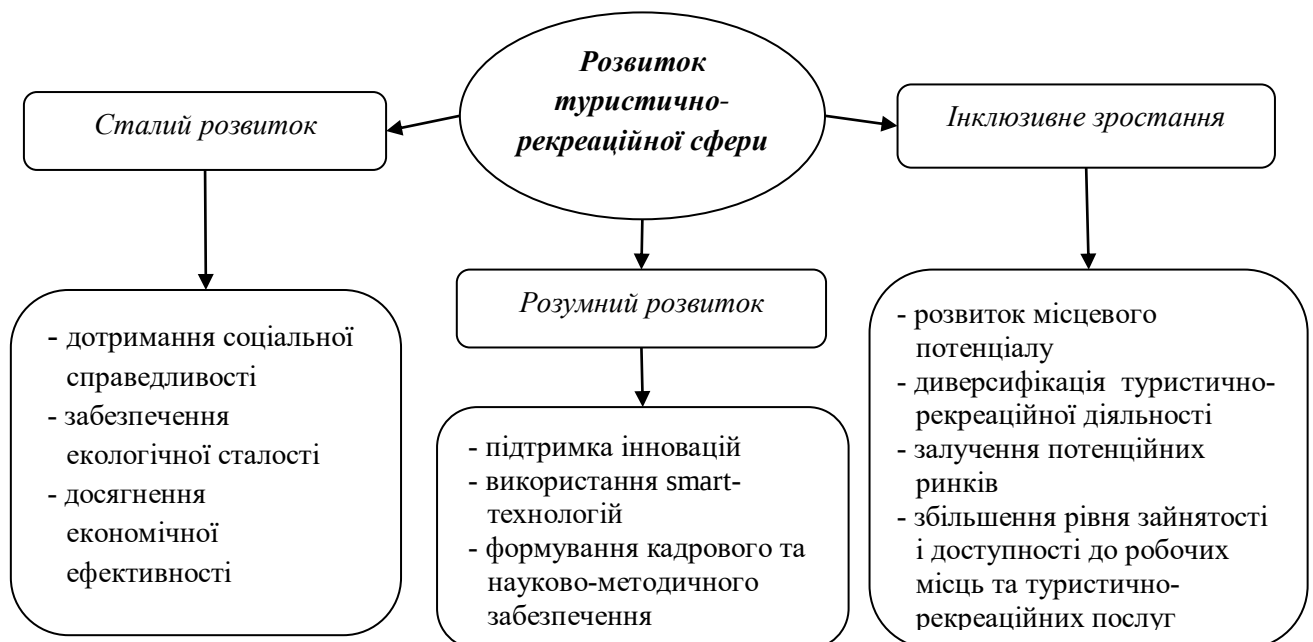

Рис. 1.5. *Розвиток туристично-рекреаційної сфери в контексті Стратегії «Європа 2020»*

Джерело: побудовано на основі [186].

Як бачимо, у відповідності до прийнятої світовою спільнотою стратегії сталого, всеохоплюючого та розумного зростання *інклюзивний вектор* визнаний одним із пріоритетних, який спрямований на посилення процесів соціального включення до процесів суспільно корисної діяльності, забезпечення рівних можливостей для економічних учасників, справедливий розподіл отриманих у результаті соціально-економічного піднесення благ і підвищення загального рівня добробуту населення.

Виходячи із зазначеного, *сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання* базується на залученні усіх верств населення до виробничо-господарської, управлінської туристичної та рекреаційної діяльності як працівників, споживачів послуг, посередників, інвесторів, постачальників ресурсів, партнерів на всіх етапах ланцюга створення доданої вартості. Це спрямоване на підвищення якості та конкурентоспроможності туристично-рекреаційного продукту, раціональне використання туристично-рекреаційного потенціалу, покращення туристично-рекреаційної інфраструктури, створення умов для розвитку ефективних моделей туристично-рекреаційної індустрії.

Варто відмітити, що країни Європейського Союзу займають лідируючі позиції в світі на глобальних ринках міжнародного туризму. З 10-ти країн-лідерів надання рекреаційних послуг у світі саме п'ять країн Європейського Союзу є лідерами цього сегменту: Іспанія, Франція, Італія, Німеччина, Великобританія. Топ-10 країн Європейського Союзу за обсягом активного сальдо надходжень і витрат від сектору подорожей і туризму (за 2014 р.) представляють: Іспанія (35, 4 млрд. євро), Італія (12, 5 млрд. євро); Греція (11,3 млрд. євро), а також такі країни як Франція, Німеччина, Великобританія, Хорватія, Мальта, Кіпр [188].

Як справедливо зазначають, В. Мацука, К. Осипенко, «Європа є найбільшим туристичним регіоном, який характеризується більш ніж половиною міжнародних прибутків по всьому світу» [75, с. 163].

Особлива увага в країнах ЄС приділяється підтримці розвитку сталого розвитку туризму та рекреації на місцевому рівні – охороні природно-ресурсної та культурної спадщини, зниженню тиску антропогенного навантаження від туристично-рекреаційної діяльності на довкілля, за допомогою просвітницької діяльності, залучення представників місцевої влади, екологічних організацій, представників туристично-рекреаційної індустрії, бізнес-структур.

Імпульсом для гармонізації законодавства з регулювання туризму в країнах Європейського Союзу послужила прийнята у 1990 р. Директива Ради Європейських Співтовариств № 90/314/ЄС «Про комплексний туризм, комплексний відпочинок і комплексні тури», на основі якої були розроблені обов'язкові вимоги до туристичних продуктів, змісту інформації, що має надаватися туристам, визначені поняття «пакетний тур», «організатор», «продавець» та ін. Були встановлені загальні вимоги до фінансового забезпечення туристських організацій, що стали основою для створення ефективно діючої системи фінансового захисту прав і законних інтересів туристів. У подальшому політика Європейського Союзу з розвитку туризму зазнала чимало доповнень і пояснень у низці нормативних актів, найважливішими з яких є: Шенгенські угоди Європейського союзу про скасування паспортного та митного контролю; Комюніке Європейської комісії «Порядок денний з питань сталого та конкурентоспроможного європейського туризму» [183] та інші документи.

У документах, що публікувалися керівними органами Європейського Союзу, неодноразово вказувалося, що мета політики в сфері туризму – підтримувати Європу як найпопулярніший туристичний регіон світу, сприяючи конкурентоспроможності, диверсифікації та якості послуг, інноваціям та сталому розвитку, особливо стосовно малих та середніх підприємств, підсилювати взаємозв'язок туризму з іншими пріоритетними сферами соціального, економічного і культурного розвитку. Лебедев І.В. зазначає, що «стратегія розвитку туристичної індустрії Європейського Союзу

спрямована на отримання як економічних, так і соціальних результатів: підвищення рівня та якості життя населення, захист природного середовища, зменшення негативного впливу на нього, попередження його погіршення і деградації, збереження культурно-історичної спадщини – тобто на те, що входить в поняття сталого туризму» [64, с. 164].

Комісія Європейського Союзу з питань сталого розвитку туризму розробила Стратегію сталого та конкурентного європейського туризму, яка була затверджена Європейською Комісією [183]. У цьому документі головною метою сталого розвитку туристичної індустрії проголошено підвищення конкурентоспроможності туризму шляхом забезпечення сталості та доступності, визначено пріоритетні напрямки діяльності.

До завдань реалізації Стратегії сталого та конкурентного європейського туризму, що висвітлено у документі [187], віднесено:

- посилювати роль туризму у досягненні економічного процвітання, соціальної справедливості та єдності, захисті довкілля та культур;
- забезпечити збалансованість економічної, соціокультурної та екологічної складових сталого розвитку туризму, які можуть зміцнювати, посилювати одна одну і тим самим створювати ефект синергії за умови взаємодії усіх зацікавлених сторін;
- здійснювати спільне фінансування проектів з розвитку сталого та конкурентного європейського туризму;
- регулювати туристичні потоки згідно з рекомендаціями Всесвітньої туристичної організації у такій пропорції: один в'їзний турист на одного виїзного і на чотири внутрішніх туриста;
- підвищувати доступність туризму для різних груп населення без дискримінації за статтю, расою, релігією або якою-небудь іншою ознакою;
- підтримувати розробку транс'європейських і національних туристичних продуктів сталого туризму, розширяти їх асортимент;
- поліпшувати якість послуг, дотримуватися прав та інтересів туристів;

- стимулювати попит на туристичні послуги як всередині ЄС, так і ззовні шляхом диверсифікації видів і розширення сезону туризму, збільшенню туристичних потоків у низьких та середніх сезонах для старших та молодих цільових груп;

- забезпечити підвищення рівня життя місцевого населення шляхом отримання економічних вигод від туризму; мінімізувати забруднення і деградацію навколишнього середовища, раціонально використовувати обмежені ресурси;

- підтримувати і збільшувати культурне багатство і біорізноманіття шляхом здійснення внеску до їх пізнання і збереження;

- розробити Європейську систему індикаторів туризму (ETIS) як інструмент управління DESTINACIAMI, який допоможе здійснювати моніторинг, вимірювання, оцінку стану туристичної галузі та сприяти підвищенню її стабільності і т. ін.

У цьому ж документі визначено принципи організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туризму:

- комплексність (системність), що являє собою цілісний інтегрований підхід до процесів управління розвитком туристичної індустрії з урахуванням усіх можливих наслідків впливу цього виду діяльності;

- сталість, досягнення перспектив чого дозволить задовольняти потреби нинішнього покоління без шкоди для можливостей забезпечення цього майбутніх поколінь;

- обґрунтованість, тобто забезпеченість ресурсами, узгодженість планів розвитку з параметрами зовнішнього і внутрішнього середовища;

- залучення до участі в прийнятті рішень та їх реалізації усіх зацікавлених сторін: держави, місцевих громад, підприємців, громадських організацій;

- відкритість, прозорість інформації про сучасний стан, тенденції, очікувані результати від туристичної індустрії, поширення позитивного практичного досвіду;

- моніторинг та регулювання розвитку туристичної діяльності з метою зниження антропогенного навантаження на довкілля, досягнення цілей інклюзивного розвитку;

- управління ризиками, тобто попередження і мінімізація шкоди суспільству та навколишньому середовищу, відшкодування збитків у випадках завданої шкоди.

Як зазначає І. Лебедев, «реалізація концепції сталого розвитку стала пріоритетним напрямом туристичної політики Європейського Союзу з кінця XX століття. Аналіз документів Європейського Союзу дозволяє констатувати, що керівні органи Європейського співтовариства розглядають впровадження сталого розвитку туризму як цілеспрямований вплив на процеси формування і підтримки туристично-рекреаційного середовища в інтересах суспільства, регулювання обсягів і напрямів туристичних потоків, покращення туристичної інфраструктури, охорони рекреаційних ресурсів, організації відпочинку та оздоровлення населення, підготовки кваліфікованих кадрів для рекреаційно-туристичної діяльності» [64, с. 164].

Погоджуємося з думкою вченого, що необхідність розробки політики впровадження сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери обумовлена тим, що ринкове саморегулювання не здатне у повній мірі забезпечити баланс інтересів держави, місцевих громад, підприємців і працівників туристичної сфери, різних груп населення стосовно економічної ефективності, соціальної результативності, збереження природи, культурної, історичної спадщини.

Механізм регулювання сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Європейському Союзі ґрунтується на моделі управління, заснованій на співробітництві державних та недержавних інституцій.

Фінансові інструменти реалізації Стратегії сталого та конкурентного туризму та рекреації в Європейському Союзі представлені у вигляді єдиної системи спеціалізованих структурних фондів та Європейського інвестиційного банку, що є найбільшим джерелом інвестування в економічні

та соціальні програми, у тому числі в індустрію туризму, в найменш розвинених європейських регіонах, до яких належить група країн Центральної та Східної Європи.

Як зазначає С. Біла, «політика Європейського Союзу щодо розвитку туристично-рекреаційної сфери спрямована не тільки на стимулювання розвитку національної економіки, але й на підтримку регіонального розвитку, на розвиток депресивних територій (віддалених, гірських регіонів). Зокрема, йдеться про стимулювання місцевого ремесла, креативної економіки, створення нових робочих місць, пов'язаних з обслуговуванням рекреації та туризму. Важливим є інвестування у культурну та архітектурну спадщину периферійних («депресивних») регіонів ЄС, фінансування реставрації об'єктів культури на місцевому рівні» [12, с. 21].

Пріоритети розвитку туризму та рекреації в контексті дотримання стандартів екологічно безпечного, сталого розвитку стають головним трендом країн Європейського Союзу. Про це йдеться у Європейській хартії екологічно безпечного туризму на захищених територіях (European Charter for Sustainable Tourism in Protected Areas). Зокрема, визначено наступні стратегічні пріоритети досягнення перспектив сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери [38].

- поінформованість (громадськості, споживачів) щодо принципів функціонування «захищених територій» як спадщини людства, яка має бути збережена для нинішніх та для наступних поколінь;

- дотримання стандартів екологічності, що враховують інтереси, безпеку та потреби довкілля, місцевих мешканців, місцевих підприємців та відвідувачів (туристів, рекреантів);

- захист і покращення природної і культурної спадщини місцевих територій, недопущення знищення унікальної туристично-рекреаційної спадщини на місцях через загрози антропогенного навантаження.

У 2000 р. низка туроператорів з таких країн, як Швейцарія (Hotelplan), Франція (ACCOR), Німеччина (TUI Group), Велика Британія (First Choice) та

інші, за участю Програми ООН із захисту навколишнього середовища, Комісії ООН з освіти, науки і культури, Всесвітньої туристичної організації створили добровільне некомерційне партнерство «Ініціатива туроператорів для сталого розвитку туризму». Партнерство є відкритою організацією, залучає інших суб'єктів, для яких сталий розвиток є сумісним з власною підприємницькою діяльністю, характеризує відносини з партнерами, сприяє скороченню і мінімізації відходів, попередженню забруднення оточуючого середовища. Компанії, які є членами партнерства, націлені на охорону рослин, тварин, ландшафтів, зон, що охороняються і екологічних систем, біологічного різноманіття, культурної і природної спадщини. Важливим є збереження цілісності місцевих культур, недопущення негативного впливу на соціальні культури, співробітництво з місцевим співтовариством і народами, використання місцевих продуктів і майстерності працівників. Також у 2002 р. на Всесвітньому саміті зі сталого туризму в Йоганнесбурзі (ПАР) була схвалена спільна програма ЮНВТО і ЮНКТАД «Сталий розвиток – основа викорінення бідності», яка націлена на досягнення двоєдиної мети: сталого розвитку і викорінення бідності в найменш розвинених країнах і в країнах, що розвиваються. При цьому важливим є підвищення їхньої обумовленості і посилення впливу на сталий розвиток окресленого кола країн. Тобто відбувається посилення соціально-економічної складової в структурі сталого розвитку туризму [148].

Одним із стратегічних напрямків сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в країнах світу є підвищення якості туристично-рекреаційних послуг. Для організаційно-економічного забезпечення реалізації цього напрямку Європейська Комісія запровадила єдину європейську етикетку якості туризму на основі загальних європейських критеріїв [209].

Окрім того, одним з інструментів організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери у сучасних умовах є застосування «зелених сертифікатів». Вони видаються туристичним

організаціям, які захищають навколишнє середовище, раціонально використовують водні та паливно-енергетичні ресурси, застосовують природозберігаючі методи збору та утилізації сміття, пропонують туристам види діяльності, які не є шкідливими для навколишнього середовища, а також здорові продукти харчування місцевого виробництва та детальну інформацію про місцеві природні, історичні та культурні атракції. Знак якості, що надається Європейським центром екологічного та сільського туризму (ECEAT) і визнається в усьому світі як туроператорами, так і туристами. У Європі більше 1300 ферм, пансіонатів та готелів отримали знак якості ECEAT. Це додатковий показник якості, що вказує на екологічну, соціальну, культурну та економічну сталість житла та послуг [91].

Звернемо увагу, що на розвиток і функціонування всіх сфер соціально-економічного життя, в тому числі і на розвиток туристично-рекреаційної сфери істотно вплинула Covid-пандемія.

Всесвітня туристична організація (ЮНВТО) на виклики пандемії, спричиненої Covid-19, створила «Глобальний кризовий комітет з туризму». Метою його створення є сприяння у здійсненні урядами країн світу комплексу заходів із підтримки функціонування туристично-рекреаційної сфери; розробка та реалізація стратегій і планів відновлення світової туристичної та рекреаційної індустрії; підготовка пакету технічної допомоги для відновлення. Складовими структурними Комітету виступили наступні організації – WHO (World Health Organization – Всесвітня організація охорони здоров'я); ICAO (International Civil Aviation Organization – Міжнародна організація цивільної авіації); IMO (International Maritime Organization – Міжнародна морська організація); організації приватного сектору: ACI (International Airport Council – Міжнародна рада аеропортів); CLIA (Cruise Lines International Association – Міжнародна асоціація круїзних ліній); IATA (International Air Transport Association – Міжнародна асоціація повітряного транспорту); WTTC (World Tourism and Travel Council – Всесвітня рада з туризму та подорожей) [212].

До заходів організаційно-економічного характеру, ініційованих міжнародними готельними мережа з метою подолання негативного впливу Covid-пандемії, віднесемо запровадження програми лояльності, відшкодування вартості або перенесення на більш пізній термін заброньованих номерів, впровадження жорстких протиепідемічних заходів щодо безпеки та захисту здоров'я. В. Світлична визначає головні ключові позиції заходів забезпечення протиепідеміологічної стійкості та повноцінного функціонування туристичної сфери, що реалізуються урядами країн світу. Серед них – «забезпечення та досягнення оптимального балансу між економічними інтересами туристичної сфери та захистом споживачів туристичних послуг з точки зору їх безпеки та охорони здоров'я; задіяння всіх економічних механізмів для виживання та після карантинного відновлення туристичного бізнесу» [147].

Отож в країнах світу, і особливо у Європейському Союзі, напрацьовано значний досвід організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, що ґрунтується на моделі управління, заснованій на співробітництві державних і недержавних інституцій, та соціальному партнерстві, оскільки передбачає широку участь зацікавлених громадських організацій. Позитивний світовий досвід є вельми важливим для вітчизняної практики формування та реалізації організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання, враховуючи сучасні реалії.

Всесвітня туристична організація, інші міжнародні та національні туристичні інституції приділяють значну увагу питанням оцінки результативності впровадження сталого туризму та рекреації. Результати моніторингу є важливим для «обґрунтування пріоритетів та стратегічних напрямків подальшого розвитку туристично-рекреаційної сфери; вдосконалення механізмів управління туристично-рекреаційною діяльністю;

розробки бізнес-планів і програм розвитку туризму і рекреації на певних територіях; ухвалення оптимальних рішень та зниження ризиків; запобігання негативним наслідкам туристичної та рекреаційної діяльності; підвищення відповідальності за розвиток туризму та рекреації й залучення до цього громадськості; вдосконалення моніторингу стану територій туристично-рекреаційного використання» [190].

Загалом діагностика результативності сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери має важливе значення як з теоретичної, так і практичної точок зору. І. Лебедев зазначає, що «результативність є комплексною категорією, яка виражає міру реалізації цілей соціальної та економічної діяльності та характеризується такими показниками» [64, с. 164]:

- дієвість – ступінь досягнення поставлених цілей і завдань;
 - ефективність – співвідношення результатів і витрат;
 - економічність – ступінь використання необхідних ресурсів;
 - якість – сукупність властивостей або характеристик продукції або послуг, які надають їм здатність задовольняти певні потреби;
 - продуктивність – кількість продукції, виробленої за одиницю часу.
- Продуктивність відображає комплексну результативність використання ресурсів (праці, капіталу, технологій, інформації).

Вважаємо за доцільне продовжити дослідження теоретико-методологічних і практичних аспектів концепції сталого соціально відповідального туризму, приділивши особливу увагу розробці системи моніторингу, вимірювання й оцінки. [64, с. 171].

Враховуючи вище зазначене, питання методичного забезпечення діагностики сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери потребують подальшого розвитку та удосконалення.

1.3. Методичні підходи до діагностики сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери

Практична реалізація концепції сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери не можлива без визначення конкретних кількісних параметрів такого розвитку. При чому оцінка сталого розвитку за допомогою вартісних показників є не повною, що пов'язано з тим, що сталий розвиток не може бути пов'язаний з досягненням лише одного цільового орієнтира. Доцільним є застосування багатокритеріального підходу із врахуванням таких факторів, як:

- стале економічне зростання (ВВП на душу населення);
- скорочення відмінностей у рівнях доходів на душу населення, досягнення міжрегіональної рівності;
- рівність у природо-ресурсному забезпеченні усіх верств і поколінь людей;
- зниження екологічного навантаження та охорона довкілля.

Як зазначає І. Лебедев, доцільним є «продовжити дослідження теоретико-методологічних і практичних аспектів концепції сталого соціально відповідального туризму, приділивши особливу увагу розробці системи моніторингу, вимірювання й оцінки» [64, 171].

Для здійснення комплексної оцінки сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери запропонований методичний підхід до його діагностики, що включає чотири основних етапи: аналіз передумов сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери; характеристику тенденцій її розвитку; оцінку факторів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, що дає можливість розробити стратегічні пріоритети та рекомендації щодо удосконалення організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери (рис. 1.6).

Рис. 1.6. Методичний підхід до діагностики сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери

Для розрахунку та прогнозування інтегрального індикатора сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери особливого значення набувають дослідження цільової результативності, тобто досягнення визначених державою цілей сталого розвитку у довгостроковому періоді, що відображаються у конкретному результаті (індикаторах сталого розвитку) [19].

Приймаючи за вхідну систему цілей загальноприйняті вектори – економічний, екологічний та соціальний, додаючи до них інфраструктурний вимір сталого розвитку, пропонуємо здійснити розрахунок часткових показників економічного, соціального, інфраструктурного та екологічного ефектів як складових сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери.

Для розрахунку інтегрального індексу сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери ($E_{ст.розв.}^{m.p.}$), зважаючи на нелінійність економічних процесів, застосуємо формулу середньозваженої, що із врахуванням методики, запропонованої у роботі, набуває вигляду:

$$E_{ст.розв.}^{m.p.} = \frac{\sum_{i=1}^n I_i \cdot k_i}{\sum_{i=1}^n k_i} = \frac{I_{econ} \cdot k_1 + I_{soc} \cdot k_2 + I_{infr} \cdot k_3 + I_{ecol} \cdot k_4}{k_1 + k_2 + k_3 + k_4}; \quad (2.1)$$

де: I_i – часткові показники сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, які розкривають його складові (економічний (I_{econ}), соціальний (I_{soc}), інфраструктурний (I_{infr}); екологічний (I_{ecol})); k_i – кількість факторів, що формують i -й частковий показник.

Отримане значення інтегрального показника сталого розвитку туризму та рекреації коливається у межах від 0 до 1. Чим ближче значення до 1, тим вищим є рівень сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери. Для якісної оцінки отриманих результатів застосуємо параметричні критерії рівня сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери:

високий: $0,76 < E_{ст.розв.}^{m.p.} \leq 1$;

вищий від середнього: $0,51 < E_{ст.розв.}^{m.p.} \leq 0,75$;

недостатній: $0,26 < E_{ст.розв.}^{m.p.} \leq 0,5$;

низький: $0 < E_{ст.розв.}^{m.p.} \leq 0,25$.

Таким чином, оцінку рівня розвитку туристично-рекреаційної сфери варто розпочати із групування показників за визначеними векторами, що лягають в основу часткових індексів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери України.

Організація державних статистичних спостережень зі статистики туризму та збирання адміністративних даних в Україні відповідає вимогам статей 4 та 5 Закону України «Про туризм» щодо форм і видів туризму, визначення суб'єктів, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність; статей 1 та 14 Закону України «Про оздоровлення та відпочинок дітей» стосовно типів дитячих закладів оздоровлення та відпочинку й визначення відпочинкових і оздоровчих змін. До системи показників статистики туризму включено показники щодо кількості дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, кількості місць у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку, кількості дітей, які перебували у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку, кількості суб'єктів туристичної діяльності, кількості туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, витрат на послуги сторонніх організацій, що використовуються при виробництві туристичного пакета, кількості та вартості реалізованих туроператорами та турагентами туристичних путівок

Одним із напрямів вивчення розвитку туристичної галузі є визначення її впливу на національну економіку. Для отримання й узагальнення на постійній основі інформації щодо визначення реального впливу туризму на формування макроекономічних показників міжнародні організації розробили методологічні рекомендації зі складання Сателітного рахунку туризму. Сателітний рахунок туризму за суттю є концептуальною рамкою для розуміння туризму з макроекономічної перспективи. Він зосереджується на описі вимірювання туризму в його різних формах (в'їзний, виїзний, внутрішній). Він також підкреслює відносини між споживанням, відвідувачами та пропозицією товарів та послуг в економіці, в основному в

туристичних галузях. З цим інструментом можливо встановити прямий внесок туризму до економіки та розробити більш комплексні та детальні схеми, побудовані на внутрішніх взаємозв'язках Сателітного рахунку туризму, Системи національних рахунків та платіжного балансу. Ураховуючи зазначене, в рамках реалізації Стратегії розвитку 6 державної статистики України на період до 2012 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 № 1413-р, передбачено розроблення методології складання допоміжних соціальних рахунків, зокрема Сателітного рахунку туризму. З огляду на це відповідна тема не розглядається в цьому методологічному документі.

Для оцінки результативності впровадження сталого туризму потрібна відповідна система індикаторів, які здатні не тільки характеризувати ситуацію, що склалася, але й попереджати про зміни (кількісні і якісні, сприятливі і несприятливі), а також стануть підставою для планування.

Індикатори можуть відігравати роль сигналів, що дають змогу реагувати на зміну ситуації, критеріїв оцінки ризиків. Перші методики з використання індикаторів сталого розвитку туристичної дестинації були розроблені під егідою Всесвітньої туристичної організації у 1996 р. і пройшли апробацію в Канаді, США, Мексиці, Нідерландах, Аргентині та інших країнах. Європейська комісія затвердила Європейську систему показників туризму – ЕСПТ (The European Tourism Indicator System – ETIS) як інструмент управління, моніторингу та оцінки на рівні туристичної дестинації [19].

ЕСПТ має 43 основних і 33 додаткових показники. 43 основні показники охоплюють основні аспекти моніторингу сталого розвитку туризму та забезпечують основу для ефективного управління дестинаціями, також дозволяють здійснювати порівняння за часом і простором.

Система показників досить гнучка: можна використовувати не усі показники, а тільки ті, що найбільш відповідають ситуації. Основні показники розподілені на чотири розділи.

Розділ А. Управління дестинацією (містить 3 показника):

- відсоток туристичних підприємств / установ в дестинації, які використовують добровільну сертифікацію / маркування для екологічного / якісного / сталого розвитку та / або корпоративної соціальної відповідальності; – відсоток туристів та одноденних відвідувачів, які загалом задоволені своїм перебуванням у дестинації;
- відсоток відвідувачів, що повторно відвідували дестинацію протягом 5 років.

Розділ В. Економічне значення (містить 10 показників, у т. ч.):

- внесок туризму в економіку дестинації (% ВВП); – кількість туристичних ночівель на місяць;
- частка зайнятих у туристичній сфері від загальної зайнятості населення (%);
- частка робочих місць у туристичній сфері, які є сезонними (%).

Розділ С. Соціальний та культурний вплив (містить 13 показників, у т. ч.):

- кількість туристів / відвідувачів на 100 жителів;
- кількість місць у комерційних засобах розміщення на 100 жителів;
- відсоток приміщень у комерційних засобах розміщення, доступних для людей з обмеженими можливостями;
- відсоток мешканців, які задоволені наслідками туризму для дестинації;
- частка подій, які відбуваються у дестинації і зосереджені на традиційній / місцевій культурі та спадщині (%);

Розділ D. Вплив на довкілля (містить 17 показників, у т. ч.):

- відсоток туристів та одноденних відвідувачів, які використовують різні види транспорту, щоб прибути до місця призначення;
- середня кількість викидів вуглекислого газу від туристів та одноденних відвідувачів, які подорожують із дому до пункту призначення;
- відсоток туристичних підприємств, залучених до програм пом'якшення наслідків зміни клімату – таких як компенсація CO₂;

- системи, що використовують мало енергії та ін.;
- кількість сміття на туристську ніч порівняно з кількістю сміття на одну людину населення (кг);
- відсоток підприємств туризму, що розділяють різні види відходів; – відсоток стічних вод з дестинації, що очищується, до середнього рівня перед скиданням; – відсоток туристичних підприємств, які вживають заходів щодо зниження енергоспоживання;
- споживання енергії за одну туристську ночівлю порівняно із споживанням енергії на одну ночівлю резидента;
- відсоток місцевих туристичних підприємств, що активно підтримують захист, збереження та управління місцевим біорізноманіттям і ландшафтами.

Додаткові показники дозволяють доповняти основну інформацію та адаптувати систему показників до конкретних потреб дестинацій будь-якої категорії – доступність туризму, морські, прибережні, гірські, міські, сільські, островні та інші території. Поточний список може бути доповнений додатковими показниками у майбутньому. Розділ «Доступність туризму» (містить 5 показників, у т. ч.):

- відсоток дестинацій, які мають оприлюднену туристичну стратегію / план дій із моніторингом, організацією контролю та оцінки;
- відсоток кожної категорії транспортних засобів у доступному пункті призначення, тобто громадському транспорті та автобусах приватного прокату, мікроавтобусів, таксі та мікроавтобусів.

Розділ «Морський та прибережний туризм» (містить 8 показників, у т.ч.):

- кількість прибулих і вибулих пасажирів у порт за місяць; – рівень забруднення морської води на 100 мл (фекальні коліформи, кампілобактер);
- відсоток пляжів, нагороджених Блакитним прапором; – площа пісочних пляжів; – відсоток пляжів, доступних для всіх.

Розділ «Транснаціональні культурні маршрути» (містить 20 показників, у т. ч.):

- чи є ваша DESTИНАЦІЯ частиною культурного маршруту, затвердженого Радою Європи?
- чи відбуваються події, пов'язані з культурним туристичним маршрутом у вашій DESTИНАЦІЇ?
- відсоток туристичних пропозицій у вашій DESTИНАЦІЇ, які підкреслюють тему культурного маршруту?
- які переваги має громада від включення DESTИНАЦІЇ у культурний маршрут?
- чи бере участь місцева спільнота у акціях, організованих в рамках культурного маршруту?
- який вплив культурного маршруту на туристичні пропозиції у DESTИНАЦІЇ? [210].

Європейська система показників туризму представляє певний інтерес для науки і практики, хоча, вважаємо, вона не є досконалою за такими ознаками:

- перевантажена показниками, багато з яких є малозначущими; – деякі показники дублюють один одне;
- не визначено ступінь впливу (вага) показників;
- відсутня методика визначення узагальнюючих індексів по розділах та інтегрального індексу для здійснення порівнянь стану туристичної сфери у DESTИНАЦІЯХ [64, с. 164].

Висновки до першого розділу

1. Узагальнення наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних учених дало підставу визначити туристично-рекреаційну сферу як складову національної економіки, що забезпечує вироблення та реалізацію соціально корисного продукту, яким є туристично-рекреаційна послуга. Надання

туристично-рекреаційних послуг зорієнтоване на відновлення фізичних і психічних сил населення, його духовне та культурне збагачення. Обґрунтовано, що туристично-рекреаційна сфера є привабливим видом економічної діяльності, важливим чинником стабільного й динамічного збільшення надходжень до державного бюджету, імпульсом для розвитку багатьох галузей економіки. Соціально-економічний ефект від розвитку туризму проявляється у створенні нових робочих місць, підвищенні рівня зайнятості, трудової активності, особистого та суспільного благополуччя.

2. Прийняття світовою спільнотою стратегії розумного, всеохопного та сталого зростання призвело до зміни парадигми розвитку сфери туризму та рекреації. Це зумовило розгляд туристично-рекреаційної діяльності на засадах сталого розвитку та інклюзивного зростання. Узагальнення наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених дало підставу визначити сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери як процес створення можливостей для досягнення рівноваги між задоволенням потреб усіх верств населення та збереженням цілісності довкілля, дотриманням соціальної справедливості, досягненням економічної ефективності.

3. Доведено, що досягнення перспектив сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери потребує оновленого підходу до формування концептуальних засад на основі інклюзивного зростання та залучення усіх прошарків суспільства до вирішення проблем розвитку туризму та рекреації. Цільовим орієнтиром концепції сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання є необхідність задоволення потреб усіх верств населення, зокрема малозабезпечених і соціально незахищених, за умов обмеженості ресурсів шляхом здійснення капіталовкладень в основні напрямки туристично-рекреаційної діяльності. Основною концептуальною ідеєю виступає забезпечення інтегрованого підходу до досягнення цілей сталого розвитку туристично рекреаційної сфери на основі запровадження принципів інклюзивного зростання шляхом диверсифікації туристично-

рекреаційної діяльності та збільшення рівня зайнятості й доступності у туристично-рекреаційній сфері.

4. Розкрито світовий досвід організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, що ґрунтується на моделі управління, заснованій на співробітництві державних і недержавних інституцій, соціальному партнерстві й передбачає широку участь громадських організацій.

5. Удосконалено методичний підхід до діагностики сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери який, на відміну наявних, охоплює послідовну реалізацію його проведення: аналіз передумов сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери; характеристику тенденцій її розвитку; оцінку факторів та розробку стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери.

6. Звернуто увагу на цілі інклюзивного зростання, що визначено як стратегічні пріоритети розвитку євроспільноти на період до 2030 року. Узагальнення світового досвіду свідчить про те, що сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання передбачає залучення усіх верств населення (у тому числі малозабезпечених, у яких середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму, жінок, осіб із обмеженими фізичними можливостями, ін.) до виробничо-господарської, управлінської діяльності у туристично-рекреаційній сфері як працівників, споживачів послуг, посередників, інвесторів, постачальників ресурсів, партнерів на всіх етапах ланцюга створення доданої вартості. Відповідно працівники, споживачі послуг, посередники, інвестори, постачальники ресурсів, партнери виступають учасниками інклюзивного розвитку підприємств туристично-рекреаційної сфери.

Основні результати першого розділу дослідження висвітлено у працях [1, 2, 3, 4, 155, 185].

РОЗДІЛ 2

ДІАГНОСТИКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ

2.1. Аналіз передумов сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні

Сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери є складним динамічним процесом, орієнтованим на максимальну взаємодію із зовнішнім середовищем і постійну мінливість внутрішнього. Він забезпечує не лише досягнення економічних ефектів туристично-рекреаційного регіону шляхом задоволення потреб туристів, але й враховує культурну та національну самобутність населення, стратегічну необхідність збереження екологічного стану та відновлення навколишнього середовища.

Перехід на вектор сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери є вимогою часу, визнаною не лише в Україні але й у світі. Водночас, збалансованість й ефективність використання туристичного потенціалу задля активізації сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні визначаються низкою передумов і чинників, що доводить необхідність проведення їх ґрунтовного аналізу.

За результатами аналізу існуючих наукових праць серед чинників, що обумовлюють рівень розвитку рекреаційно-туристичної сфери, Я. Орленко [101] виділяє: соціально-економічні (рівень доходів населення та цін на рекреаційно-туристичні послуги, професійна та статева структура потенційного контингенту споживачів на ринку туристично-рекреаційних послуг); соціально-психологічні (рівень соціальної напруженості у суспільстві, менталітет потенційних рекреантів і туристів, традиції та звичаї населення туристично-рекреаційного регіону); демографічні (вікова та статева структура населення, рівень і структура зайнятості); політичні

(відсутність конфліктів і безпека рекреаційно-туристичних регіонів, рівень демократизації суспільства, дотримання міжнародних норм і правил щодо громадського порядку та дотримання прав людини); ресурсно-екологічні (забезпеченість території рекреаційно-туристичними ресурсами, стан навколишнього природного середовища тощо). Такий підхід до визначення передумов розвитку рекреаційно-туристичної сфери є досить широким і вимагає проведення трудомісткого аналізу. Водночас серед факторів, на наш погляд, є такі, що мають опосередкований та другорядний вплив, зокрема – професійна та статева структура потенційного контингенту туристів. Наведені чинники відрізняються між собою мірою значимості, а тому потребують систематизації та перегляду відповідно до умов сучасних реалій української економіки та потреб дотримання принципів сталості розвитку галузі.

Розглядаючи передумови сталого розвитку туризму Ю. Миронов [77] визначає чинники зовнішнього (екологічна політика, державна політика соціально-економічного розвитку, інвестиційна, інноваційна, фінансова політика) та внутрішнього середовища (стратегія розвитку туризму в регіонах, природно-ресурсний потенціал, галузеві та територіальні структури господарського комплексу території). Погоджуючись із важливістю інноваційної та інвестиційної політик, на які звертає увагу науковець, все ж вважаємо, що необхідним є більш чітке окреслення чинників відповідно до орієнтирів досягнення збалансованості соціальної, екологічної та економічної складових частин сталого розвитку рекреаційно-туристичної сфери.

Розділяючи думку низки науковців [50; 156], вважаємо, що для розвитку туризму необхідні певні умови та матеріально-технічна база. Тому для оцінки перспектив розвитку туризму варто враховувати стан політико-правової бази, привабливість бізнес-середовища й розвиток туристичної інфраструктури; наявність ресурсного потенціалу.

На основі дослідження підходів різних науковців, що займались проблематикою розвитку туризму та рекреації, можливо виокремити основні

групи передумов, що визначають перспективи та спроможність країни забезпечити сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери:

1) інституційні передумови (нормативно-законодавча база, інституційне забезпечення, політична ситуація в країні та світі, відкритість кордонів, гарантування безпеки туристів);

2) природно-ресурсні передумови (наявність особливих природно-кліматичних умов, історико-культурних особливостей, що приваблюють туристів).

3) соціо-культурні передумови (демографічна ситуація, організація суспільства, стан технологій, рівень освіти і культури населення);

4) економічні передумови (рівень зайнятості, структура доходів і витрат населення, розвиток інфраструктури, інвестиційне забезпечення, зовнішньоекономічні зв'язки);

5) інфраструктурні передумови (якість та щільність доріг; стан і розвиток об'єктів, що використовуються для задоволення потреб туристів, поширення інформації про туристично-рекреаційні об'єкти);

6) впровадження досягнень науково-технічного прогресу.

Важливою передумовою розвитку туристично-рекреаційної індустрії є *інституційне середовище*, що передбачає наявність певної правової основи, гарантування екологічної стійкості та охорони навколишнього середовища, забезпечення належного рівня безпеки та охорони, розвиток системи охорони здоров'я та гігієни, визнані на державному рівні пріоритети розвитку сфери туризму.

На тлі підвищення терористичних загроз у світі, дестабілізації політичної ситуації та військових конфліктів в Україні забезпечення безпеки та охорони туристів вимагає посилення ролі держави до здійснення заходів щодо відновлення політичної стабільності й удосконалення системи безпеки туристів як у силовому, так і нормативно-правовому полі. Відтак суттєвим фактором, який може активізувати або гальмувати розвиток туристичної галузі, є *нормативно-законодавча база*. Досягнення сталого розвитку

туристично-рекреаційної сфери не можливе без міцної законодавчої основи, яка повинна забезпечувати належні умови для ведення бізнесу, відповідати міжнародним нормам регулювання міжнародного та внутрішнього туризму, сприяти спрощенню візових, митних, прикордонних формальностей тощо [156]. Наявність правової бази є основою гарантування екологічної стійкості та охорони навколишнього середовища, що визнані пріоритетом сталого розвитку сфери туризму та рекреації.

Аналізуючи нормативно-правову базу туристично-рекреаційної індустрії в Україні, відмітимо, що вона знаходиться на стадії формування та включає наступні основні блоки законодавчого та підзаконного регулювання. Перший – Конституція України, закони України, укази Президента та постанови Кабінету Міністрів України, що прямо чи опосередковано стосуються розвитку туристично-рекреаційної сфери. До нього відносимо зокрема спеціальне природно-заповідне регулювання та законодавчі документи туристичної діяльності. Другий блок формують норми цивільного, кримінального, адміністративного, трудового законодавства, та законодавства інших галузей, що обумовлюють діяльність суб'єктів туристично-рекреаційної індустрії та визначають міру їх відповідальності відповідальність за порушення законодавчих норм.

Третій блок складають численні міжнародні договори щодо розвитку туризму, у яких бере участь Україна, що є складовою міжнародно-правового регулювання за допомогою ратифікованих Верховною Радою України міжнародних конвенцій. Необхідність уніфікації національного законодавства у сфері туризму відповідно до міжнародних вимог набула особливої актуальності як фактор розвитку туристичної галузі.

Конституційне регулювання природнозаповідних правовідносин, яке закріплює найбільш важливі принципи цих відносин. Серед спеціальних законодавчих документів основними є Закон України «Про туризм», прийнятий Верховною Радою України із змінами, що вступили в дію з 1 січня 2004 року. Цей закон покликаний забезпечити дотримання безпеки

туристів, містить перелік їх прав і обов'язків, регламентує діяльність туристичних фірм тощо. З метою вдосконалення організації рекреаційної діяльності, створення умов для організованого туризму та відпочинку, у 2009 р. Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України затверджене положення «Про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України» [92]. Правові основи організації та ефективного використання територій і об'єктів природно-заповідного фонду визначає Закон «Про природно-заповідний фонд України» [136], яким передбачена можливість використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду в оздоровчих та інших рекреаційних цілях за умови дотримання природоохоронного режиму. Збалансоване використання природних рекреаційних ресурсів є важливим принципом сталого розвитку. Дані цілі можуть бути реалізовані, шляхом здійснення екологічного туризму як активного виду відпочинку орієнтованого на збереження природного довкілля.

У сфері міжнародного туризму нормативно-правову основу формують міжнародні договори, укладені за участі України. Співробітництво України з іншими державами у сфері туризму регулюється 44 міждержавними та міжвідомчими угодами про співробітництво у галузі туризму, в тому числі 12 – з країнами ЄС [51]. Зокрема Україна є членом Всесвітньої туристичної організації та Європейської туристичної комісії запровадження принципів і норм яких сприяє зміцненню міжнародного співробітництва у галузі туризму, відкриває перспективи виходу на нові туристичні ринки.

Важливою інституційною передумовою сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери є формування такої державної політики та державної стратегії сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, основним завданням якої є визначення туризму і рекреації як одними з основних пріоритетів, впровадження економіко-правових механізмів успішного ведення туристично-рекреаційного бізнесу, інноваційно-інвестиційних механізмів розвитку туристичної і рекреаційної інфраструктури,

інформаційно-маркетингових заходів з формування туристичного іміджу України.

Уряд України схвалив Стратегію розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. Документ [153] розроблено з метою створення умов для забезпечення прискореного розвитку сфери туризму і курортів, перетворення її у високоефективну, інтегровану у світовий ринок галузь. Запровадження Стратегії передбачається за напрямками, серед яких:

- забезпечення безпеки туристів та захист їх законних прав та інтересів;
- імплементація законодавства ЄС у сфері туризму;
- забезпечення комплексного розвитку територій;
- створення сприятливих умов для залучення інвестицій у розбудову туристичної інфраструктури;
- удосконалення системи професійної підготовки фахівців сфери туризму;
- формування та просування позитивного іміджу України, як країни привабливої для туризму.

У Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року в Україні зазначається, що умовами сталого розвитку сфери туризму та курортів є:

- забезпечення координуючої ролі держави в реалізації національної туристичної політики із застосуванням принципів державно-приватного партнерства, організації наукових досліджень, розвитку людського потенціалу;
- концентрація ресурсів держави на пріоритетних завданнях розвитку сфери туризму та курортів;
- створення загальнодержавної інформаційної системи у сфері туризму та курортів та її інтеграція до світової інформаційної туристичної мережі;

- удосконалення законодавства з питань регулювання суспільних відносин у сфері туризму та курортів;
- сприяння розвитку міжрегіонального та міжнародного співробітництва у сфері туризму та курортів;
- удосконалення на постійній основі бізнес-клімату та розвиток добросовісної конкуренції;
- запровадження інституту саморегулюючих організацій у сфері туризму та курортів (створення національної туристичної організації);
- розроблення національних стандартів відповідно до міжнародних стандартів;
- популяризація нашої держави у світі та просування якісних національних туристичних продуктів у світовому інформаційному просторі;
- розвиток туристичних територій.

Дотримуючись задекларованих у Стратегії положень, розвиток індустрії туризму та курортів шляхом подолання негативних тенденцій, створення сприятливих умов для активізації діяльності у цій сфері та перехід на принципи сталого розвитку повинен стати пріоритетним напрямом прискорення економічного та соціального зростання країни.

К. Борблік у роботі [16] зазначає, що національна практика формування стратегій сталого розвитку ринків, в тому числі і ринку туристичних послуг, далека від досконалості. Серед недоліків науковець вказує застарілість методичних прийомів розробки стратегій, не врахування ключових відмінностей між стратегічним і просто довгостроковим плануванням; не врахування специфічних особливостей регіональних систем у процесі стратегічного планування сталого розвитку ринку туристичних послуг; відсутність моніторингу реалізації стратегій сталого розвитку ринку туристично-рекреаційних послуг. Звертається увага і на обмежене використання інформаційних технологій у розвитку сфери туризму та рекреації.

Відсутність комплексного бачення стратегічного розвитку туристично-рекреаційної сфери підтверджує і той факт, що «Стратегія сталого розвитку України до 2030 року» не надає трактування поняття «сталий розвиток ринку туристичних послуг України» й не містить переліку програмних документів, які б регулювали б даний сектор економіки.

Подібні недоліки має і «Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року». Як відзначає К. Борблік, існують розбіжності в кількості програмних документів, що розробляються на загальнодержавному рівні, рівні областей, документів, що розробляються в процесі програмно-цільового планування та в процесі прогнозування. У «Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року» не представлений цілісний механізм правового регулювання повноважень і відповідальності центральних та місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за розробку, затвердження та реалізацію програмних документів. Стратегія передбачає тільки моніторинг реалізації стратегії розвитку та порівняння результатів у частині досягнення встановлених цілей.

Погоджуємося з вченою у тому, що найбільшим недоліком існуючих стратегій сталого розвитку туристичної галузі є їх формалізм, відсутність ефективних інституційних умов і механізмів реалізації, слабе залучення бізнес-структур в процеси стратегічного планування. В цілому розвиток стратегій сталого розвитку туристичної галузі поки здійснюється поза контекстом загальних системних перетворень суспільства, економіки та управління. Розробка і практична реалізація стратегії сталого розвитку ринку туристичних послуг актуальна і на загальнодержавному рівні, і на рівні регіонів.

Відповідно до зазначеного відмітимо, що в Україні туристично-рекреаційна діяльність регулюється багаторівневою системою законів і нормативно-правових документів, які узгоджують інтереси державних, бізнесових й місцевих суб'єктів ринку туристичних і рекреаційних послуг, визначають основи державної політики у цій сфері.

Чинником розвитку туристично-рекреаційної сфери та передумовами переходу її на вектор сталості виступає *інституційне забезпечення її функціонування*. Основні *інститути державного регулювання туристичної галузі* в Україні представлені на рис. 2.1.

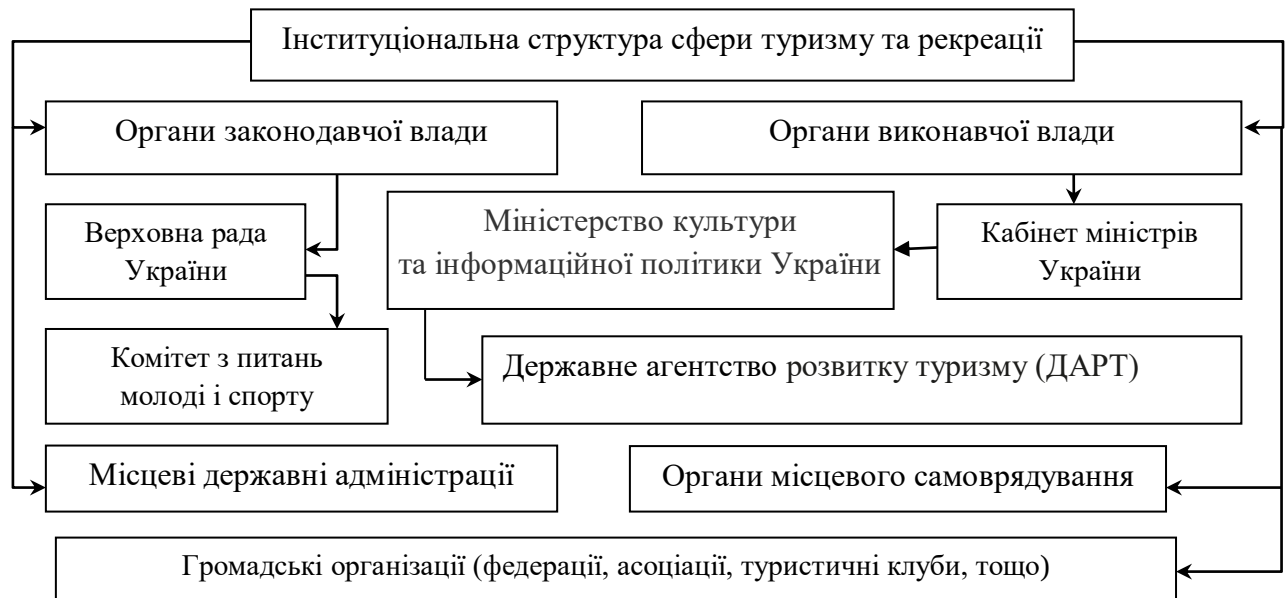

Рис. 2.1. Структура державного регулювання туристично-рекреаційної сфери в Україні

Державне агентство розвитку туризму є центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику у туристичній сфері. ДАРТ утворено 04 грудня 2019 року згідно з постановою Кабінету Міністрів України №995 «Питання утворення деяких центральних органів виконавчої влади».

Політична ситуація в країні та світі є не менш важливою передумовою розвитку туристично-рекреаційної індустрії. Так внутрішньополітична стабільність й добросусідські відносини між країнами сприяє розширенню міжнародних зв'язків та активному розвитку сфери гостинності. Політична стабільність проявляється у відсутності політичного напруження у суспільстві, дотриманні законів і регулюючих нормативних актів й загалом виступає оцінкою стану політичного життя держави [51]. Досвід України

засвідчив, що економічна криза та погіршення рівня життя населення провокує політичну нестабільність і комплексі має негативний вплив на формування туристичних потоків, обмежує розвиток міжнародного туризму, знижує економічний та соціальний ефекти туристично-рекреаційної сфери. У свою чергу складна політична ситуація, загострює проблему необхідності гарантування безпеки туристів.

Окремим чинником розвитку міжнародного туризму є *відкритість кордонів*. Доступність до ринків, належна ефективність митного адміністрування та імпортно-експортних процедур, адміністративна прозорість кордонів, розвинута інфраструктура цивільної авіації та наземного транспорту, доступність і якість транспортних послуг, інформаційно-комунікаційна інфраструктура, політико-правове забезпечення пересування, рівень охорони і безпеки характеризують високий рівень відкритості країни для міжнародної торгівлі та розвитку міжнародного туризму [37].

Розвиток і привабливість туристично-рекреаційної сфери країни безпосередньо залежать від її *природо-ресурсного потенціалу* – сприятливі кліматичні умови, наявність природних об'єктів всесвітньої спадщини, розмаїття флори та фауни, підвищують зацікавленість туристів до країни [156]. Це зумовлює необхідність посилення уваги та контролю з боку держави за збереженням природного фонду, бережливого ставлення до природних ресурсів, запровадження принципів сталого розвитку у діяльність підприємств, зниження забруднення навколишнього середовища та дотримання норм екологічної безпеки.

Вагомість природних, історичних, соціально-культурних об'єктів, що здатні задовольняти духовні потреби туристів, сприяти відновленню і розвитку їхньої фізичної і духовної сил, відзначав Ф. Котлер, узагальнюючи їх під назвою туристичні ресурси [57, с. 68].

Оцінюючи природно-ресурсний потенціал України варто відмітити, що наша держава володіє потужним туристично-рекреаційним потенціалом. В країні склались чітко виражені туристично-рекреаційні райони, що мають

свої особливості, сприятливі для розвитку сфери гостинності. Однак на сьогодні найінтенсивніше в рекреаційно-туристичному плані використовуються Карпатський і Приморські регіони.

Для Західних регіонів України притаманна диверсифікація туристичних та рекреаційних послуг. Зокрема Карпатський регіон приваблює туристів гірською місцевістю, мінеральними водами та лісовими ресурсами. Його рекреаційна місткість оцінюється від 2 млн. осіб до 8 млн. відпочиваючих і туристів на рік, а також біля 12 млн. екскурсантів та туристів «вихідного дня» [12].

До спеціалізації туристично-рекреаційних послуг Приморських регіонів України (серед яких Одеська, Миколаївська, Херсонська та підконтрольна Україні частина Донецької області) належать морський відпочинок, круїзний туризм, spa-оздоровчі програми (на приморських територіях). Для цього регіону більш притаманною є сезонність функціонування туристично-рекреаційної сфери.

Варто відмітити, що з урахуванням історико-культурної специфіки розвиваються великі старовинні міста Київ, Львів, Чернігів тощо.

Системними проблемами усіх туристично-рекреаційних районів є відсутність комплексного розвитку природних курортних територій, необхідність підвищення якості та стандартів надання, погіршення екологічної ситуації.

3. Враховуючи специфіку туристичної послуги, яка виявляється у значній ролі людини в процесі її надання, погоджуємось із думкою авторів [78; 156], які виокремлюють *соціально-культурологічні передумови* сталого розвитку туризму, що визначаються організацією суспільства, станом технологій, рівнем освіти та культури населення. До цієї групи передумов належить демографічна ситуація, а також спроможність соціальної сфери країни забезпечити належний рівень охорони здоров'я, освіти. Кількість населення, його розміщення та структура можуть як активізувати розвиток туризму, так і бути перепорою туристично-рекреаційному освоєнню

території. Зокрема, у результаті зростання чисельності посилюється туристично-рекреаційний потенціал, зростає попит на послуги туристичної галузі, що потребуватиме нових людських ресурсів. Має вплив і вікова структура населення, оскільки збільшення кількості молодих людей скоріше викличе потребу в розвитку активних видів туризму (пішого, водного, гірськолижного).

Аналізуючи демографічні зміни в Україні можна передбачити орієнтири подальшого розвитку внутрішнього туризму та рекреації. Для України характерним є скорочення кількості населення активної вікової групи (16–59 років), тоді як чисельність людей старшого віку (понад 60 років) зростає (рис. 2.2).

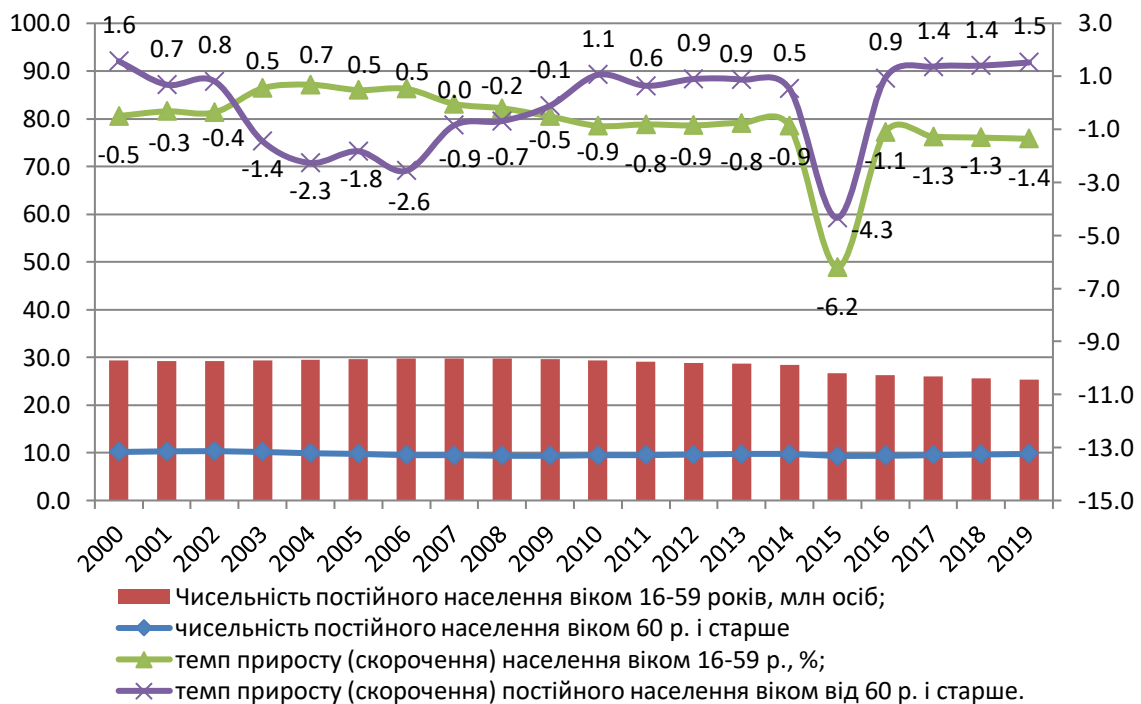

Рис. 2.2. Динаміка чисельності населення України

в розрізі вікових груп найбільш схильних до подорожей

**Побудовано дисертантом за даними [35].*

Виявлені зміни у структурі населення, зокрема збільшення частки пенсійних груп, у майбутньому може стати причиною зростання потреби у

стаціонарних установах відпочинку і оздоровлення. Водночас вікова категорія осіб, схильних до активного туризму скорочується.

В Україні найбільш активна частина населення від 30 до 40 років, на відміну від економічно розвинених країн, де люди старшої вікової групи (55-60 років) відіграють все більш важливу роль у міжнародному туризмі [51]. Відтак перспективи вітчизняної туристично-рекреаційної визначає розвиток сфери міжнародного туризму та приваблення іноземних споживачів туристично-рекреаційних послуг України.

Окрім того сприяють розвитку сфери рекреації та туризму, зокрема й міжнародного, наявність висококваліфікованих кадрів у цій індустрії. Так розвиток фахової освіти, запровадження нових знань і технологій, дають змогу вивести сферу туризму та рекреації на якісно новий рівень.

Поряд із природними ресурсами, уявлення про країну, її національні особливості формують *культурні ресурси*. Багата культурна спадщина, фольклор, наявність історичних пам'яток значною мірою стимулюють туристів до подорожей у ці країни. Виходячи із соціокультурної функції туризму як системи та форми використання вільного часу за допомогою сфери послуг у подорожах, що поєднує відпочинок зі зміцненням здоров'я людини, підвищенням її загальної культури й освіти [41], передумовою посилення попиту на туристичні послуги та рекреацію є рівень культури та освіти в країні. Чим вища обізнаність та культурні потреби населення, тим сильнішими будуть зацікавленість природою інших країн, традиціями різних народів, бажання подорожувати і отримувати нові знання та враження.

Збільшення кількості людей, що мають середню та вищу освіту сприяє зростанню попиту на нові враження, подорожі, відпочинок та ін. Аналізуючи динаміку показників сфери освіти в Україні, як передумови розвитку туристично-рекреаційної сфери, можна відмітити тенденції скорочення кількості студентів. Зокрема у 2018/2019 н. р. у розрахунку на 10 тис. населення налічувалось 361 студент, що в порівнянні із 2013/2014 н.р. на 91 чол. менше (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Показники розвитку вищої освіти в Україні

**Побудовано дисертантом за даними [35].*

Скорочення частки осіб із вищою освітою в подальшому може стати причиною падіння рівня культури в країні та, як наслідок, зниження вимог до якості відпочинку, негативно вплинути на потреби населення у саморозвитку та подорожах.

Вагомим чинником конкурентоспроможності країни на ринку туризму є наявність належної системи охорони здоров'я, високий рівень комфорту та гігієни у закладах туристичної індустрії. Особливо важливою передумовою розвитку рівень якості послуг із охорони здоров'я є для сфери рекреації та туризму з метою оздоровлення.

Оцінюючи рівень медицини та охорони здоров'я в Україні у порівнянні із країнами ЄС відмітимо, що до переваг належить низька ціна та доступність послуг. Так кількість лікарняних ліжок на 10 тис. осіб, що є одним із загальноприйнятих у Європейській статистиці показником доступності системи охорони здоров'я, в Україні у півтора рази перевищує відповідний середній показник країн співдружності (рис. 2.4).

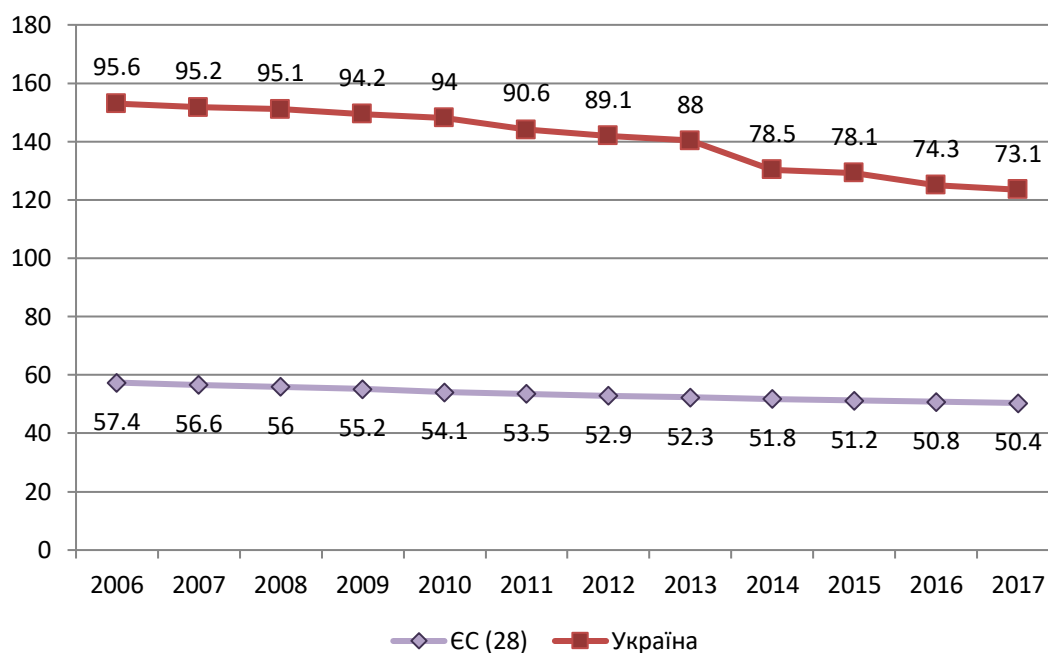

Рис. 2.4. Доступність системи охорони здоров'я,
кількість лікарняних ліжок на 10 тис. осіб

**Побудовано дисертантом за даними [35].*

Водночас якість надання послуг з охорони здоров'я не завжди відповідає стандартам розвинутих країн, що є перепорою для подальшого розвитку міжнародного туризму. А у світлі подій, пов'язаних із поширенням корона вірусу, фактор розвитку медицини в країні розвитку туристично-рекреаційної діяльності набуває особливого значення. Медичні послуги зазвичай є дорого вартісними, а розвиток сфери охорони здоров'я потребує значних капіталовкладень. За умов складного економічного становища в країні та обмежених можливостей щодо надання якісних медичних послуг, та послуг пов'язаних із функціонування туристично-рекреаційної індустрії, активізація розвитку у цій сфері в Україні є досить ускладненою.

4. Вітчизняна та зарубіжна практика свідчить, що існує чіткий зв'язок між тенденцією розвитку туристично-рекреаційної сфери та загальним економічним розвитком країни, який визначає рівень доходів громадян та структуру їхніх витрат. Збільшення рівня доходів дозволяє витрачати частину з них на відпочинок, отже створює стимули до розвитку туристичної

галузі. Попит на туристичні послуги формують переважно представники середнього класу, який у розвинутих країнах складає близько 40–60%, та населення з високими доходами. Для країн та регіонів, що виступають центрами формування туристичних потоків (Німеччина, Великобританія, Франція, США, Канада, Японія), характерним є високий рівень розвитку економіки та наявність вільного часу [51]. За таких умов населення має можливість виділити більше коштів на подорожі, користуватися дорого вартісними послугами туристично-рекреаційної індустрії чи підвищеного комфорту.

У контексті цього, оцінюючи передумови розвитку туристично-рекреаційної індустрії в Україні, необхідною складовою аналізу постає оцінка рівня та динаміки доходів населення. Для України характерним є низький рівень доходів, так за даними офіційної статистики у 2018 р. близько 28 % населення отримували доходи нижче фактичного прожиткового мінімуму, а у 2015–2016 рр. цей показник був у двічі вищий та становив понад 51 % (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Диференціація життєвого рівня населення

*Побудовано дисертантом за даними [35].

Оцінюючи квінтільний коефіцієнт, наведений на рис. 2.6., можна відмітити, що рівень диференціації доходів в Україні не є критичним, він відповідає показникам розвинутих країн. Однак на думку низки науковців (Н. Павліха, Л. Коцан, Н. Ковшун, І. Цимбалюк), реальна ситуація у країні є значно гіршою. Низькі доходи обмежують внутрішній попит на туристично-рекреаційні послуги та є стримуючим фактором розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні.

Одним із показників соціально-економічного розвитку країни, який визначає як обсяг доходів, так і можливості й потреби населення у туризмі та рекреації, є рівень зайнятості. В Україні рівень зайнятості серед людей працездатного віку у 2019 р. становила 67,6 % до населення відповідної вікової групи, що незважаючи на позитивну тенденцію останніх років, лишається недостатньо високим. Це є одним із основних обмежуючих факторів розвитку внутрішнього та виїзного туризму та зумовлює попит на туристично-рекреаційні послуги низької цінової категорії (рис. 2.6., Додаток Д).

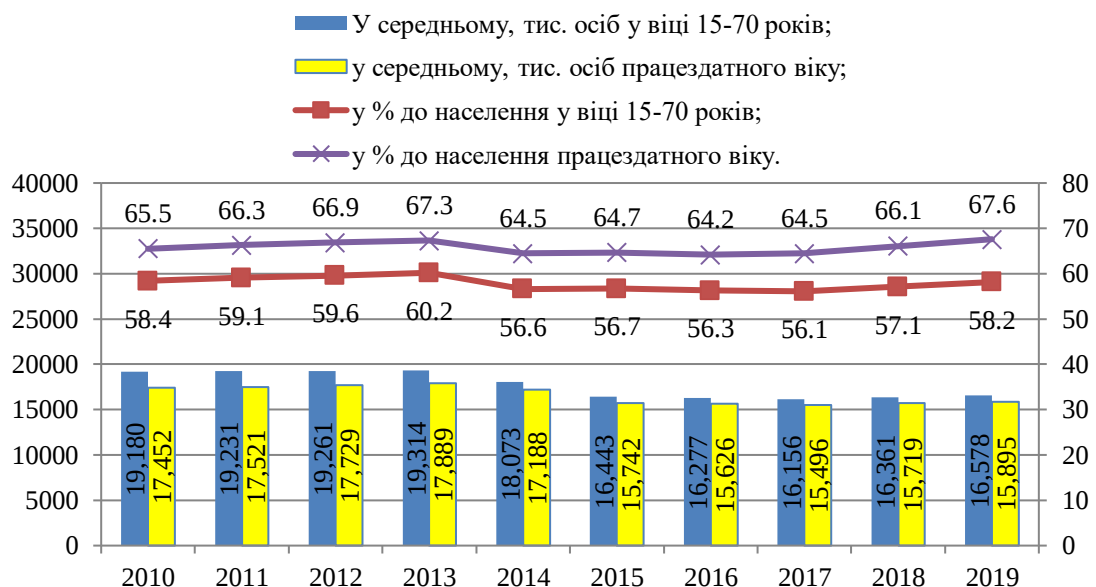

Рис. 2.6. Рівень зайнятості населення в Україні

*Побудовано дисертантом за даними [35].

В Україні у 2019 р. *розмір середньомісячної номінальної заробітної плати* порівняно з відповідним періодом 2018 р. зріс на 18,4 % та становив 10497 грн, водночас індекс реальної заробітної плати збільшився лише на 9,8 % (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Середньомісячна заробітна плата

Роки	номінальна		реальна
	гривень	у % до прожиткового мінімуму для працездатних осіб	у % до попереднього року
2010	2250	244,0	110,2
2011	2648	263,7	108,7
2012	3041	268,2	114,4
2013	3282	269,5	108,2
2014	3480	285,7	93,5
2015	4195	304,4	79,8
2016	5183	323,9	109,0
2017	7104	403,2	119,1
2018	8865	461,5	112,5
2019	10497	499,4	109,8

**Побудовано дисертантом за даними [35].*

З 2016 р. до 2019 р. прослідковується зростання індексу реальної заробітної плати, однак у порівнянні із країнами Європи її рівень все ще залишається значно нижчим, що обумовлює обмежену платоспроможність українських туристів.

За даними статистичного офісу Європейського союзу у січні 2020 р. мінімальна зарплата в країнах ЄС коливалася приблизно від 600 євро на сході і близько 1500 євро на півночі. Найнижчий рівень мінімальної заробітної плати відзначався у Болгарії – 312 євро. Між 400 і 600 євро коливалася мінімальна зарплата у 9 країнах, серед яких Латвія (430 євро), Румунія (466 євро), Угорщина (487 євро), Хорватія (546 євро), Чехія (575 євро), Словаччина (580 євро), Естонія (584 євро), Литва (607 євро) та Польща (611 євро) [188]. Для порівняння в Україні мінімальна заробітна плата у січні 2020 р. становила 4723 грн., що становило близько 179 євро.

Туристична галузь дуже чутлива до змін у доходах і споживчих витратах населення. Згідно методики Державної служби статистики України витрати на путівки в будинки відпочинку, на бази відпочинку, дитячі табори тощо включені до розділу «Ресторани та готелі», а саме до групи витрат на оплату послуг, пов'язаних з тимчасовим проживанням. Як видно з наведених даних частка сукупних витрат на послуги сфери туризму та суміжних галузей коливалась у межах 1,4–2,1 % від сукупних споживчих витрат на відпочинок і культуру та 2,0–2,5 % на ресторани та готелі (табл. 2.2). Падіння частки витрат на туристичні послуги у період з 2013–2016 рр. пов'язане із політичною та економічною нестабільністю, що ще раз доводить чутливість галузі до вказаних чинників.

Таблиця 2.2

Структура сукупних витрат

Сукупні витрати	2010	2011	2012	2013	2014*	2015*	2016*	2017*	2018*
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	3073,3	3458,0	3592,1	3820,3	4048,9	4952,0	5720,4	7139,4	8308,6
<i>Структура сукупних витрат домогосподарств, відсотків</i>									
Споживчі сукупні витрати, в тому числі:	89,9	90,1	90,8	90,2	91,6	92,9	93,2	92,9	92,0
відпочинок і культура	1,8	1,9	2,0	2,1	1,8	1,5	1,4	1,6	1,8
ресторани та готелі	2,4	2,5	2,5	2,5	2,3	2,0	2,2	2,3	2,4

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя;

*Побудовано дисертантом за даними [35].

Відповідно до досліджень науковців [51], що займались проблематикою розвитку туристичної сфери та впливу на неї економічних тенденцій, за стабільних цін зростання особистого споживання на 2,5 % збільшує витрати на туризм на 4 %, а зростання особистого споживання на 5% – на 10%. Проведений кореляційний аналіз взаємозв'язку між сукупними витратами домогосподарств і споживчими витратами на супутні послуги туристичної-рекреаційної сфери підтверджують наявність прямої залежності

між економічним розвитком та зростанням попиту на послуги туристично-рекреаційної індустрії, між інтенсивністю розвитку ринку послуг в країні та характером економічного зростання національної економіки. (рис. 2.7.)

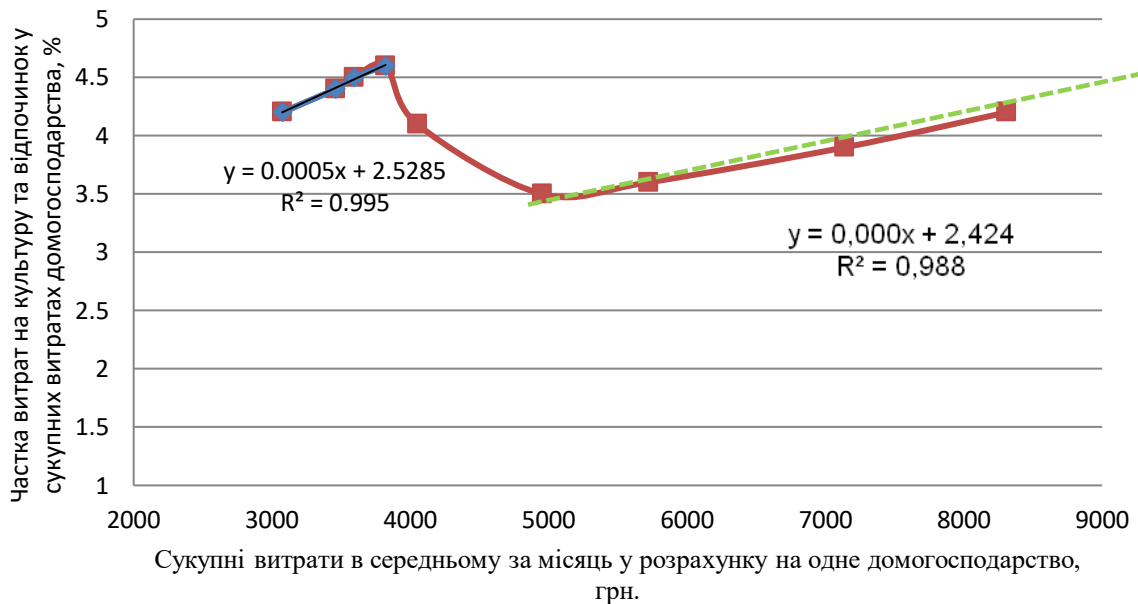

Рис. 2.7. Взаємозв'язок між зростанням сукупних витрат і споживчих витрат на супутні послуги туристично-рекреаційної сфери у 2010–2018 рр.

*Побудовано дисертантом за даними [35].

Погоджуючись із думкою С. Білої [12], відзначимо, що важливість туристично-рекреаційної сфери полягає у мультиплікаційному ефекті на розвиток економіки країни в цілому. Так, сфера послуг забезпечує нові робочі місця для малого та середнього бізнесу, сприяє самозайнятості, що в комплексі позитивно позначається на зростанні добробуту населення та збільшує податкові надходження до бюджету країни.

Ключовим чинником активізації туристично-рекреаційної індустрії, власне як і будь-якої сфери господарювання, є обсяг інвестицій, що залучаються у її розвиток. Інвестиції сприяють розширенню ринку туристично-рекреаційних послуг, активізації туристичних потоків, покращують позитивний імідж та конкурентоспроможність країни на

міжнародному рівні. Тому на особливу увагу заслуговує *інвестиційне забезпечення* сфери туризму та рекреації в країні (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності
за 2010-2019 роки, млн.грн**

Показники	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Капітальні інвестиції всього, млрд грн	180,6	241,3	273,3	249,9	219,4	273,1	359,2	448,5	578,7	624,0
Обсяг капітальних інвестицій у види діяльності туристично-рекреаційної сфери, млн. грн										
Тимчасове розміщування й організація харчування	1033,2	1572,7	2264,9	1476,8	1482,0	1393,1	1477,9	2133,5	2675,1	2832,2
- тимчасове розміщування	679,1	1010,8	1534,7	872,2	867,1	890,2	756,1	1380,0	1473,0	982,9
- діяльність із забезпечення стравами та напоями	354,1	561,9	730,2	604,6	614,9	502,9	721,8	753,5	1202,1	1849,3
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	976,7	1437,3	2598,0	2544,5	508,7	1044,3	969,9	1649,2	3663,2	4146,2
Частка капітальних інвестицій у види діяльності туристично-рекреаційної сфери, у % до загального обсягу										
Тимчасове розміщування й організація харчування	0,6	0,7	0,8	0,6	0,7	0,5	0,4	0,5	0,5	0,5
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	0,5	0,6	1,0	1,0	0,2	0,4	0,3	0,4	0,6	0,7
Всього	1,1	1,3	1,8	1,6	0,9	0,9	0,7	0,9	1,1	1,2

**Розраховано дисертантом за даними [35].*

Як видно з наведених даних, фінансування розвитку видів економічної діяльності, що належать до туристично-рекреаційної сфери, в Україні є досить низьким і в цілому у 2019 р. становило 1,2 % від загального обсягу

інвестицій. Прослідковуючи динаміку показників за ряд років, можемо відмітити негативний вплив економічної кризи, наслідки якої відобразились на сфері туризму та рекреації і у 2016 р., коли обсяг капітальних інвестицій скоротився до найнижчого рівня за весь період дослідження (0,7 %). Зазначене свідчить про другорядність підтримки сфери гостинності в Україні, розвитку якої не надається належного значення. Відсутність стабільної динаміки зростання капітальних інвестицій доводить відсутність планомірної політики розвитку та чітких дій, які б сприяли активізації як внутрішнього туризму та рекреації, так і позиціонуванню України на міжнародних ринках туристичних послуг, залученню зовнішніх туристичних потоків.

На розвиток туризму та рекреації, зокрема за рахунок зростання потоку міжнародних туристів, істотно впливають процеси глобалізації та інтеграції країни у зовнішньоекономічний простір. У контексті цього, сприяє зростанню ділової активності населення, отже появі різноманітних нових видів ділового туризму розвинута *зовнішньоекономічна діяльність* держав. У той же час, стримуючий вплив на міжнародний туризм здійснює загострення митних формальностей, фінансова нестабільність, економічні страйки, не розвинута інфраструктура та низька якість доріг тощо.

5. Чимало дослідників й експертів пов'язують перспективи розвитку туризму з розбудовою сучасної мережі транспортної *інфраструктури*. Рівень матеріально-технічної бази об'єктів готельної індустрії, розгалуженість та різноманітність мережі, якість обслуговування, забезпеченість туристів сучасним житлом і побутовими послугами – вагома передумова розвитку міжнародного туризму. Важливими складовими сучасної інфраструктури туризму є фінансові установи, зокрема банки; автотранспортні підприємства та ін.

До інфраструктурного забезпечення туристично-рекреаційної сфери належить мережа автодоріг України. Автомобільний транспорт займає друге місце після авіаційного в міжнародних туристичних перевезеннях, а у

міжміському та приміському сполученні беззаперечно є лідером. Тому мережа автомобільних доріг відіграє важливу роль у забезпеченні ефективного розвитку туризму, особливо міжнародного.

Щорічно послугами автомобільного транспорту користується близько 40 % туристів [20]. Сукупна довжина доріг загального користування з твердим покриттям в Україні (без урахування окупованої АР Крим) на кінець 2016 р. становила 159,5 тис. км [61]. На 1000 км² у 2016 р. припадало близько 264 км, а у 2018 р. 262,6 км автошляхів (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Показники розвитку автотранспортної інфраструктури в Україні

Показники	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Щільність автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям, км на 1000 км ² території	275	275,2	264,3	264,1	264,3	264,4	262,6
Темп приросту (скорочення) щільності автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям, %	-	-	-4,0	-0,1	0,1	0,0	-0,7
Пасажирооборот автомобільного транспорту (автобусів), млн.пас.км	49028	42632	34585	34555	35509	34560	49028
Темп приросту (скорочення) пасажирообороту, %	-	-	-18,9	-0,1	2,8	-2,7	41,9

*Розраховано дисертантом за даними [35].

У порівнянні із високорозвинутими країнами Європи щільність автомобільних доріг в Україні є в рази меншою. За цим показником Україну випереджають не лише країни Західної Європи, але й східноєвропейські сусіди: Угорщина – 1715,8 км/тис. км², Польща – 1355,9 км/тис. км², Словаччина – 893,1 км/тис. км², Румунія – 834 км/тис. км², Молдова – 374,7 км/тис. км². Вищою щільність автодоріг є і в азійських країнах, які активно розвивають туризм та рекреацію. Так відповідні показники у Туреччині становлять 547,7 км/тис. км², Малайзії – 299,3 км/тис. км², Таїланді – 350,9 км/тис. км² [20].

Розвиток транспортної мережі сприяє не лише збільшенню потоків іноземних туристів, але й прискорює інтеграцію України в міжнародний економічний простір. Вигідне географічне положення на перетині шляхів між країнами СНД та країнами Центральної й Південної Європи, Близького Сходу та Африки сприяє налагодженою комунікації між державами та створює сприятливі умови для розвитку туристично-рекреаційної індустрії в Україні.

Однак пріоритетною проблемою в автодорожньому господарстві України є не збільшення довжини і частки шляхів вищих категорій у загальноукраїнській мережі доріг, а кардинальне покращення якості дорожнього покриття практично в усіх регіонах України [61]. Наразі дороги в Україні не відповідають європейським стандартам за багатьма критеріями: зокрема, за швидкістю пересування, наявністю комплексних пунктів сервісного обслуговування, технічною та медичною допомогою, оснащеністю телекомунікаційними засобами [20].

До інфраструктурних передумов розвитку туристично-рекреаційної сфери можна віднести забезпечення інформаційного доступу та можливості поширення відомостей про наявність і зміст туристично-рекреаційних послуг, про можливі місця відпочинку та подорожі, як в межах країни, так і орієнтовано на іноземних відпочиваючих. Розвиток засобів масової інформації дозволяють туристичним організаціям пропагувати як туризм в цілому, так і окремі туристичні та рекреаційні послуги.

6. Активізація та забезпечення стійкого розвитку туристично-рекреаційної сфери України не можливі без ефективного впровадження *науково-технічного прогресу*. Для вирішення наявних на сьогодні проблем галузі необхідним є будівництво нових і реконструкції існуючих туристично-рекреаційних об'єктів із урахуванням останніх досягнень науки й техніки. Важливим є підвищення культури та якості обслуговування на основі індустріалізації, технологізації й комп'ютеризації сфери гостинності. У контексті дотримання вектору сталого розвитку туризму необхідним є

впровадження принципів раціонального використання існуючих матеріальних ресурсів й застосування сучасних технологій обслуговування туристів.

Чинник науково-технічного прогресу проявляється у появі прогресивних видів туризму та нових рекреаційних послуг, які передбачають скорочення часу на переїзди, що робить більш доступними для туристів далекі подорожі. Він зумовлює швидкий розвиток матеріально-технічної бази індустрії туризму та рекреації – будівництва сучасних готельних комплексів та інших колективних засобів розміщення, оновлення транспортних засобів для масових пасажирських перевезень. Усе це, створює сприятливі умови для розвитку масового туризму. По-третє, варто виділити можливість застосування в туристичному бізнесі комп'ютерних та інтернет-технологій, без чого зараз неможлива організація масового туризму. Зокрема, інтернет-бронювання готелів, авіарейсів тощо, що дозволяє сформувати турпродукт для клієнта в короткий проміжок часу з врахуванням різних тарифів та пільг для постійних клієнтів.

Отже, стан окреслених передумов в комплексі визначають розвиток та перспективи функціонування туристично-рекреаційної сфери в країні. Серед переваг, якими володіє Україна та може скористатися для активізації індустрії туризму й рекреації, можна виділити вигідне географічне положення, наявність сприятливих природно-кліматичних умов, центрів історичної та культурної спадщини, до переваг належить і відносно невисокий рівень цін на послуги галузі та супутніх їй видів діяльності. Україна посідає одне з провідних місць в Європі за рівнем забезпеченості цінним природно-ресурсним потенціалом, здатним забезпечити сучасний характер різноманітних потреб подорожуючих, і тим самим зацікавити вітчизняних та іноземних туристів. Маючи спільні кордони з країнами-членами Європейського Союзу, вона має спільну основу сталого просторового розвитку з межуючими регіонами Польщі, Словаччини,

Угорщини та Румунії. Це викликає інтерес до України як стратегічного партнера та сусіда для країн Європейського Союзу.

Водночас нестабільне політичне становище, військові конфлікти на сході та півдні країни, низька якість послуг та нерозвиненість інфраструктури вимагають впровадження активної політики щодо вирішення наявних проблем. Одним зі шляхів активізації діяльності туристично-рекреаційної сфери та виведення її на якісно новий рівень є перехід на засади сталого розвитку та інклюзивного зростання, що на сьогодні є вимогою часу. Це можливе лише за цілеспрямованого державного регулювання та відповідних програм, які б визначали принципи та пріоритети подальшого зростання галузі.

У контексті розробки пропозицій щодо вдосконалення стратегічного управління туристично-рекреаційною сферою в Україні та запровадження механізму сталого інклюзивного розвитку важливим є проведення комплексного аналізу й виявлення тенденції її розвитку.

2.2. Характеристика та тенденції розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні

В Україні протягом тривалого періоду сфера туристичних послуг та рекреації розглядалась як другорядна для розвитку економіки країни, надаючи пріоритет промисловість, сільському господарству та іншими виробничим секторам. Водночас, загальносвітовим практика доводить, що туризм та рекреація є досить привабливими видами діяльності з економічної точки зору. У світовій економіці XXI ст. туристична сфера стала однією з високорентабельних галузей, а динаміка її розвитку випереджає темпи розвитку реального сектора [12]. Все більше країн світу розуміють вигідність та вагомий соціально-економічний ефект від розвитку туризму та рекреації, який полягає у створенні нових робочих місць шляхом розвитку малого та середнього бізнесу, що обслуговує туризм та рекреацію, розбудови

інфраструктурних об'єктів, збільшення валютних надходжень від міжнародного туризму. Туристично-рекреаційна сфера у всьому світі є досить привабливим видом фінансової діяльності, яка приносить високі та стабільні прибутки та є важливим чинником стабільного й динамічного збільшення надходжень до державного бюджету, а також є імпульсом для розвитку багатьох галузей економіки

Економіка туристичного бізнесу являє собою сукупність суспільних відносин, що виникають при здійсненні туристичної діяльності, тобто при виробництві, розподілі, обміні та споживанні туристичних послуг (туристичного продукту) [31]. У світовій економіці позитивна динаміка розвитку ринку послуг обумовлюється підвищенням рівня життя населення; зростанням продуктивності праці у сфері матеріального виробництва та вивільнення внаслідок цього робочої сили, яка працевлаштовується саме у сфері послуг; розвитком цифрових та інформаційних технологій, що полегшує організацію та надає доступ до інформації про туристично-рекреаційні послуги [12].

Значення ринку туристичних послуг у світі постійно зростає. Згідно із статистичними даними економічно розвинутих країн, міжнародний туризм вважається одним із найприбутковіших видів суб'єктів господарювання, що є вагомим стимулом для розвитку культурного та відпочинкового туризму в Україні [67]. Питома вага сфери послуг у структурі ВВП розвинутих країн світу традиційно залишається досить вагомою, забезпечуючи щонайменше половину отриманих річних прибутків.

У 2017 р. за даними Всесвітньої ради з подорожей та туризму туристична галузь створила близько 7 мільйонів нових робочих місць – 20% від усіх вакансій у світі. Дослідження впливу туризму на світову економіку у 185 країнах світу засвідчило, що загальний внесок цієї сфери у світову економіку становив близько 10,4 % ВВП або 8,3 трильйони доларів. Соціальна значущість галузі доводиться також тим, що вона забезпечує близько 313 мільйонів робочих місць. У дослідженні також йдеться, що у

2017 р. туристична сфера зросла на 4,6 %, перевищивши ріст світового ВВП, який становив 3 % [177]. Саме тому провідним світовим трендом є переорієнтація структури національних економік із пріоритетності виробництва товарів на виробництво послуг [12].

Україна теж повинна освоювати цей сегмент світового господарства, оскільки має всі передумови (історичні, культурні) людські та природні ресурси для розвитку туристичних та рекреаційних послуг, що може позитивно позначитись на її економічному зростанні.

Не менш важливим у визначенні перспектив розвитку туристично-рекреаційної сфери є те, що велика кількість існуючих на сьогодні напрямів туризму та рекреації можуть створювати привабливі продукти навіть не володіючи природно-рекреаційними або культурно-історичними ресурсами. Це дає можливість розвивати туристичну галузь за рахунок створення нетрадиційних туристичних продуктів і використання відповідного позиціонування регіону [31].

Туризм, охоплюючи широкий спектр видів економічної діяльності, не завжди регульовано розвиваючись, туризм все більше наносить шкоди природним системам породжуючи соціальну напругу. Реальний вплив туризму на довкілля залишається прихованим за рахунок того, що транспортні перевезення, готельний та ресторанний бізнес сприймаються як окремі сектори сфери послуг, а не як компоненти взаємопов'язані у задоволенні потреб туристично-рекреаційної сфери [149, с. 163]. Здійснення транспортних перевезень подорожуючих загострює проблему забруднення повітря та руйнування озонового шару; будівництво великих готелів у нових туристичних регіонах призводить до появи відходів та забруднення в обсягах, із якими не здатні впоратися місцеві громади. Окрім загальних наслідків впливу на довкілля, туризм спричиняє серйозні зміни в екосистемах туристично-рекреаційних районів.

Зростання значимості туризму та загострення екологічних проблем, пов'язаних із його розвитком, змушують говорити про необхідність переходу

на вектор сталого розвитку. Світова організація туризму трактує сталий розвиток туристичної сфери, як такий, що зважає на його поточні та майбутні економічні, соціальні й екологічні наслідки, враховуючи потреби відвідувачів, галузі, навколишнього середовища та приймаючих громад [213].

Зважаючи на загострення проблем збереження природних ресурсів для сектору подорожей, стійкий туризм увійшов в загальне русло туристичної політики та практики. Споживачі туристичних послуг стали більш відповідальними та вимогливими до поїздок, у відповідь на що державний і приватний сектори розробляють програми захисту дикої природи, створюють громадські зелені зони [199].

Формування основних засад розвитку сталого туризму та курортів як пріоритетної галузі економіки країн в Україні передбачено Стратегічним планом діяльності Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України на 2017–2024 роки (далі – Стратегічний план), який спрямований на забезпечення конкурентоспроможності економіки країни, стійкого економічного зростання та підвищення стандартів і якості життя населення [45].

Оцінити рівень досягнення поставлених завдань сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери можна на основі комплексу показників, які характеризують різні ефекти від її функціонування. Серед них виділяємо:

- 1) прямий та загальний внесок туризму у ВВП;
- 2) обсяг реалізованої продукції туристично-рекреаційної сфери та її частка у загальному обсязі виробленої продукції;
- 3) частка надходжень від туристичної сфери у загальному експорті;
- 4) надходження до місцевих бюджетів коштів від сплати туристичного збору;
- 5) зростання кількості іноземних туристів, які в'їжджають до України;
- 6) кількість внутрішніх туристів;
- 7) туристичні потоки за метою поїздки;

8) кількість суб'єктів туристичної діяльності та розвиток інфраструктури;

9) рівень зайнятості в туристично-рекреаційній сфері та пов'язаних галузях;

10) оплата праці в туристично-рекреаційній сфері та пов'язаних галузях.

Із перелічених показників найбільш загальним є внесок сфери туризму та рекреації у формування ВВП, який характеризує результат функціонування економічних суб'єктів країни в абсолютному вартісному вимірі. *Прямий внесок* туризму та рекреації у ВВП, відповідно до методики Всесвітньої ради подорожей і туризму – це та його частка, що створюється сферами діяльності, які безпосередньо пов'язані з відпочиваючими, включаючи туристичні агентства, готелі та засоби розміщення, ресторани, індустрію розваг, авіакомпанії та послуги пасажирського транспорту. *Загальний внесок* у ВВП – це ВВП, який формується безпосередньо у сфері туризму [214]. Внесок прямих надходжень від досліджуваної сфери до ВВП України та країн Європи наведено у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Прямі надходження від сфери туризму України та країн Європи

Регіон	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
<i>Обсяг прямих надходжень, млрд. дол</i>									
Україна	2,8	3,2	3,6	3,7	1,9	1,3	1,4	1,6	1,8
Європа	675,2	758,8	731,2	770,0	802,8	710,1	709,4	763,8	830,3
<i>Частка у ВВП, %</i>									
Україна, %	2,0	1,9	2,0	2,0	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4
Європа, %	3,2	3,3	3,3	3,3	3,4	3,5	3,5	3,6	3,6

**Побудовано автором за даними [193].*

У 2018 р. туристична сфера в середньому по країнах Європи забезпечила 830,3 млрд євро. Згідно з наведених даних частка туризму та рекреації у ВВП країн Європи коливається від 3,2 % до 3,6 %, що характерно для розвинутої диверсифікованої економіки. В окремих країнах із відносно

великим туристично-рекреаційним сектором його частка може сягнути 10 %. Так, наприклад у 2018 р. прямий внесок туризму у ВВП окремих країн Європи становив: Греція – 8,48 % (або 18,3 млрд. дол); Італія – 5,63% (або 117,3 млрд. дол); Австрія – 7,71 % (або 35,3 млрд. дол); Німеччина – 3,46 % (або 139,0 млрд. дол); тоді як Литва – 1,8% (або 0,9 млрд. дол) [193]. В окремих малих країнах і країнах, що розвиваються, цей показник перевищує середні значення: Аруба – 29,7%, Британські Віргінські острови – 32%, Макао – 34,7%, Мальдіви – 52,4%. Надміру висока частка туристично-рекреаційної сфери у ВВП свідчить про значну залежність економіки країни від діяльності галузі та її вразливість до зміни світової кон'юнктури [132].

Із врахуванням дотичних галузей, загальний внесок туризму у ВВП Україні становить понад 5 %, водночас в середньому у країнах Європи цей показник є дещо вищим і становить близько 10 % (рис. 2.8).

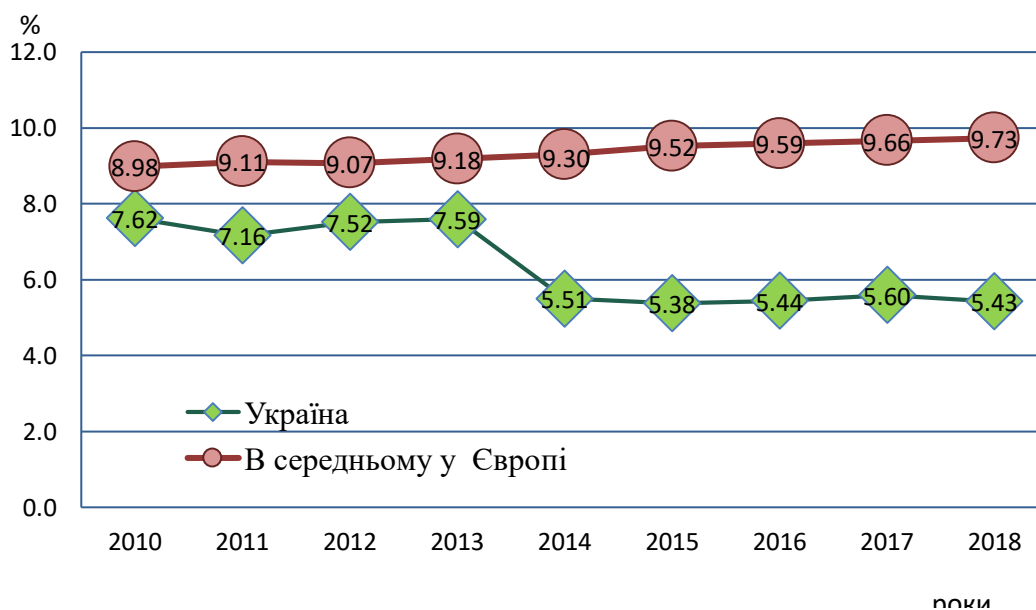

Рис. 2.8. Загальний внесок туризму у ВВП

**Побудовано дисертантом за даними [193].*

У розрізі окремих країн ЄС, для порівняння, найбільшу частку ВВП у 2018 р. формував загальний внесок туристично-рекреаційної сфери Кіпру – 21,9 %, Греції – 20,6 % та Португалії – 19,1 %. У той час менш залежною від

кон'юнктури на ринку туристичних послуг і рекреації були економіки Нідерландів – 5,0%, Литви – 4,9 % та Бельгії – 5,3 % [193].

Незначний внесок туристично-рекреаційної сфери у загальний обсяг виробленої продукції за усіма видами діяльності в Україні не перевищує й одного відсотка, що свідчить про неефективне використання туристично-рекреаційного потенціалу нашої країни (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Економічна роль туристичної сфери

Роки	Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг)		Діяльність туристичних агентств, туристичних операторів, надання інших послуг із бронювання та пов'язана з цим діяльність			
			Обсяг реалізованої продукції за видами економічної діяльності млн. грн.		Частка у загальному обсязі виробленої продукції в Україні, %	
	усього	фізичних осіб-підприємців	усього	фізичних осіб-підприємців	усього	фізичних осіб-підприємців
2010	3692554,5	230418,2	4703,7	198,8	0,13	0,09
2011	4302627,2	211215,8	4888,6	154,6	0,11	0,07
2012	4563794,8	256649,2	6080,7	625,8	0,13	0,24
2013	4437326,1	284238,1	6269,9	742,5	0,14	0,26
2014	4608978,1	289042,3	4509,1	634,8	0,10	0,22
2015	5716431,0	397473,3	5519,8	909,1	0,10	0,23
2016	6877077,4	489204,6	7006,8	1303,5	0,10	0,27
2017	8467032,0	604336,7	8434,5	1706,7	0,10	0,28
2018	10148847,2	760755,1	11873,9	2407,0	0,12	0,32

* Розраховано дисертантом за даними [35].

У 2018 році частка надходжень від туризму у загальному експорті в Україні становила 3,8 %. Особливо негативно відобразився на динаміці показників політичний конфлікт, який розпочався у 2013 р. На сьогодні частка туризму у структурі експорту в Україні є значно нижчою, в порівнянні із низкою розвинутих країн Європи, водночас дещо перевищує показники Німеччини, де питома вага від туристичної діяльності протягом усього періоду коливалась в межах 3,17–3,4 та у 2018 р. склала 3,21 % (рис. 2.9).

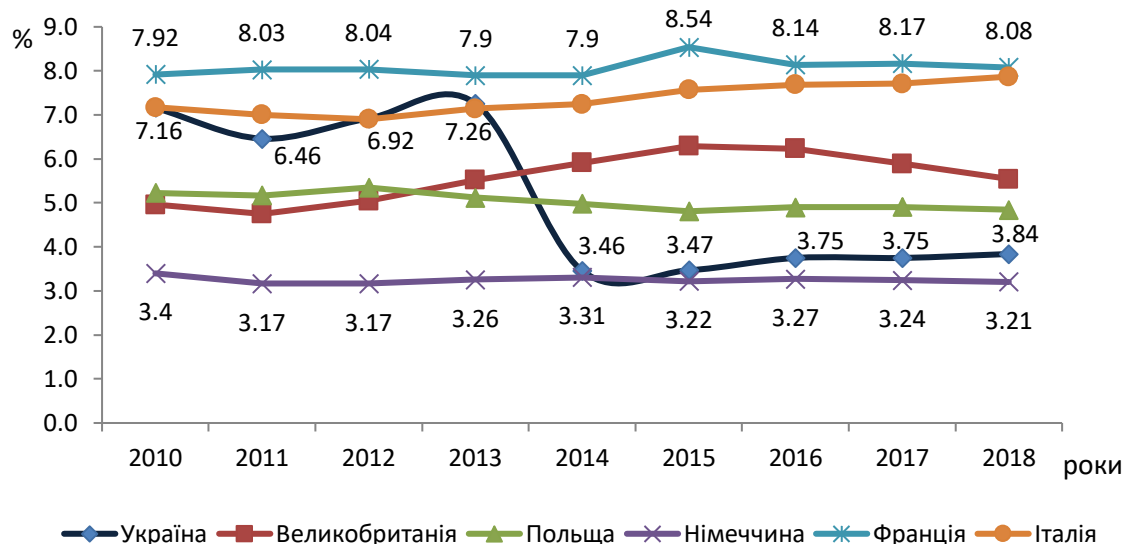

Рис. 2.9. Частка надходжень від туристичної сфери
у загальному експорті, %

**Побудовано автором за даними [193].*

На думку науковців [31], основними перепонами, які перешкоджають розвитку туристичного сектора України, є переважно чинники управлінського, економічного, екологічного, соціального та культурного характеру.

Завдяки реформі децентралізації місцеві органи влади суттєво збільшили видатки на розвиток сфери туризму. Оподаткування туристичної діяльності в Україні здійснюється у вигляді туристичного збору, що є місцевим платежем та надходить до місцевих бюджетів.

З початку 2019 року в Україні почали діяти нові ставки туристичного збору. Раніше їх розмір встановлювався у відсотках до вартості номеру, а з 1 січня 2019 року у відсотках від мінімальної зарплати: до 0,5% для українських туристів та до 5% для іноземних туристів. Конкретну ставку туристичного збору повинна визначити кожна окрема сільська, селищна, міська рада або рада об'єднаної територіальної громади для свого населеного пункту.

Надходження туристичного збору за 2019 рік зросли до 196,2 млн. грн. та майже в 2,2 рази перевищили показник надходжень 2018 року (90,7 млн.

гривень). Однак питома вага цього платежу у ВВП і надалі лишається досить незначною (рис. 2.10).

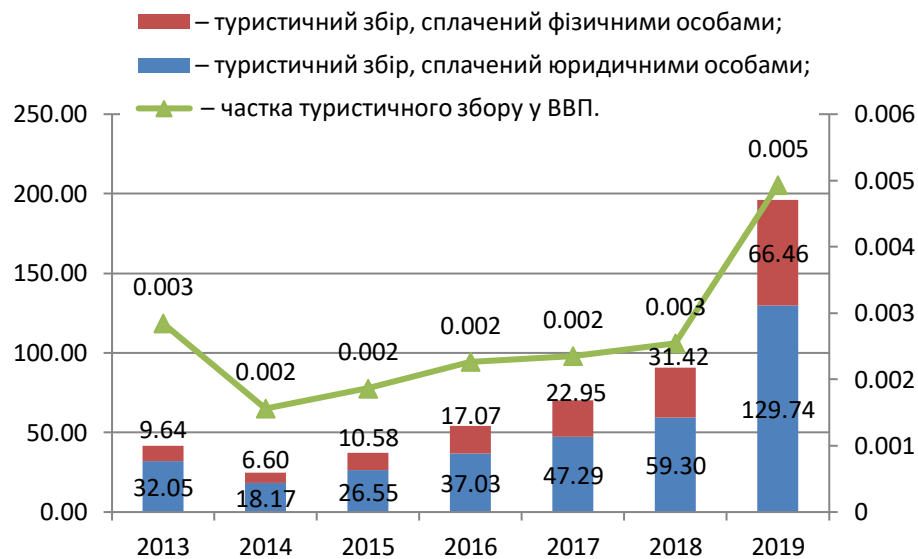

Рис. 2.10. Динаміка надходжень від туристичного збору

* Побудовано автором за даними Казначейської служби України.

При цьому заплановані бюджетом на 2019 рік надходження були перевиконані на 30,2 % незважаючи на зменшення в'їзного туристичного потоку майже на 4,6 % порівняно з 2018 роком. Таким чином перший рік дії порядку встановлення ставок туристичного збору місцевими радами продемонстрував дієвість нового підходу (Закон України від 23.11.2018 № 2628-VIII).

Проте, незважаючи на реалії економіки країни, туристична галузь в Україні до початку пандемії 2020 р. динамічно розвивалася, про що свідчили показники динаміки туристичних потоків за 2015–2018 рр. (рис. 2.11).

Аналіз туристичних потоків в Україні демонструє стрімкий розвиток виїзного туризму протягом останніх 20 років (середньорічний приріст становив 28,1 %), що стало наслідком відкритості кордонів, посиленням зацікавленості населення у закордонних подорожах, а також зростання доходів населення та збільшення можливостей для тривалих подорожей. Водночас динаміка в'їзного туризму демонструвала більш помірний розвиток (середньорічний приріст – 5,9 %), та незначний стабільний приріст також

відбувся у внутрішніх потоках відпочиваючих (середньорічний приріст – 0,1 %).

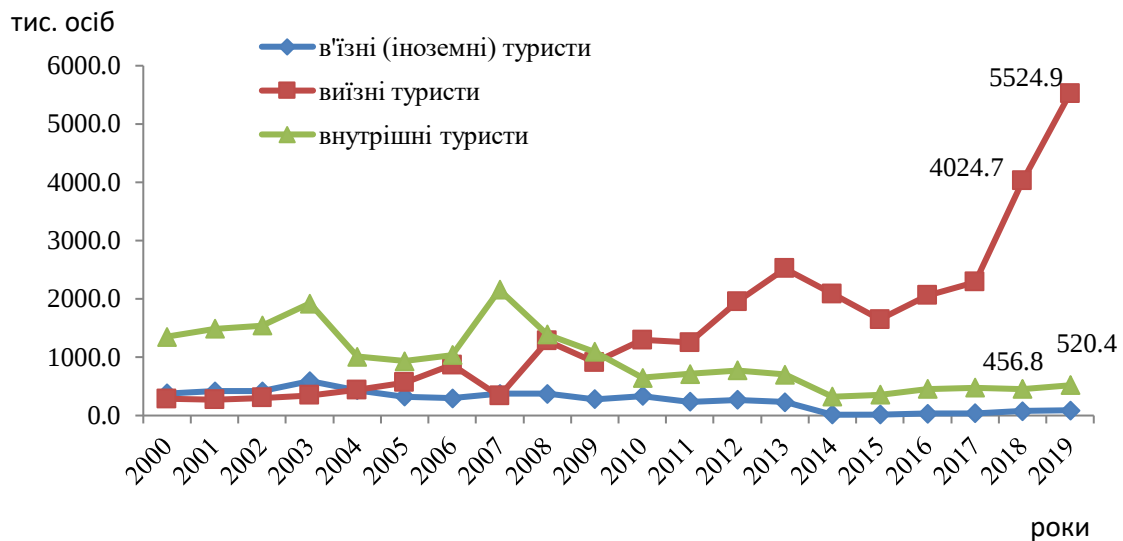

Рис. 2.11. Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами у 2000–2019 рр., тис. осіб

* Побудовано дисертантом за даними [35].

У 2019 р. туроператорами та турагентами було обслуговано найбільшу кількість туристів, що в абсолютній цифрі становила 5,52 млн. осіб. Якщо розглянути динаміку туристичних потоків в розрізі її складових за весь аналізований період, то чисельність виїзних туристів зросла більш як у 4 рази, тоді як чисельність внутрішніх туристів та в'їзних туристів зростала помірними темпами. Такі тенденції з одного боку свідчать про відносно стабільний, але незначний розвиток туристичної сфери. Українських туристів приваблює закордонний відпочинок із вищим рівнем обслуговування та нижчим рівнем вартості туристичних послуг. І хоча Україна зміцнює конкурентні позиції на міжнародному ринку туристичних послуг, однак, необхідним є запровадження заходів щодо інтенсифікації розвитку сфери туризму та рекреації, підвищення якості наданих послуг.

Протягом 2000–2019 рр. загальна чисельність туристів зросла на 4118,1 тис. осіб. Чисельність внутрішніх туристів, що обслуговувались

суб'єктами туристичної діяльності України скоротилась на 830,4 тис. осіб (у порівнянні із 2010 р. – на 128,9 тис. осіб), а чисельність туристів-громадян України, що виїжджали за кордон, зросла протягом останніх двадцяти років на 5239,5 тис. осіб (у порівнянні із 2010 р. – на 4229,2 тис. осіб).

Для українських туристів переломним став 2009 р., коли вони почали надавати перевагу закордонному відпочинку. Водночас чисельність іноземних туристів, обслуговуваних суб'єктами туристичної діяльності України в порівнянні з виїзним туризмом суттєво знизилась, що пов'язане із окупацією у 2014 р. Криму, який являється важливим туристично-рекреаційним центром України (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Туристичні потоки за видами туризму

Види туризму	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Іноземні громадяни, які відвідали Україну, млн. осіб	21,20	21,42	23,01	24,67	12,71	12,43	13,33	14,23	14,10
Громадяни України, які виїжджали за кордон, млн. осіб	17,18	19,77	21,43	23,76	22,44	23,14	24,67	26,44	27,81
Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, тис. осіб у т. ч.:									
в'їзні (іноземні) туристи	335,84	234,27	270,06	232,31	17,07	15,16	35,07	39,61	75,95
виїзні туристи	1295,69	1250,07	1956,66	2519,39	2085,27	1647,39	2060,97	2289,85	4024,70
внутрішні туристи	649,30	715,64	773,97	702,62	322,75	357,03	453,56	476,97	456,80

**Побудовано дисертантом за даними [35].*

На динаміку туристичних потоків іноземних туристів найбільший вплив справила негативна політична ситуація та військовий конфлікт, що розпочався у 2013 р. У наслідок цього відбулось скороченням потоків із Російської Федерації та зменшення прикордонного обміну. Окрім того відсутність інтересу до України як об'єкту туризму обумовлювався обмеженим переліком послуг із невисоким рівнем сервісного обслуговування. Від'ємна динаміка потоку іноземних туристів, які

обслуговувались суб'єктами туристично-рекреаційної діяльності України (рис. 2.12) свідчить про невідповідність умов та обслуговування рівню цін та вимогам відпочиваючих.

Відтак, при запланованому показнику «кількість іноземних туристів, які в'їжджають до України – 19,5 млн. осіб» число іноземних туристів, які відвідали Україну в 2019 році залишилося практично на рівні 2016 року та становило 13,56 млн. осіб [45].

Рис. 2.12. Динаміка структури туристичних потоків в Україні у 2010–2018 рр.

**Побудовано дисертантом за даними [35].*

В той же час зберігалася диференціація структури в'їзного туристичного потоку. Порівняно з 2018 роком, наша країна стала більш привабливою для громадян європейських країн, зокрема Німеччини (збільшення туристичного потоку на 14 %), Ліхтенштейну (12 %), Великобританії (11 %), Литви (24 %), Латвії та Швеції (13 %), Люксембургу (20 %), Австрії (27 %). Крім того, для вірмен (на 8 %), узбеків (12 %), датчан (майже в 2 рази), естонців (6 %), португальців (14 %), бельгійців (27 %), а ще для громадян, які прямували з Фінляндії (11 %), Хорватії (16 %), Кіпру (15 %) та Філіппін (11 %). Водночас зафіксовано певне зменшення в'їзду в

Україну з боку росіян, у порівнянні з 2018 роком – на 7 %. Також показник впав стосовно в'їзду в Україну громадян, які прямували з Білорусі (на 13 %), Угорщини (10 %), Словаччини (14 %), Казахстану, Нідерландів (9 %), Іспанії (13 %) та Бангладеш (21 %) [45].

Аналізуючи туристичні потоки за метою поїздки можна відмітити, що у 2018 р. близько 93,17 % основною метою туристів було дозвілля та відпочинок. З потреб ведення бізнесу чи з метою навчання здійснювали поїздки близько 4,76 % подорожуючих, що визначає перспективність розвитку ділового туризму в Україні. Натомість частка лікувального туризму становила лише 1,76 % загального туристичного потоку (у порівнянні з 2017 р. вона складала 2,83 %), що підтверджує припущення про негативний стан санаторнокурортної сфери в Україні. Серед позитивних моментів можна відмітити зростання частки тих, хто цікавився спортивним туризмом. У порівнянні із 2017 р. питома вага спортивного туризму зросла на 30,55 % (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Туристичні потоки за метою поїздки

Мета поїздки	Кількість туристів, осіб		Темп приросту (скорочення), %	Структура, %	
	2017	2018		2017	2018
Усього	2806426	4557447	62,39	100	100
службова, ділова, навчання	197356	216884	9,89	7,03	4,76
дозвілля, відпочинок	2517065	4246177	68,70	89,69	93,17
лікування	79299	80306	1,27	2,83	1,76
спортивний туризм	2864	3739	30,55	0,10	0,08
спеціалізований туризм	2452	1976	-19,41	0,09	0,04
інше	7390	8365	13,19	0,26	0,18
Діти віком 0–17 років	369242	708369	91,84	13,16	15,54

**Побудовано дисертантом за даними [35].*

Погоджуючись із думкою С. Грабовенської [31] серед причин такої негативної динаміки української туристичної сфери зауважимо на

недостатньому просуванні туристичних продуктів як у межах країни так і на світовому ринку. Підтвердженням є той факт, що у 2018 р. майже усі іноземні громадяни, що прибули в Україну, відвідали її з приватною метою. У 2018 р., кількість туристів, які відвідали Україну становила 14,1 млн осіб, тоді як туроператори та турагенти обслуговували лише 533 тис. осіб (з них 75,95 тис. осіб в'їзні та 456,8 тис. осіб внутрішні туристи) проти 14104 тис. іноземних громадян, що відвідали Україну (рис. 2.13).

Рис. 2.13. Порівняння туристичних потоків в Україні у 2010–2018 рр.

**Побудовано дисертантом за даними [35].*

Це додатково підтверджує важливість удосконалення туристичної інфраструктури в Україні, особливо у постпандемічний період.

Розвиток туристично-рекреаційної сфери в країні визначається станом її *інфраструктури*, яка включає організаторів туризму та відпочинку (туроператорів і турагенції), а також готелі та інші заклади системи розміщення, масового харчування, об'єкти індустрії розваг та інших учасників туристичного ринку, які формують туристичний продукт.

Розвиток ринку туристичних послуг залежить від достатньої кількості ліцензованих учасників, частка яких на сьогодні залишається незначною. І хоча кількість ліцензованих операторів в обслуговуванні внутрішніх

туристичних потоків у 2018 р. зросла на 23,8 % та становила 4293 одиниці, що відбулось в основному за рахунок збільшення кількості фізичних осіб підприємців (табл. 2.9). Однак варто враховувати, що внаслідок пандемії у 2020 р. їх кількість значно скоротиться.

Таблиця 2.9

Суб'єкти туристичної діяльності

Суб'єкти туристичної діяльності	Усього, од.			Юридичні особи, од.			Фізичні особи-підприємці, од.		
	2017	2018	Темп приросту, %	2017	2018	Темп приросту, %	2017	2018	Темп приросту, %
Усього, в.ч.:	3469	4293	23,8	1743	1833	5,2	1726	2460	42,5
туроператори	498	529	6,2	498	529	6,2	х	х	х
турагенти	2802	3565	27,2	1172	1243	6,1	1630	2322	42,5
суб'єкти, що здійснюють екскурсійну діяльність	169	199	17,8	73	61	-16,4	96	138	43,8

**Рзраховано дисертантом за даними [35].*

В організації інфраструктури туризму та рекреації провідну роль відіграють готелі, туристично-оздоровчі комплекси та центри відпочинку і є ключовим чинником, що визначає перспективи розвитку туризму в Україні.. Комфортність умов перебування та цілий ряд послуг для туристів зумовлюється розвитком індустрії засобів розміщення, основу яких складає готельне господарство. У процесі аналізу було виявлено, що до 2013 р. готельна діяльність в Україні активно розвивалась, нарощуючи свій обсяг. Кількість готелів у 2013 р. в порівнянні із 2012 р. зросла на 6,12 % і склала 6411 од. Однак після початку військового конфлікту тенденції набули зворотного характеру – кількість колективних засобів розміщування скорочувалась до 2017 р. включно, зменшившись у порівнянні із 2014 р. на 10 %. Відновились ситуація лише у 2018р., водночас кількість місць у готелях

та колективних засобах розміщення туристів зросла лише у 2019 р., так і не досягнувши рівня 2014 р. (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Колективні засоби розміщування

Роки	Кількість колективних засобів розміщування, од	Кількість місць у КЗР, тис. од	Кількість осіб, що перебували у КЗР, тис.	
			усього	з них іноземці
2011	5882	567,3	7426,9	1427,7
2012	6041	583,4	7887,4	1554,8
2013	6411	586,6	8303,1	1665,1
2014 **	4572	406	5423,9	551,5
2015 **	4341	402,6	5779,9	665,8
2016 **	4256	375,6	6544,8	863,7
2017 **	4115	359	6661,2	824,5
2018 **	4719	300	7006,2	917,9
2019 **	5335	370,6	6960,9	959,4

**Розраховано дисертантом за даними [35].*

Рівень використання вітчизняних колективних засобів розміщення, характеризується як низький. Коефіцієнт використання колективних засобів розміщення (відношення тривалості ночівель до річної місткості готелів) в Україні у 2019 р. становив 13,65 %. Для порівняння у європейських країнах цей показник коливається на рівні 65–67,0 % [129].

Відсутність масового туризму та неефективне використання місткості об'єктів для розміщення туристів провокує власників туристичних об'єктів встановлювати завищений рівень цін на український турпродукт аби повернути витрачені кошти на їх утримання та облаштування. Зважаючи на більш високий рівень комфорту проживання та якості обслуговування Українські туристи надають перевагу відпочинку за кордоном, як наслідок це призводить до відтоку капіталу з країни.

Ринок туристичних тісно пов'язаний з ринком рекреаційних послуг. Рекреація – це процес, в основу якого покладено відпочинок людей у вільний від роботи час з метою відновлення фізичних та психологічних сил людини,

що супроводжується лікуванням, реабілітацією. Рекреаційна діяльність охоплює також види діяльності, пов'язані з туристичною, санаторно-курортною, лікувально-оздоровчою, спортивною діяльністю [12].

Інфраструктуру сфери рекреації формують санаторії та пансіонати з лікуванням, санаторії-профілакторії, будинки і пансіонати відпочинку, бази та інші заклади відпочинку, дитячі заклади оздоровлення та відпочинку. Відповідно до даних, що наводить офіційна статистика (додаток, табл. 5) кількість закладів санаторно-курортного оздоровлення починаючи з 2014 р. поступово скорочувалась приблизно на 9,6 % на рік, що підтверджує наявність суттєвих проблем сфери рекреації та лікувального туризму в Україні.

На сьогодні, за даними Фонду соціального страхування України, функціонує 75 санаторно-курортних закладів, за якими надаються санаторно-курортні послуги потерпілим (особам з інвалідністю) внаслідок нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання об'єктів. Загалом їх кількість у 2017 р. становила 11386 од, з яких 85,6 % склали дитячі заклади оздоровлення та відпочинку.

Найбільша кількість дитячих закладів оздоровлення та відпочинку за останні 20 років відмічалась у 2004 р., коли в Україні їх налічувалось 19443 одиниці. Починаючи із 2014 р., кількість дитячих закладів оздоровлення та відпочинку зменшилась на 37 %, на 22 % знизилась кількість місць і на 32,6 % чисельність відпочиваючих у них дітей (табл. 2.11).

Більшість із функціонуючих на сьогодні закладів оздоровлення та відпочинку характеризуються високим ступенем зношеності основних фондів, старим медичним обладнанням, лікувальні заклади перетворилися на заклади оздоровлення, існує брак інвестицій у їх оновлення інвестицій.

Розвиток будь-якої сфери діяльності характеризують показники рівня *зайнятості* населення та кількості робочих місць, які вона створює. Туристично-рекреаційна сфера є досить працемісткою, потребує значних

трудових ресурсів, відтак кількість і якість працересурсного потенціалу є реальним фактором її розвитку.

Таблиця 2.11

Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку, які працювали влітку

Роки	Кількість закладів, од		У них місць, тис. од		Кількість дітей, які перебували у закладах, тис. осіб	
	усього	у тому числі заклади оздоровлення ²	усього	у тому числі заклади оздоровлення ²	усього	у тому числі заклади оздоровлення ²
2000	7615	842	227	218	1005	613
2001	8578	816	221	213	1055	613
2002	10890	869	231	224	1235	660
2003	14961	876	228	221	1535	676
2004	19443	896	256	225	2184	686
2005	18366	840	236	212	2148	645
2006	18238	809	231	204	2092	586
2007	18363	765	226	199	2044	580
2008	18672	746	218	192	2020	561
2009	17379	700	198	180	1719	442
2010	17342	580	196	159	1718	381
2011	17703	541	194	147	1785	344
2012	17744	559	188	150	1825	370
2013	18549	606	191	157	2017	407
2014 ¹	13977	452	126	112	1346	280
2015 ¹	9743	333	113	81	917	172
2016 ¹	9669	316	112	79	936	200
2017 ¹	9745	299	106	73	970	188
2018 ¹	9328	244	94	63	921	172
2019 ¹	8808	241	98	63	907	167

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

² У 2000-2009 роках – позаміські оздоровчі табори та табори санаторного типу.

*Побудовано дисертантом за даними [35].

В Україні у туристично-рекреаційній сфері та пов'язаних галузях зайнято близько 9 % від усієї кількості працюючих. Станом на 2019 р. їх кількість становила 1475,8 тис. осіб, або 8,9 % (табл. 2.12). Цей показник є дещо нижчим від середньо по країнах Євросоюзу. Для порівняння у 2019 р. загальний внесок туризму в зайнятість у Греції становив 26,7 %, Португалії –

22,7 %, водночас в Нідерландах та Латвії частка була близькою до українського рівня – 8,6% та 8,3% відповідно. Тоді як у Литві та Бельгії рівень зайнятості у цій сфері був найнижчим та склав лише 5,0 % та 5,8 %.

Таблиця 2.12

Населення зайняте в туристично-рекреаційній сфері та пов'язаних галузях у 2013–2019 рр.

Показники	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Кількість зайнятих, тис. осіб							
Усього зайнято	19314,2	18073,3	16443,2	16276,9	16156,4	16360,9	16578,3
Тимчасове розміщування й організація харчування	328,9	309,1	277,3	276,7	276,3	283,0	304,0
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1171,8	1150,5	1040,7	1030,4	1013,6	995,4	974,2
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	226,5	221,2	207,9	201,6	199,8	196,9	197,6
У відсотках до загальної кількості працюючих							
Тимчасове розміщування й організація харчування	1,70	1,71	1,69	1,70	1,71	1,73	1,83
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	6,07	6,37	6,33	6,33	6,27	6,08	5,88
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	1,17	1,22	1,26	1,24	1,24	1,20	1,19
Всього	8,94	9,3	9,28	9,27	9,22	9,01	8,9

* Дані за 2012-2018 роки наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м.Севастополя, з 2015 року – також без частини тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/rp/zn_ed/zn_ed_u/zn_ed_2013_u.htm

*Побудовано дисертантом за даними [35].

Важливим показником розвитку сфери туризму та рекреації є рівень оплати праці її працівників. Як видно з наведених у табл. 2.13. даних рівень заробітних плат туристично-рекреаційної галузі переважав середні по країні показники лише у 2013–2014 рр., що свідчить про невисоку ефективність її функціонування. Низький рівень оплати праці робить непривабливою зайнятість у цій сфері, обмежуючи її розвиток.

Таблиця 2.13

Середньомісячна заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності у 2010–2019 роках

(у розрахунку на одного штатного працівника, грн)

Вид діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Усього	2250	2648	3041	3282	3480	4195	5183	7104	8865	10497
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	2129	2394	3017	3343	3626	4134	4844	6608	7612	8659
діяльність у сфері творчості, мистецтва та розваг	1905	2096	2611	2934	2841	3150	3828	5774	6801	7834
функціонування бібліотек, архівів, музеїв та інших закладів культури	1912	2124	2579	2737	2769	3049	3705	5464	6381	7519

**Побудовано дисертантом за даними [35].*

Перспективи подальшої активізації сфери туризму та рекреації, значною мірою обумовлюються залученими капітальними інвестиціями. Від їх обсягу та ефективності освоєння залежать якісні характеристики об'єктів туристично-рекреаційної інфраструктури та прибутковість підприємств у майбутньому, структурна пропорційність її розвитку та загальна кон'юнктура ринку туристично-рекреаційних послуг, ефективність і соціальне значення діяльності.

З наведених у табл. 2.14 даних видно, що після чергової кризи у 2014 року обсяг інвестицій скорочувався до 2017 р., коли їх обсяг становив 3782,7 млн. грн. У 2018 р. відмічаємо суттєве зростання, що пов'язане з відновленням економічної ситуації в країні. Також важливим чинником стало визнання туристичної галузі, як однієї із провідних в Україні. Загалом динаміка капітальних інвестицій дає підстави дійти висновку, що туристично-рекреаційна сфера є досить чутливою до економічної ситуації в країні й перша реагує на економічні негаразди скороченням показників, які характеризують її діяльність.

У 2018 р. інвестиції зросли до 6338,3 млн грн, що на 67,7% більше попереднього року. Позитивні тенденції збереглись і у 2019 р (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Капітальні інвестиції у види діяльності пов'язані із туристично-рекреаційною діяльністю за 2010–2019 роки

Показники	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Усього капітальних інвестицій, млрд. грн	180,6	241,3	273,3	249,9	219,4	273,1	359,2	448,5	578,7	624,0
Тимчасове розміщування й організація харчування, млн. грн	1033,2	1572,7	2264,9	1476,8	1482,0	1393,1	1477,9	2133,5	2675,1	2832,2
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок, млн. грн	976,7	1437,3	2598,0	2544,5	508,7	1044,3	969,9	1649,2	3663,2	4146,2
Всього у сфері туризму та суміжних видах діяльності, млн. грн	2009,9	3010,0	4862,9	4021,3	1990,7	2437,4	2447,8	3782,7	6338,3	6978,4
Питома вага у загальному обсязі інвестицій, %	1,11	1,25	1,78	1,61	0,91	0,89	0,68	0,84	1,10	1,12

**Побудовано дисертантом за даними [35].*

Отже, туристично-рекреаційна сфера України протягом останніх 20 років поступово нарощувала свої обсяги, що стало наслідком відкритості кордонів, посилення зацікавленості та збільшення можливостей у закордонних подорожах, покращенням рівня життя населення. В Україні до 2019 року найбільшу частку формували виїзні туристичні потоки. Приваблювані якістю послуг та ціновою політикою українські туристи надавали перевагу відпочинку за кордоном. Тоді як для іноземних туристів послуги, що надаються вітчизняними представниками туристично-рекреаційної індустрії не викликають суттєвого інтересу. Визнання туристично-рекреаційної сфери як однієї із пріоритетних у структурі національної економіки та стабілізація загальної економічної ситуації в

країні дали можливість у 2018–2019 р. значно покращити показники, що відображають рівень її розвитку. Зокрема за цей період відмічено зростання кількості туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, суб'єктів туристичної діяльності та колективних засобів розміщування, обсягу залучених у цю сферу капітальних інвестицій. Як наслідок відбулось збільшення обсягів реалізованої продукції туристично-рекреаційної сфери, частки туристичної сфери у загальному експорті та надходжень від туристичного збору.

Однак, для оновлення інфраструктури туризму та рекреації, яка на сьогодні є морально застарілою, забезпечення стабільного її розвитку необхідно забезпечити ста більше довгострокове зростання. Тоді як початок світової кризи, пов'язаної із пандемією COVID-19, зводить нанівець досягнуті позитивні тенденції. Вимогою часу є розробка нових бізнес-моделей розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах сталого розвитку, що будується на узгоджені інтересів усіх учасників ринку туристично-рекреаційних послуг та орієнтований на дотримання балансу економічних результатів, соціального ефекту та екологічної безпеки у процесі її функціонування.

2.3. Оцінка факторів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери

Сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери в Україні на сьогодні ускладнюється негативним впливом комплексу чинників зовнішнього середовища, непередбачуваних за своїм характером, що обумовлює необхідність здійснення постійного моніторингу економічної, соціальної та екологічної ситуації. Систематизація та групування основних факторів, щодо яких туристично-рекреаційна сфера характеризується високим ступенем залежності, дає можливість сформувати інформаційну базу та науково

обґрунтувати запровадження заходів задля зменшення впливу негативних чинників, визначити стратегічні пріоритети відновлення туристично-рекреаційної сфери на засадах сталого розвитку.

В контексті аналізу основних чинників, що створюють бар'єри для сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні, не можна обійти увагою негативний вплив фінансово-економічної кризи та складної політичної ситуації, результатом чого стала анексія Криму та військовий конфлікт на сході України. Як наслідок відбулось суттєве погіршення стану туристично-рекреаційної діяльності та скорочення туристичного потенціалу країни. На сьогодні погіршення ситуації на ринку туристично-рекреаційних послуг відбувається через: вплив світової пандемії коронавірусу та економічної кризи, що її супроводжує; повільні темпи зростання економіки України; скорочення заходів зі стимулювання ринку; відсутність стабільності у податковій системі країни, що призводить до додаткового тиску на суб'єктів господарювання туристично-рекреаційної індустрії; загальне зниження доходів населення, яке обумовлене вище зазначеними чинниками.

Результати проведеного у п. 2.1 дослідження свідчать, що в Україні існують передумови для відновлення та поступового зростання туристично-рекреаційної сфери. Водночас необхідним етапом дослідження є здійснення об'єктивної оцінки поточного стану та кількісного оцінювання впливу основних факторів на перспективи сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери у сучасних умовах.

Концепція сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери передбачає стабільність її функціонування, за умов збереження рівноваги між економічними результатами діяльності суб'єктів туристично-рекреаційної індустрії, соціальною стабільністю та безпекою природного середовища. Тому векторами сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери розглядаються економічні, соціальні та екологічні параметрами, співвідношення між якими має зберігатися незалежно від умов й динаміки туристично-рекреаційної діяльності, а її ефективність визначається

екологічною та соціальною ємністю конкретних територій і розвитком туристично-рекреаційної інфраструктури.

Для розрахунку часткових показників сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери за вхідну систему цілей взято загальноприйняті характеристикитки – економічний, екологічний та соціальний, які доповнено інфраструктурним вектором сталого розвитку. На їх основі проведемо обчислення часткових показників економічного, соціального, інфраструктурного та екологічного ефектів як складових сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери.

Економічний ефект від функціонування туристично-рекреаційної сфери визначається шляхом співставлення отриманих у результаті здійснення господарської діяльності результатів та понесених витрат грошових, матеріальних, інформаційних ресурсів і робочої сили, що виражається загальною вигодою.

Прямий вплив сфери туризму та рекреації на розвиток економіки визначається купівельними спроможностями відпочиваючих, тобто обсягом туристично-рекреаційних послуг та продукції, що можуть і були реалізовані. У свою чергу здійснення туристично-рекреаційної діяльності потребує певних витрат, пов'язаних із придбанням товарів і послуг інших секторів економіки. Економічна активність останніх, що стає наслідком купівельної поведінки туристів, і є проявом непрямої дії туристично-рекреаційної сфери на розвиток економіки [23].

Туристично-рекреаційна діяльність у міжнародному класифікаторі видів економічної діяльності та Державному класифікаторі України не виділяється як окремий вид, тому для проведення аналізу економічного та соціального ефектів розраховані показники на основі відібраних і систематизованих даних, що наводить офіційна статистика України.

Економічний ефект від розвитку туризму та рекреації відображають дані щодо: загального внеску туризму у ВВП, частки реалізованої продукції туризму у загальному обсязі; надходження туристичного збору; питомої ваги

туризму в загальному експорті, обсяг інвестицій, спрямованих на розвиток туристично-рекреаційної сфери у країні. Відповідні дані у розрізі років та приведені до співставного виміру наведені у таблиці 2.15.

Таблиця 2.15

**Вихідні дані для розрахунку часткового індексу
економічного ефекту від розвитку туризму та рекреації**

Показники	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Загальний внесок туризму у ВВП	7,6	5,5	5,4	5,4	5,6	5,4
Частка реалізованої продукції туризму у загальному обсязі, %	0,141	0,098	0,097	0,102	0,100	0,117
Частка туристичного збору у ВВП, %	0,003	0,002	0,002	0,002	0,002	0,003
Частка туризму у експорті, %	7,26	3,46	3,47	3,75	3,75	3,84
Частка інвестицій у туризм, %	1,61	0,91	0,89	0,68	0,84	1,10
Нормовані дані, коефіцієнт						
Загальний внесок туризму у ВВП	1,000	0,045	0,000	0,000	0,091	0,000
Частка реалізованої продукції туризму у загальному обсязі	1,000	0,028	0,000	0,119	0,068	0,457
Частка туристичного збору у ВВП	0,381	0,000	0,091	0,209	0,235	0,292
Частка туризму у експорті	1,000	0,000	0,003	0,076	0,076	0,100
Частка інвестицій у туризм	0,845	0,206	0,192	0,000	0,148	0,377
<i>Індекс економічного ефекту від розвитку туризму та рекреації</i>	<i>0,845</i>	<i>0,056</i>	<i>0,057</i>	<i>0,081</i>	<i>0,124</i>	<i>0,245</i>

**Розраховано дисертантом за даними [35].*

Як видно з наведених розрахунків значних економічних втрат туристично-рекреаційна сфера України зазнала після початку військового конфлікту у 2013 р. По-перше, враховуючи тільки окупацією Криму країна втратила близько 30% рекреаційно-туристичного потенціалу. По-друге, військові події на Сході України та серія терактів у багатьох містах вплинули на загальний імідж країни і спричинили докорінні зміни в структурі туристичного потоку.

Досліджуючи *соціальний ефект* від сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, зауважимо, що туризм та рекреація задовольняючи потреби людини у відпочинку та оздоровленні, має значно більший позитивний соціальний вплив, ніж будь-який інший вид діяльності, пов'язаний з наданням послуг. Поряд із оздоровленням та покращенням

психоемоційного стану людини, соціальний ефект від розвитку туристично-рекреаційної сфери відображається у зростанні зайнятості, рівні заробітних плат і кількості туристів, що отримали послуги туризму та рекреації (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

**Вихідні дані для розрахунку часткового індексу
соціального ефекту від розвитку туризму та рекреації**

Показники	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Частка зайнятих у сферах тимчасового розміщення, харчування та відпочинку, %	2,9	2,9	3,0	2,9	2,9	2,9
Відношення ЗП зайнятих у сферах тимчасового розміщення, харчування та відпочинку до середнього рівня ЗП у країні, %	101,86	104,20	98,55	93,46	93,02	85,87
Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, тис. осіб	3454,32	2425,09	2019,58	2549,61	2806,43	4557,45
Нормовані дані, коефіцієнт						
Частка зайнятих у сферах тимчасового розміщення, харчування та відпочинку, %	0,098	0,801	1,000	0,853	0,953	0,789
Відношення ЗП зайнятих у сферах тимчасового розміщення, харчування та відпочинку до середнього рівня ЗП у країні, %	0,892	1,000	0,740	0,505	0,485	0,156
Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, тис. осіб	0,565	0,160	0,000	0,209	0,310	1,000
<i>Індекс соціального ефекту від розвитку туризму та рекреації</i>	<i>0,519</i>	<i>0,654</i>	<i>0,580</i>	<i>0,522</i>	<i>0,583</i>	<i>0,648</i>

**Розраховано дисертантом за даними [35].*

Результати досліджень динаміки зайнятості в сфері туризму та рекреації вказують на те, що протягом 2013–2018 рр. цей показник залишався стабільним та становив 2,9 % від усього зайнятого населення. Стабільність частки зайнятого населення за умов зниження відносного рівня оплати праці та зростання кількості туристів, обслугованих туроператорами та турагентами слугує доказом нагальності розвитку зазначеної сфери. У світлі цього необхідними є впровадження ефективної політики оплати праці у сфері туризму та рекреації задля встановлення справедливого рівня заробітних плат, спроможного привабити у цю сферу додаткові трудові ресурси.

Доступність та якість надання послуг із відпочинку, оздоровлення і туризму забезпечується *розвитком інфраструктури*, що обслуговують туристично-рекреаційну сферу. Туристично-рекреаційна інфраструктура охоплює, з одного боку, систему транспортного сполучення, з іншого – множини всіх місцевих закладів, які у своїй господарській діяльності пов'язані з обслуговуванням потоків туристів та відпочиваючих. Відтак для обрахунку часткового показника розвитку інфраструктури туризму та рекреації були обрані дані, що характеризують використання колективних засобів розміщування, кількість закладів оздоровлення та відпочинку, а також показники щільності автомобільних доріг (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

**Вихідні дані для розрахунку часткового індексу
розвитку інфраструктури туризму та рекреації**

Показники	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Коефіцієнт використання колективних засобів розміщування	0,039	0,037	0,039	0,048	0,051	0,064
Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку, які працювали влітку, од.	18549	13977	9743	9669	9745	9328
Щільність автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям, км на 1000 км ² території	275,2	264,3	264,1	264,3	264,4	262,6
Нормовані дані, коефіцієнт						
Коефіцієнт використання колективних засобів розміщування	0,107	0,036	0,107	0,429	0,536	1,000
Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку, які працювали влітку, од.	1,000	0,531	0,096	0,088	0,096	0,053
Щільність автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям, км на 1000 км ² території	1,000	0,135	0,119	0,135	0,143	0,000
<i>Індекс розвитку інфраструктури туризму та рекреації</i>	<i>0,702</i>	<i>0,234</i>	<i>0,107</i>	<i>0,217</i>	<i>0,258</i>	<i>0,351</i>

*Розраховано дисертантом за даними [35].

Динаміка показників, що характеризують *розвиток інфраструктури* свідчить, що переломним виявився 2013 р., коли кількість закладів оздоровлення і відпочинку суттєво знизилась. Це перш за все пов'язано з анексією Криму та військовими діями на Сході країни. Водночас позитивним є зростання коефіцієнту використання колективних засобів розміщування.

За наявного стану матеріального забезпечення та якості надання послуг сфери туризму та рекреації подальший її розвиток не неможливий без запровадження сучасного обладнання і новітніх технологій, надійних систем захисту. Без впровадження сучасних досягнень українським постачальникам туристичного продукту не вдасться досягти високого рівня якості послуг та забезпечити конкурентоспроможність на міжнародному ринку. Для порівняння, в розвинутих країнах набули ознак повсякденної уживаності: електронні інформаційні довідники щодо готелів, транспортних маршрутів і туристичних фірм з переліком і вартістю послуг, які ними надаються; активно використовується у Інтернет-форматах бронювання готельних номерів [60].

У сталому розвитку туристично-рекреаційної сфери особливе місце посідають екологічні чинники. Розвиток транспортної системи, наявність промислових об'єктів, густота закладів розміщення та харчування туристів, популярність курорту, кількість та густота лижних трас – усе це здійснює помітний вплив на екологічну ситуацію рекреаційного регіону. Діяльність готелів та засобів розміщення відпочиваючих призводить до забруднення поверхневих вод, ґрунту, повітря, збіднення флори і фауни. Перехід на засади сталості, що полягають у збалансуванні інтересів суб'єктів індустрії рекреації та відпочинку й збереження екологічної рівноваги, потребує зміни концептуального бачення стратегічних пріоритетів розвитку туристично-рекреаційної сфери та здійснення інвестицій в охорону навколишнього природного середовища. Оцінити екологічну ситуацію, як важливий чинник сталого розвитку туризму та рекреації можна розглядаючи у комплексі динаміку показників інвестицій залучених на охорону НПС та обсягів забруднюючих речовин.

Як свідчать дані, за період 2018–2019 рр. відбувалось скорочення як обсягу інвестицій, так і обсягу забруднення НПС. Водночас зменшення рівня забруднення становило лише 2,59 %, тоді як частка капітальних інвестицій на заходи з охорони НПС знизилась на 24,32 % (табл. 2.18).

**Вихідні дані для розрахунку часткового індексу
екологічної ситуації**

Показники	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Частка капітальних інвестицій на охорону НПС у ВВП, %	0,41	0,50	0,39	0,56	0,37	0,28
Частка поточних витрат на охорону НПС у ВВП, %	0,98	0,88	0,85	0,80	0,69	0,68
Обсяги викидів забруднюючих речовин, тис.т	6719,8	5346,2	4521,3	4686,6	4230,6	4121,2
Нормовані дані, коефіцієнт						
Частка капітальних інвестицій на охорону НПС у ВВП	0,500	0,800	0,433	1,000	0,367	0,067
Частка поточних витрат на охорону НПС у ВВП	0,968	0,645	0,548	0,387	0,032	0,000
Обсяги викидів забруднюючих речовин	0,057	0,556	0,855	0,795	0,960	1,000
<i>Індекс екологічної ситуації</i>	<i>0,508</i>	<i>0,667</i>	<i>0,612</i>	<i>0,727</i>	<i>0,453</i>	<i>0,356</i>

**Розраховано дисертантом за даними [35].*

Проведені розрахунки підтверджують загострення екологічної ситуації в країні та необхідність додаткового залучення інвестиційних ресурсів на відновлення завданої шкоди НПС. Розглядаючи наслідки екологічного впливу варто згадати, що особливо позначилися на сфері міжнародного туризму пандемія коронавірусу SARS-Cov-19 у 2020 р. За оцінками експертів туризм вже втратив майже третину (від 300 до 450 млрд доларів США) доходів у порівнянні з показниками 2019 року (близько 1,5 трлн дол США). Уряд України оцінює втрати імпорту та експорту туристичних послуг від пандемії коронавірусу COVID-19 в 1,5 млрд доларів [160].

Туристична сфера в усьому світі зазнає збитків внаслідок заходів щодо протидії пандемії COVID-19. Водночас, ситуацію, що склалася, слід розглядати не лише як проблему, але і як можливості для виведення туристичної сфери в Україні на якісно новий рівень [40]. Закриті кордони і відсутнє міжнародне авіасполучення можуть стати шансом для розвитку внутрішнього туризму в Україні. Докарантинний рівень в'їзного потоку не був надто високим, адже було величезне падіння після 2014 р., тому можливий ріст потоку внутрішнього туризму, компенсує зовнішній потік. Попри поживавлення внутрішнього туризму, експерти не прогнозують

зростання цін, оскільки через погіршення економічної ситуації у населення просто не буде грошей, щоб витратити великі кошти на відпочинок.

Підсумовуючи тенденції зміни часткових індексів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери України зауважимо, що найбільший негативний вплив нестабільна політична ситуація справила на економічну складову частину та розвиток інфраструктури, значення яких суттєво погіршились після 2013 р. і так і не змогли відновитись до перед кризового рівня. Соціальний ефект був менш чутливий до несприятливої ситуації у туристично-рекреаційній сфері, доказом чого є незначні коливання відповідного часткового показника. Екологічна ситуація, що очевидно, не залежить від політичних та економічних чинників, однак в останні роки саме цей частковий показник відображає найбільш негативну тенденцію, що може загрожувати перспективам досягнення сталого розвитку туризму та рекреації в Україні (рис. 2.14).

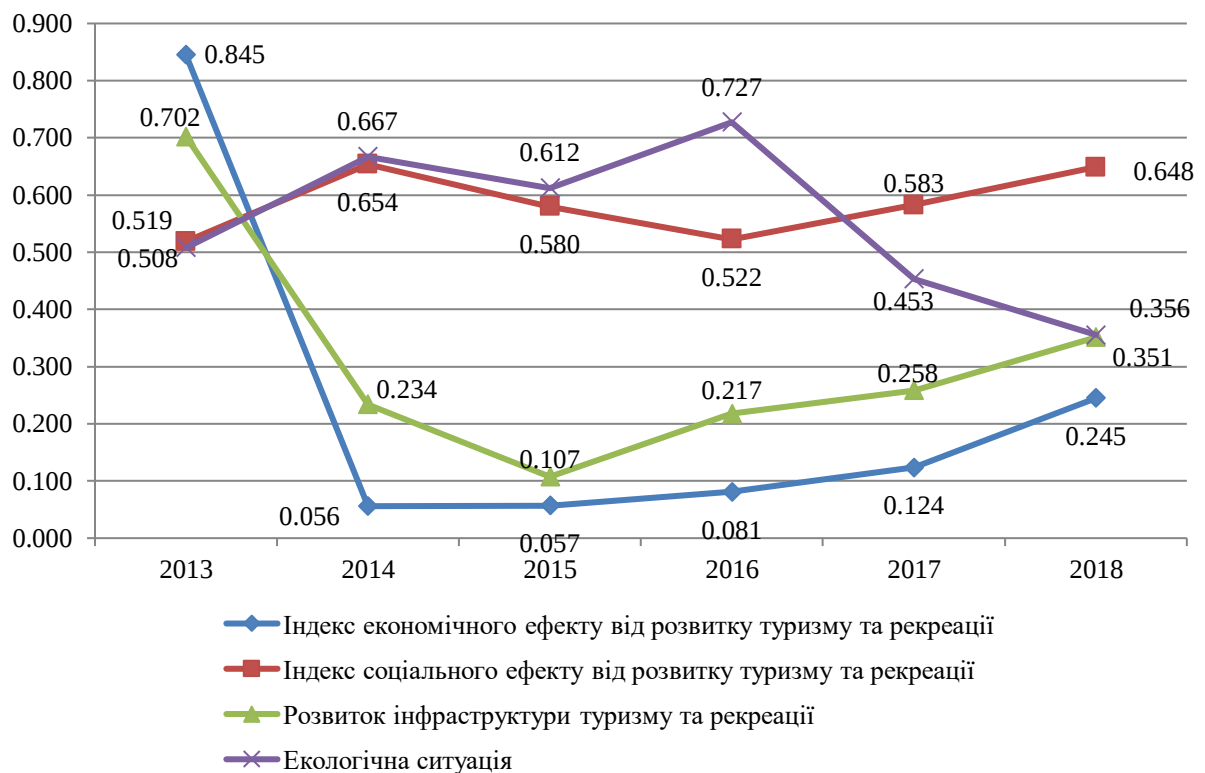

Рис. 2.14. *Зміна часткових індексів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні у 2013-2018 рр.*

**Побудовано дисертантом на основі власних розрахунків.*

Інтегральний показник, розрахований як середнє зважене чотирьох складових сталого розвитку туризму, свідчить про кризову ситуацію у галузі. Так, у порівнянні із 2013 р. його значення скоротилось у двічі і протягом п'яти наступних років суттєвого поліпшення не прослідковувалось (рис. 2.15). Це свідчить про нагальність проблеми запровадження конструктивних заходів щодо реалізації потенціалу сфери туризму та рекреації з дотриманням перспектив сталого її розвитку.

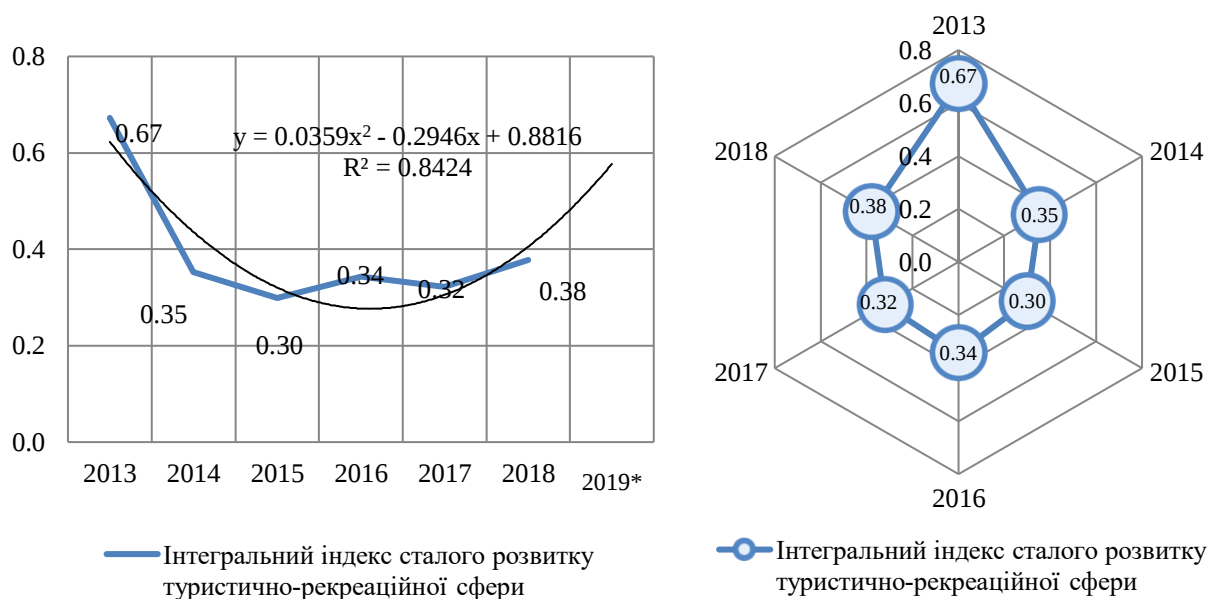

Рис. 2. 15. *Зміна індексу сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні у 2013-2018 рр.*

**Побудовано дисертантом на основі власних розрахунків.*

Відповідно до запропонованої шкали якісної оцінки отриманих результатів, інтегральний індекс сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери лише у 2013 р. досягнув рівня вище від середнього, засвідчивши покращення ситуації. В інші роки, за які проводилось дослідження, сталий розвиток розвитку туристично-рекреаційної сфери можна оцінити як недостатній для забезпечення активізації її діяльності та досягнення збалансованості виокремлених складових — економічної, соціальної, екологічної та інфраструктурної.

Для визначення впливу окремого часткового показників на формування інтегрального індексу сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери застосований інструментарій кореляційно-регресійного аналізу. За методом найменших квадратів із використанням програмного забезпечення Microsoft Excel побудована модель впливу економічних, соціальних, інфраструктурних та екологічних факторів на рівень сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, яка набула вигляду:

$$E_{\text{ст.розв.}}^{\text{т.р.}} = -0,00399 + 0,3696 I_{\text{econ}} + 0,2181 I_{\text{soc}} + 0,2067 I_{\text{infr}} + 0,2178 I_{\text{ecol}} \quad (2.1)$$

Де $E_{\text{ст.розв.}}^{\text{т.р.}}$ – інтегральний індекс сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери;

I_{econ} , I_{soc} , I_{infr} , I_{ecol} – часткові показники економічної, соціальної, інфраструктурної та екологічної складових сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери.

Інтерпретація коефіцієнтів регресії свідчить, що найбільшу роль у формуванні загального рівня розрахованого інтегрального індексу відіграє економічний розвиток, при зростанні кількісного виразу якого на 1 інтегральний індекс збільшується на 0,36. Усі інші складові сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери чинять приблизно однаковий вплив: збільшення показника соціальної складової на 1 од.вимір. призводить до збільшення $E_{\text{ст.розв.}}^{\text{т.р.}}$ в середньому на 0,218 од.вимір.; збільшення інфраструктурної складової на 1 од.вимір. призводить до збільшення $E_{\text{ст.розв.}}^{\text{т.р.}}$ в середньому на 0,207 од.вимір.; збільшення показника екологічної ситуації на 1 од.вимір. призводить до збільшення $E_{\text{ст.розв.}}^{\text{т.р.}}$ в середньому на 0,218 од.вимір.

Матриця коефіцієнтів парної кореляції засвідчує наявність тісного взаємозв'язку між інтегральним індексом та економічним, соціальним та інфраструктурними векторами сталого розвитку туризму та рекреації (табл. 2.19).

Таблиця 2.19

Матриця коефіцієнтів парної кореляції константи та факторів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери

	$E_{\text{ст.розв.}}^{\text{т.р.}}$	I_{econ}	I_{soc}	I_{infr}	I_{ecol}
$E_{\text{ст.розв.}}^{\text{т.р.}}$	1	0,655708	0,517069	0,863124	-0,31864
I_{econ}	0,655708	1	0,386794	0,844356	-0,87167
I_{soc}	0,517069	0,386794	1	0,473302	-0,48112
I_{infr}	0,863124	0,844356	0,473302	1	-0,66419
I_{ecol}	-0,31864	-0,87167	-0,48112	-0,66419	1

**Розраховано дисертантом.*

Водночас привертає увагу обернений зв'язок між інтегральним індексом і частковим показником, що характеризує екологічну ситуацію. Наявність такого взаємозв'язку свідчить, що в період активізації туристично-рекреаційної діяльності відбувалось погіршення екологічної ситуації. Проведені розрахунки дають змогу науково обґрунтувати необхідність посилення заходів щодо зміцнення екологічної безпеки та мінімізації негативного впливу наслідків діяльності туристично-рекреаційної сфери на НПС. Зважаючи на отримані результати очевидно є необхідність оновлення концептуального бачення, визначення пріоритетів та розробки нових бізнес-моделей сталого розвитку туризму та рекреації зважаючи на регіональні особливості наявного туристично-рекреаційного потенціалу.

Загалом розвиток туристично-рекреаційної сфери України має чітко виражені регіональні особливості. Серед основних туристично-рекреаційних регіонів можна виділити *Карпатський регіон*, до якого входять Львівська, Чернівецька, Закарпатська та Івано-Франківська області України, що займають територію гірських районів Українських Карпат.

Карпатський регіон володіє потужним природно-рекреаційним потенціалом та є регіоном багатoproфільного літнього та зимового спортивного, пізнавально-оздоровчого відпочинку й бальнеологічного лікування. Значні можливості для розвитку в цьому регіоні має спортивний

вид рекреаційної діяльності, зокрема гірськолижного, туристичного, мисливського, спелеологічного підвидів. Більш інтенсивно розвинений в Карпатському регіоні гірськолижний туризм, що виділяє його серед інших туристичних зон.

Окрім того природною перевагою регіону є наявність мінеральних лікувальних вод, що поширені на Закарпатті, в Чернівецькій області, на Львівщині, в гірських і перед гірських районах Івано-Франківської області. До цінних мінеральних вод регіону відносяться сульфідні води. Половина (51 %) джерел і свердловин знаходиться у Закарпатській області, у Львівській 26 %, Івано-Франківській – 13 %, Чернівецькій – 10 % [74].

Рекреаційна місткість Карпатського регіону (на рік) оцінюється від 2 млн. осіб до 8 млн. відпочиваючих і туристів, а також біля 12 млн. екскурсантів та туристів «вихідного дня» [12]. Загалом серед основних ресурсів, що формують потенціал для сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Карпатському регіоні можна виокремити: кліматичні та природні умови; бальнеологічні ресурси; наявність історичних, архітектурних та релігійних об'єктів, що викликають інтерес туристів та відпочиваючих.

Іншу потужну групу регіонів, що спеціалізуються на розвитку індустрії туризму формують приморські регіони України, серед яких можна виокремити *Причорноморський, Приазовський та Кримський*. До 2013 р. туристично-рекреаційний потенціал Приморських регіонів давав змогу приймати понад 6 млн. відпочиваючих щорічно, з яких близько 2 млн. осіб в'їзні туристи [12]. До спеціалізації туристично-рекреаційних послуг Приморських регіонів: морський відпочинок, круїзний туризм, сра-оздоровчі програми (на приморських територіях). Особливістю туристично-рекреаційної сфери Приморських регіонів є сезонний характер функціонування.

Приблизно 11 % туристичних потоків припадає на групу областей, що розташовані в різних кінцях України і мають значні розбіжності в

насиченості природними, історико-культурними та рекреаційними ресурсами. Водночас перспективи розвитку туристичної сфери для них полягають у розвитку нових видів туризму, та таких, що не потребують особливих природно-кліматичних умов. Зокрема розвиток сільського туризму можливий в областях, що мають розвинуте сільське господарство сприятливу екологічну ситуацію, наявні історико-архітектурні об'єкти (Полтавська, Хмельницька, Вінницька, Житомирська та ін.). Діловий та науковий туризм поширений у промислово розвинутих областях та великих містах, що розташовані на в центрі та на сході України (Харківська, Київська області); а також області розташовані на заході країни багаті природними ресурсами (Волинська, Рівненська, Тернопільська та ін.).

Таким чином, в Україні сформовано чотири великі туристичні регіони – Кримський, Причорноморський, Приазовський та Карпатський, – що можуть надавати як туристичні, так і рекреаційні послуги. Ще одним регіоном на ринку туристичних послуг є столична Київська область, на яку припадає значна частка туристичних потоків країни.

Індустрія туризму достатньо диференційована і дає різноманітні можливості для організації усіх запитів туристів через ринок туристичних послуг. У регіонах, що є лідерами українського туристичного ринку, як правило, за винятком Києва, основну частку посідає екскурсійний туризм, активно розвивається діловий туризм та подорожі з метою навчання.

З огляду на цілі туристичних подорожей можна виділити такі види туризму та рекреації: туристичні подорожі з метою відпочинку і розваг; діловий туризм; лікувально-оздоровчий туризм; морський туризм; етнічний туризм; спортивний туризм; екстремальний туризм; навчальний (освітній) туризм; науковий туризм; «зелений туризм» (сільський туризм); екологічний туризм; релігійний туризм; міський туризм та ін. [12]. Розглянемо особливості найбільш перспективних для України видів туристично-рекреаційних послуг серед зазначених.

Сільський або «зелений туризм». Як свідчать події останніх років, пандемія COVID-19 кардинально змінила туристичні потоки переформатувавши усю сферу туризму та рекреації. Зважаючи на обмеження в поїздках за кордон відпочиваючі почали триматися ближче до домівки, подорожі стали більш локального характеру. В таких умовах особливих перспектив набуває розвиток та диверсифікація внутрішнього туризму і зелений туризм – це один із привабливих варіантів.

Зелений туризм в Україні з'явився близько 20 років тому, коли була створена Спілка Сприяння розвитку сільського зеленого туризму, однак значного поширення він не набув. Причинами низької активізації сільського туризму стали як недостатній рівень його популяризації в Україні, так і недосконала законодавча база й відсутність державної інвестиційної політики у сфері сільського туризму [129]. Зокрема окремі аспекти діяльності сільського туризму регулюються Законами України «Про туризм», лише згадується існування такого виду як внутрішній, сільський, екологічний (зелений) туризм, та «Про особисте селянське господарство».

На сьогодні кількість туристів, що бажають скористатися послугами суб'єктів підприємництва у сфері сільського зеленого туризму, зростає оскільки у зв'язку з COVID-19 людям цікавіше відпочивати в невеликих садибах в екологічно чистій місцевості. Розвиток сільського туризму може стати вирішенням проблеми низького рівня завантаження курортних комплексів у період міжсезоння для малих міст і селищ міського типу (Сергіївка, Генічеськ, Гола Пристань, Коблево, Скадовськ та інші) півдня України.

Важливим аспектом розвитку зеленого туризму є його відповідність концепції сталого розвитку, а саме сприяння комплексному використанню та збереженню рекреаційних ресурсів, навколишнього природного середовища та культурної спадщини, патріотичному вихованню, пропаганді здорового способу життя.

Науковий туризм або ще виокремлюють корпоративний туризм – вид туризму, що охоплює поїздки з метою участі в нарадах, конгресах, симпозіумах. Його перевагою для розвитку туристично-рекреаційної сфери є можливість заповнити період міжсезоння, що характерним є для Приморського району України, коли рекреантів мало, а готелі і бази відпочинку простоюють. Закордоном такі тури досить часто практикують, організовуючи наукові семінари з поїздками в курортні країни, наприклад Турцію і на Кіпр. В Україні такі ж тури можна організовуються у вигляді семінарів на круїзних суднах по Дунаю чи Середземному морю, вздовж узбережжя Чорного моря тощо [79]. Цей вид туризму є порівняно новим і його становлення пов'язане з розвитком зовнішньоекономічних зв'язків, розширенням міжнародних контактів серед представників наукових шкіл різних держав та прагненням використовувати передовий досвід інших країн.

Освітній туризм здійснюється з метою поєднання відпочинку і навчання. Туристи вибирають такий вид подорожі задля вивчення іноземної мови, спортивного навчання або ж задля підвищення кваліфікації у професійній діяльності. Освітній туризм це поїздки, під час яких турист планує відвідувати заняття, здійснювати екскурсії задля розширення світогляду і досягнення пізнавальних цілей. Згідно трактування Ю. Маковця [67], сфера освітнього туризму охоплює різні види навчання і освіти, які здійснюються поза постійним місцем проживання і тривають безперервно не більше року. Соціальний ефект освітнього туризму полягає у тому, що він сприяє самоосвіті, підвищенню професійного рівня, формуванню соціальної мобільності, стимулює інтелектуальний розвиток.

Отже, проведений аналіз засвідчив значний вплив економічної ситуації в країні та стан туристично-рекреаційної сфери та перспективи переходу її на засади сталого розвитку. Серед системних проблем, що виступали бар'єрами для виходу індустрії туризму та рекреації на рівень стратегічно важливих для національної економіки України, можна виділити недосконалість нормативно-правового регулювання, складна політично-економічна ситуація

в країні, відсутність комплексного бачення та системи ефективного регулювання розвитком туристично-рекреаційної сфери. Систематизуючи основні негативні чинники за складовими сталого розвитку туризму та рекреації зазначимо, що серед проблем інфраструктурної складової важливими є [12; 31]: застаріла матеріально-ресурсна база та нерозвиненість інфраструктури галузі; низька якість та відносно високі ціни запропонованих послуг; незадовільна якість функціонування комунальної, виробничої, фінансової, транспортної, комунікаційно-інформаційної інфраструктури; проблеми транспортної доступності туристично-рекреаційних об'єктів; незадовільний рівень інформаційно-маркетингового забезпечення просування туристичних, рекреаційних та інвестиційних можливостей регіонів України та ін.

Негативними факторами соціально-економічного характеру є відсутність дієвих економічних, у т.ч. податкових та фінансово-кредитних стимулів для розвитку туризму, туристично-рекреаційного бізнесу; потреба у професійних кадрах у галузі туризму і рекреації; недостатність інвестицій у туристичну галузь та ін.

Ще однією безпрецедентною ситуацією що має критичні наслідки для розвитку сфери туризму та рекреації є глобальна пандемія COVID-19.

Наявні дані вказують на двоцифрове зменшення прибутків галузі у всьому світі, що є найбільшим потрясінням за всю історію розвитку туристично-рекреаційної сфери. За прогнозними даними у 2020 році передбачається зниження потоку міжнародних туристів на 58% до 78%, залежно від швидкості утримання, тривалості обмежень на поїздки та повторного відкриття національних кордонів, хоча прогноз залишається дуже невизначеним. Це призведе до падіння з 850 мільйонів до 1,1 мільярда міжнародних прибутків і втрати від 860 мільярдів до 1,2 трильйонів доларів США від експортних доходів від туризму. Занепад міжнародних подорожей наражає на небезпеку від 100 до 120 мільйонів прямих робочих місць в туризмі [191].

За умов пандемії особливої ваги набуває внутрішній туризм, що визначає необхідність розробки ефективних заходів стимулювання внутрішнього туризму та диверсифікації його видів. Серед перспективних видів внутрішнього туризму визначено розвиток сільського «зеленого» туризму, що відповідає принципам сталого розвитку; підтримку ділового та освітньо-наукового туризму. Активізації туристично-рекреаційної діяльності вказаних видів потребує обґрунтування та розробки нових бізнес-моделей, адаптованих до сучасних умов розвитку галузі.

Передумовою подальшого розвитку сфери туризму та рекреації в Україні є залучення передових надбань і прогресивних технологій найбільш розвинених туристичних індустрій, впровадження стандартів якості туристичного обслуговування, підвищення кваліфікації туристичних кадрів і практики формування організаційно-економічних механізмів ефективного функціонування туристично-рекреаційної індустрії. Проблеми та виклики, які постали перед сферою туризму в поточній соціально-економічній ситуації, потребують визначення стратегічних пріоритетів й обґрунтування організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери. Одним зі шляхів досягнення окреслених завдань є максимальне залучення населення, бізнесу й громади до вирішення назрілих проблем індустрії туризму та рекреації, відповідно до принципів сталого інклюзивного зростання.

Упровадження ґрунтовної державної програми та стратегії сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери сприятиме її адаптації до нових умов господарювання та забезпечить створення туристично-рекреаційного продукту, здатного задовольнити потреби вітчизняних та іноземних туристів за умови збереження екологічної рівноваги та культурної спадщини держави.

Висновки до другого розділу

1. Визначено та проаналізовано основні передумови розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні. Серед них: політико-правові (політична ситуація в країні, стан нормативно-правового регулювання галузі та узгодженні з міжнародним законодавством), інституційні (структура державних органів регулювання сферою), соціально-економічні (людські ресурси, демографічні зміни, охорони здоров'я диференціація життєвого рівня населення, рівень зайнятості, заробітна плата, структура сукупних витрат), природо-ресурсний потенціал та культурні ресурси, економічні передумови (капітальні інвестиції, зовнішньоекономічна діяльність, відкритість кордонів), інфраструктурні (розвиток автотранспортної інфраструктури, чинники науково-технічного прогресу).

2. Серед несприятливих умов визначено складну політичну ситуацію., недосконалість законодавчої бази, згортання сфери вищої освіти, скорочення чисельності та старіння населення, невідповідність послух охорони здоров'я вимогам туристів із розвинутих країн, низький рівень доходів населення, незначна частка витрат на туристичні послуги, погіршення стану доріг та недостатнє запровадження інновацій. Позитивними передумовами розвитку туристично-рекреаційної сфери України названо значний природо-ресурсний потенціал, доступність медицини та освіти.

3. Виявлено, що витрати на послуги туристично-рекреаційної сфери не є першочерговими у структурі сукупних витрат населення України та займають досить малу частку. Водночас, на основі кореляційно-регресійного аналізу встановлено наявність прямого пропорційного взаємозв'язку між зростанням сукупних витрат та споживчих витрат на супутні послуги туристичної сфери, що доводить пряму залежність між рівнем доходів населення та економічними передумовами розвитку туристично-рекреаційної сфери.

4. Встановлено, що причиною зменшення кількості внутрішніх туристів є їх купівельна неспроможність, а іноземних – нестабільна економіко-політична ситуація в країні. Крім того невідповідна європейським стандартам транспортна система країни, включаючи дороги, залізничне сполучення, монополію на ринку авіаперевезень, недосконала інфраструктура, неналежна державна підтримка розвитку індустрії гостинності та відсутність якісної промоції України на міжнародному рівні створюють бар'єри для розвитку туристичної галузі. Спад активності туризму перш за все спричинений нестабільністю соціально-економічного становища в країні.

5. На основі інтегрального аналізу розраховано часткові показники сталого розвитку туризму, що характеризують його за чотирма напрямками: досягнення економічного та соціального ефектів від розвитку туризму, розвиток інфраструктури та екологічну ситуацію. Інтегральний показник, розрахований як середнє зважене чотирьох складових сталого розвитку туризму, свідчить про кризову ситуацію у галузі. Так, у порівнянні із 2013 р. його значення скоротилось у двічі і протягом п'яти наступних років суттєвого поліпшення не прослідковувалось. Це доводить нагальність проблеми запровадження конструктивних заходів щодо реалізації потенціалу сфери туризму та рекреації з дотриманням перспектив сталого її розвитку.

6. Встановлено, що розвиток туристично-рекреаційної сфери України має чітко виражені регіональні особливості. В Україні сформовано чотири великі туристичні регіони, що можуть надавати як туристичні, так і рекреаційні послуги. Це Кримський, Причорноморський, Приазовський та Карпатський регіони. Також важливим регіоном на ринку туристичних послуг є столична Київська область.

Основні результати другого розділу дослідження висвітлено у працях [1, 4, 9, 155, 185].

РОЗДІЛ 3

УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНО- РЕКРЕАЦІЙНОЇ СФЕРИ

3.1. Формування стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання

Позитивна динаміка розвитку ринку туристично-рекреаційних послуг, привабливість туристично-рекреаційних продуктів, зростання попиту на них, соціально-економічна ефективність туристично-рекреаційного бізнесу обумовлюють необхідність формування стратегічних пріоритетів розвитку туристично-рекреаційної сфери із врахуванням Цілей сталого розвитку та орієнтацією щодо досягнення нової якості економічного зростання на основі базових принципів інклюзивного розвитку.

Слід звернути увагу, що у зв'язку з глобальною надзвичайною ситуацією в галузі охорони здоров'я, соціальної та економічної ситуації через пандемію COVID-19, туристично-рекреаційна сфера надзвичайно постраждала. Міжнародні приїзди туристів у першому кварталі 2020 року сколотилися на частку того, що вони були рік тому. Це означає втрату 67 мільйонів міжнародних прибутків та близько 80 млрд дол. США від експортних доходів від міжнародного туризму. Занепад міжнародних подорожей наражає на небезпеку від 100 до 120 млн прямих робочих місць у туристично-рекреаційній сфері [191].

Враховуючи вище зазначене, першочерговими заходами мають бути державна підтримка туристично-рекреаційної сфери через прийняття і впровадження державних програм і стратегій її розвитку на національному та регіональних рівнях; розробка ефективних стратегічних планів диверсифікації туристично-рекреаційних послуг; залучення передової практики найбільш розвинених туристичних і рекреаційних індустрій,

впровадження стандартів якості обслуговування; які дозволять покращити туристичний імідж, активізувати туристичну діяльність та підвищити

Як засвідчив проведений аналіз, туристично-рекреаційний потенціал в Україні використовується не раціонально та не у повній мірі. Про це свідчить незначний внесок туристичної сфери у загальний обсяг виробленої продукції за усіма видами діяльності в Україні.

У 2018 році частка надходжень від туризму у загальному експорті в Україні становила 3,8 %. Особливо негативно відобразився на динаміці показників політичний конфлікт, який розпочався у 2013 р. На сьогодні частка туризму у структурі експорту в Україні є значно нижчою, в порівнянні із низкою розвинутих країн Європи, водночас дещо перевищує показники Німеччини, де питома вага від туристичної діяльності протягом усього періоду коливалась в межах 3,17–3,4 та у 2018 р. склала 3,21 %.

На розвиток туристично-рекреаційної сфери впливають інвестиції у готельну та ресторанну сферу, частка яких поступово зростає. Не дивлячись на це, об'єкти туристично-рекреаційної інфраструктури в країні розвинуті недостатньо, є морально зношеними.

Серед основних причин, що стримують розвиток туристично-рекреаційної сфери в Україні, та обумовлюють зменшення в'їзного туристичного потоку, є: події, пов'язані з анексією Автономної Республіки Крим та повномасштабною війною на території Донецької та Луганської областей; недостатньо розвинута туристична та рекреаційна інфраструктура; фінансово-економічна криза, що загострилася останніми роками; втрата популярності туристичного напрямку; відсутність ефективної політики щодо просування туристичних та рекреаційних продуктів і туристичних напрямків; неефективна організація, управління туристичною і рекреаційною діяльністю; дефіцит якісного традиційного продукту.

С. Біла, розкриваючи пріоритети розвитку туристичних послуг в Україні та перспективи підвищення їх конкурентоспроможності на світовому ринку, зазначила, що економічним підґрунтям процесів збільшення обсягів туристичних потоків і активізації туристично-рекреаційного бізнесу є:

підвищення життєвого рівня населення; зростання продуктивності праці у сфері матеріального виробництва та вивільнення внаслідок цього робочої сили, яка працевлаштовується саме у сфері послуг; здешевлення транспортних послуг, зростання доходів населення, збільшення прошарку середнього класу; зростання тривалості життя, а також збільшення кількості людей, що мають середню та вищу освіту (що сприяє зростанню попиту на нові враження, подорожі, відпочинок); «віртуалізація» багатьох потреб населення (Інтернет, мобільний зв'язок, цифрові технології тощо); поява принципово нових сфер економічної діяльності» [12].

Імплементація світового досвіду організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні передбачає орієнтацію на засади інклюзивного зростання. У сучасних умовах ідея інклюзивності активно запроваджується у програмних документах урядів країн світу, міжнародних організацій, громадських спільнот. Зокрема, у підсумковому документі саміту ООН 2015 року «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 р.» тема інклюзивності присутня у формулюванні практично усіх 17-ти затверджених ним Цілей сталого розвитку (ЦСР), а в окремих з них прямо вживається термін «інклюзивний», поданий в українському перекладі словами як «всеохоплюючий», «загальний».

В Україні забезпеченню реалізації цілей сталого розвитку присвячена Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна», підготовлена Міністерством економічного розвитку та схвалена Міжвідомчою робочою групою високого рівня для організації процесу імплементації ЦСР для України [176].

При формування стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання необхідно передбачати необхідність та можливості залучення усіх верств населення (у тому числі малозабезпечених, у яких середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму, жінок, осіб з обмеженими фізичними можливостями, ін.) до виробничо-господарської,

управлінської туристичної та рекреаційної діяльності як працівників, споживачів послуг, посередників, інвесторів, постачальників ресурсів, партнерів на всіх етапах ланцюга створення доданої вартості, формуючи та управляючи вартістю один одного. Відповідно до цього учасниками інклюзивного розвитку підприємств туристично-рекреаційної сфери виступають працівники, споживачі послуг, посередники, інвестори, постачальники ресурсів, партнери.

Стратегічними пріоритетами розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні визначено «заощадливе та раціональне відношення до об'єктів культурної спадщини на місцевому рівні для здійснення туристичної та рекреаційної діяльності; розроблення і затвердження Державної цільової програми розвитку туризму і курортів України на період до 2022 року; розвиток сталого туризму, зеленого туризму у сільській місцевості; створення якісного та диверсифікованого туристичного продукту на основі раціонального використання наявних на місцевому рівні туристичних та рекреаційних ресурсів; створення в Україні туристично-рекреаційних кластерів; формування позитивного іміджу України (створення бренду – «Туристична Україна») у сфері туризму на зовнішньому та внутрішньому туристичному ринку; створення в Україні загальнодержавної інформаційної мережі у сфері туризму та курортів (рекреації), зокрема шляхом розвитку мережі спеціалізованих інформаційних центрів (що будуть спеціалізуватися на оприлюдненні інформації щодо об'єктів туризму та рекреації) на всій території України» [12].

Стратегічним планом діяльності Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України на 2017–2024 роки задля забезпечення конкурентоспроможності економіки України як основи для стійкого економічного зростання та підвищення стандартів і якості життя населення передбачено формування основних засад розвитку сталого туризму та курортів як пріоритетної галузі економіки країни.

Стратегію розвитку туризму та курортів на період до 2026 року складено відповідно до вимог та проблем розвитку туристично-рекреаційної

сфери в Україні. У документі головною метою визначено «формування сприятливих умов для активізації розвитку сфери туризму та курортів згідно з міжнародними стандартами якості та з урахуванням європейських цінностей, перетворення її на високорентабельну, інтегровану у світовий ринок конкурентоспроможну сферу, що забезпечує прискорення соціально-економічного розвитку регіонів і держави в цілому, сприяє підвищенню якості життя населення, гармонійному розвитку і консолідації суспільства, популяризації України у світі» [137].

У Загальній частині Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року [137] зазначено, що «єдиний шлях розв'язання системних проблем у сфері туризму та курортів – це стратегічно орієнтована державна політика, основним завданням якої є визначення туризму одним з основних пріоритетів держави, впровадження економіко-правових механізмів успішного ведення туристичного бізнесу, інвестиційних механізмів розвитку туристичної інфраструктури, інформаційно-маркетингових заходів з формування туристичного іміджу України». При цьому умовами сталого розвитку сфери туризму та курортів визначено:

- забезпечення координуючої ролі держави в реалізації національної туристичної політики із застосуванням принципів державно-приватного партнерства, організації наукових досліджень, розвитку людського потенціалу;
- концентрація ресурсів держави на пріоритетних завданнях розвитку сфери туризму та курортів;
- створення загальнодержавної інформаційної системи у сфері туризму та курортів та її інтеграція до світової інформаційної туристичної мережі;
- удосконалення законодавства з питань регулювання суспільних відносин у сфері туризму та курортів;
- сприяння розвитку міжрегіонального та міжнародного співробітництва у сфері туризму та курортів;

- удосконалення на постійній основі бізнес-клімату та розвиток добросовісної конкуренції;
- запровадження інституту саморегулюючих організацій у сфері туризму та курортів (створення національної туристичної організації);
- розроблення національних стандартів відповідно до міжнародних стандартів;
- популяризація нашої держави у світі та просування якісних національних туристичних продуктів у світовому інформаційному просторі;
- розвиток туристичних територій.

Дорожня карта Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року є розписаною за такими напрямками, як «Безпека туристів», «Нормативно-правова база сфери туризму та курортів», «Розвиток туристичної інфраструктури», «Розвиток людських ресурсів», «Маркетингова політика розвитку туризму та курортів України». Вважаємо, що спектр цих напрямів, з огляду на пріоритети сталого розвитку та орієнтацію на досягнення нової якості економічного зростання на основі базових принципів інклюзивного розвитку, втілених у Цілях сталого розвитку, потребує розширення [7].

З огляду на визначені в Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року умови сталого розвитку сфери туризму та курортів нами сформульовано *стратегічні пріоритети сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні*:

- підвищення якості та вдосконалення системи конкурентних переваг туристично-рекреаційної продукції;
- раціональне використання туристично-рекреаційного потенціалу;
- розвиток регіональної інформаційної інфраструктури для використання туристично-рекреаційних послуг;
- створення сприятливих умов для формування та розвитку ефективних моделей туристично-рекреаційної індустрії.

Окреслені нами завдання відповідно до стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні представлено на рис. 3.2.

Рис. 3.2. Стратегічні пріоритети та завдання сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери*

* Побудовано здобувачкою.

На нашу думку, стратегічні пріоритети сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери України мають узгоджуватися з глобальними рішеннями, які прийняті світовою спільнотою – глобальними Цілями сталого розвитку, затвердженими у 2015 році на саміті ООН з питань сталого розвитку, та відповідати Національній доповіді від 15 вересня 2017 року «Цілі сталого розвитку: Україна» (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Інтерпретація відношення глобальних Цілей сталого розвитку до туристично-рекреаційної сфери України

Ціль сталого розвитку	Пріоритетність для туристично-рекреаційної сфери України
1	2
Ціль 1 «Ні бідності»	Збільшення доходів від туристично-рекреаційної діяльності; залучення інвестицій; розширення можливості населення щодо працевлаштування та самозайнятості
Ціль 2 «Ні голоду»	Підвищення зайнятості населення, створення робочих місць, розвиток аграрного туризму
Ціль 3 «Гарне здоров'я»	Розширення і покращення суспільних послуг оздоровлення і відпочинку
Ціль 4 «Якісна освіта»	Розширення можливостей кар'єрного зростання у туристично-рекреаційному бізнесі; організація системи якісної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців туристичного супроводу та обслуговування, інших професій туристично-рекреаційної сфери; міжкультурний обмін, розвиток місцевої культури
Ціль 5 «Гендерна рівність»	Пріоритет розвитку усіх напрямків діяльності туристично-рекреаційної сфери
Ціль 6 «Чиста вода та належні санітарні умови»	Забезпечення раціонального використання водних ресурсів, охорона водних об'єктів; дотримання санітарно-гігієнічних норм у туристично-рекреаційній діяльності
Ціль 7 «Відновлювальна енергія»	Використання енергоощадних технологій, альтернативних джерел енергії
Ціль 8 «Гідна праця та економічне зростання»	Розвиток рекреації та оздоровлення як факторів забезпечення гідної праці; підвищення ефективності використання туристично-рекреаційних ресурсів, мультиплікативний вплив туристично-рекреаційної діяльності на економіку
Ціль 9 «Інновації та інфраструктура»	Інноваційний розвиток туристично-рекреаційної сфери; розвиток туристичної інфраструктури; доступність туристично-рекреаційних послуг
Ціль 10 «Зменшення нерівності»	Рівність можливостей для діяльності у туристично-рекреаційній сфері; забезпечення доступності об'єктів туристичної інфраструктури і рекреації для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення

Закінчення табл. 3.1

1	2
Ціль 11 «Сталий розвиток міст та спільнот»	Розвиток міст як туристичних лідерів на засадах розумного зростання, залучення місцевого населення до розширення туристично-рекреаційних послуг
Ціль 12 «Відповідальне споживання»	Сприяння впровадженню технологій ощадного споживання у туристично-рекреаційній діяльності
Ціль 13 «Боротьба зі зміною клімату»	Охорона, відтворення та раціональне використання природних туристично-рекреаційних продуктів
Ціль 14 «Збереження морських екосистем»	Збереження природи, екосистемний підхід у морському туризмі та рекреаційній діяльності
Ціль 15 «Збереження екосистем суші»	Забезпечення збалансованого використання природних лікувальних та рекреаційних ресурсів, збереження здатності природних комплексів до самовідтворення, запровадження оплатних екосистемних послуг у рекреаційно-туристичній сфері
Ціль 16 «Мир та справедливість»	Забезпечення безпеки туристів і рекреантів та захист їх законних прав та інтересів
Ціль 17 «Партнерство за ради стійкого розвитку»	Розвиток державно-приватного партнерства, розвиток міжнародної співпраці у туристично-рекреаційній діяльності; розширення зв'язків з міжнародними, регіональними та національними туристичними асоціаціями

** Розроблено дисертантом з використанням [49].*

На нашу думку, реалізація стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання дозволить виявити можливості для забезпечення рівного доступу до ринків туристично-рекреаційних послуг, туристично-рекреаційних ресурсів і неупередженого регуляторного середовища для різних соціальних груп, формування механізмів забезпечення продуктивної зайнятості, збільшення доходів для відчужених груп і подолання бідності, вироблення нових підходів до споживання обмежених ресурсів і досягнення інклюзивного зростання у довгостроковій перспективі [188].

Н. Хумарова, О. Голікова зазначають, що в рекреаційно-туристичній сфері певну роль відіграє реалізація міжнародних проектів. На думку вчених, «для визначення рівня ефективності реалізації міжнародних проектів на державному та регіональному рівнях необхідно проводити їх моніторинг. Дуже важливо знати основні цілі та завдання, що досягаються в результаті реалізації міжнародних проектів, для створення відповідної системи

моніторингу, яка орієнтована на вимірювання та облік важливих показників діяльності проектів та їх результатів, а також розробити основні види індикаторів, які дозволятимуть досліджувати ресурсну складову проектів, продукти, що створюються та ефекти від реалізації» [165, с. 222]. Отже, застосування сучасних підходів до моніторингу розвитку туристично-рекреаційної сфери виступає управлінською практикою для стратегічного планування у туристично-рекреаційній індустрії. Саме поєднання моніторингу та стратегічного планування є умовою для ефективного стратегічного управління, досягнення стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери.

На нашу думку, слід розробити такий сценарій розвитку туристично-рекреаційної діяльності в кожному регіоні України, який сприятиме забезпеченню сталого розвитку туризму і рекреації через установаження і підтримання рівноваги між збереженням природних та історико-культурних ресурсів, економічними інтересами і соціальними потребами, а також функціонуванням туристично-рекреаційної сфери. При цьому необхідно створити відповідні умови для формування високоякісних туристичних і рекреаційних продуктів.

Наприклад, транскордонне співробітництво нами пропонується розглядати одним з чинників досягнення цілей сталого розвитку рекреаційно-туристичної сфери в Україні в контексті активізації співпраці регіонів України з регіонами країн ЄС [3]. Розробка функціональної та результативної Стратегії розвитку транскордонного співробітництва у туристично-рекреаційній сфері сприятиме підвищенню добробуту та якості життя мешканців прикордонних територій, створить широкі можливості для успішної реалізації освітніх, культурних, професійних та інших потреб населення.

Вважаємо, що поняття транскордонного співробітництва у туристично-рекреаційній сфері можна визначити як встановлення взаємовідносин між суб'єктами туристичної і рекреаційної діяльності, територіальними

громадами, місцевими органами виконавчої влади, громадськими організаціями з відповідним інститутами інших держав і міжнародними організаціями щодо реалізації спільних рішень у галузі туризму і рекреації [155].

Як вірно зазначає М. Біль, «на транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг є більша кількість суб'єктів ринку, ніж на національному туристично-рекреаційному ринку, зокрема: туристичних і рекреаційних підприємств суміжних регіонів двох сусідніх країн, туристів, рекреантів та органів транскордонного співробітництва. Крім цього, важливим компонентом транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг є пропозиція спільного туристичного і рекреаційного продукту, що об'єднує зусилля кількох сторін у просуванні цього продукту не лише на транскордонному ринку, але й на європейському та світовому ринках туристичних і рекреаційних послуг» [13].

Організаційну структуру транскордонного співробітництва формують державні органи, комерційні та громадські організації, основною метою функціонування яких є підтримка співробітництва на визначених прикордонних територіях. На сьогоднішній день, основними такими структурами є: в Україні – Рада з питань співробітництва між Україною та Європейським Союзом, Міжвідомча комісія з питань розвитку транскордонного співробітництва та європейської інтеграції; в Європі – Асоціація регіонів Європи, Комітет регіонів ЄС та інші. Суб'єктами транскордонного співробітництва в галузі туризму і рекреації в Україні є також Управління туризму та курортів, управління (відділи) туризму місцевих органів державної влади, спеціалізовані громадські організації, а також туристичні і рекреаційні підприємства [154].

Як зазначає В. М. Дмитренко, «у програмах транскордонного співробітництва співпраця в галузі туризму і рекреації посідає одне з перших місць, адже туристична і рекреаційна діяльність для більшості регіонів є стратегічними сферами сталого розвитку. Доцільність транскордонного

співробітництва в туристично-рекреаційній діяльності обумовлена високим ступенем залежності цієї сфери від розміщення на відповідних територіях природно-рекреаційних об'єктів та стану довкілля, які формують туристичну і рекреаційну привабливість території, а також специфікою державного регулювання галузі через високу залежність туризму й рекреації від інших галузей національної економіки. За таких умов, у розвитку туристично-рекреаційної діяльності на відповідних прикордонних територіях можуть бути зацікавлені регіони різних країн, які поєднані спільними туристичними і рекреаційними об'єктами, проте розділені державним кордоном» [36].

На нашу думку, слід розробити такий сценарій розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні в умовах європейського транскордонного співробітництва, який сприятиме досягненню перспектив сталого розвитку туризму і рекреації через установаження і підтримання рівноваги між збереженням природних та історико-культурних ресурсів, економічними інтересами і соціальними потребами; створенню відповідних умов для формування високоякісних національного та євро регіональних туристичних і рекреаційних продуктів [8].

Вплив держави на економічні, соціальні та природоохоронні чинники, забезпечується через реорганізацію системи і зміну механізмів управління на державному та місцевому рівнях, запровадження стратегічного планування, відповідне нормативно-правове, інституціональне, наукове, регуляторне, фінансове, методичне забезпечення тощо. При цьому стратегічне планування у туристично-рекреаційній сфері здійснюється на основі стратегії соціально-економічного розвитку країни, що забезпечує його цільову спрямованість на покращення якості життя населення, як основний показник оцінки сталого розвитку [134].

Для забезпечення ефективності транскордонних зв'язків у туристично-рекреаційній сфері діяльності важливо виділити основні етапи цього процесу: становлення міжрегіональних зв'язків; початкова економічна спеціалізація регіонів, посилення взаємодії; поглиблення спеціалізації, формування стійких

економічних зв'язків і міжрегіональних соціально-економічних систем тощо. Для ефективної транскордонної співпраці в галузі туризму і рекреації важливо максимально забезпечити такий етап, як формування стійких економічних зв'язків і міжрегіональних соціально-економічних систем, реалізуючи найбільш масштабні програми та проекти, що вимагає значних фінансових та соціально-трудових затрат, проте в майбутньому дозволять значно підвищити рівень конкурентоспроможності єврорегіонального туристичного і рекреаційного продукту [115].

Стратегічні завдання сталого розвитку транскордонного сівробітництва у туристично-рекреаційній сфері нами визначено у роботі [5]. До них віднесено:

- створення нормативно-правових, законодавчих, організаційно-управлінських, соціально-економічних умов для перетворення туризму і рекреації на соціально і екологічно орієнтовану, економічно ефективну сферу діяльності, а також забезпечення сталого розвитку туризму і рекреації;
- підвищення ефективності державної політики в галузі туризму і рекреації, формування й впровадження ефективної моделі державного управління з метою координації, регулювання та захисту інтересів учасників туристично-рекреаційної діяльності;
- посилення ролі місцевих громад та громадських організацій у запровадженні принципів сталого розвитку туризму і рекреації, вдосконалення наявних і введення в дію нових ефективних механізмів взаємодії центральних і місцевих органів виконавчої влади, громадських організацій, органів місцевого самоврядування, наукових і освітніх установ сфери туризму і рекреації [154];
- формування туристично-рекреаційного простору з метою раціонального, а також ефективного використання туристично-рекреаційних ресурсів, розробка і впровадження конкурентоспроможного національного та регіональних туристичних і рекреаційних продуктів;

- сприяння соціальній стабільності і безпеці, територіальній єдності у межах транскордонного об'єднання;
- гарантування безпеки туристів і рекреантів, захист їхніх конституційних прав та законних інтересів;
- підтримку збереженню та розвитку національно-культурної спадщини, створення умов для формування національної свідомості, патріотичного виховання дітей і молоді, збереження й відновлення унікальних природних та історико-культурних ресурсів, охорону історико-культурних місць;
- покращення інвестиційного клімату у туристично-рекреаційній сфері, залучення інвестицій у розвиток інженерно-транспортної та комунальної інфраструктури;
- раціональне використання матеріальних і фінансових ресурсів у туристично-рекреаційній сфері, наповнення бюджетів усіх рівнів від діяльності туристичної і рекреаційної галузі, збільшення надходження валютних коштів від туризму і рекреації;
- створення робочих місць, сприяння розвитку малого та середнього підприємництва у туристично-рекреаційній сфері, розширення зайнятості у сільській місцевості завдяки розвитку туризму і рекреації;
- формування рівних можливостей для розвитку усіх суб'єктів туристично-рекреаційної діяльності, та доступності усіх верств населення до туристично-рекреаційних послуг;
- створення об'єктів туристично-рекреаційної інфраструктури в межах територій з високою концентрацією цінних природних та історико-культурних туристично-рекреаційних ресурсів;
- формування інформаційного простору туризму і рекреації, створення сприятливих умов для забезпечення рівного доступу до інформації у сфері туризму і рекреації [93];
- розробка сучасного механізму державного обліку та контролю за результатами здійснення туристично-рекреаційної діяльності;

- впровадження сучасних методик визначення ролі туризму і рекреації у формуванні макроекономічних показників країни, регіонів;
- розроблення ефективних державної та місцевих програм розвитку туристично-рекреаційної сфери в межах транскордонного об'єднання, економічно обґрунтованих планів їх реалізації, у тому числі в рамках програм соціально-економічного розвитку регіонів;
- розвиток міжнародного співробітництва у туристично-рекреаційній сфері, покращення туристично-рекреаційного іміджу держави [26].

І. Лебедєв звертає увагу на доцільність створення Координаційної Ради з розвитку туризму в Україні з метою розробки і впровадження стратегії конкурентоспроможного сталого доступного туризму. Її діяльність дозволить активізувати як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях зусилля зацікавлених організацій – підприємницьких, наукових, профспілкових, природоохоронних, культурно-просвітницьких тощо. Погоджуємося з думкою вченого, що механізм реалізації концепції сталого розвитку туризму має будуватися на основі соціального партнерства органів державної влади, об'єднань підприємців та інститутів громадянського суспільства на принципах солідарної соціальної відповідальності, при цьому можуть використовуватися різні моделі управління і державного регулювання [64].

Отже, в основу формування стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання пропонуємо покласти наукові підходи до підвищення якості та вдосконалення системи конкурентних переваг туристично-рекреаційної продукції, раціонального використання туристично-рекреаційного потенціалу, розвитку регіональної інформаційної інфраструктури для використання туристично-рекреаційних послуг, формування та розвитку ефективних бізнес-моделей туристично-рекреаційної індустрії. Їх запровадження враховує європейський досвід щодо концептуальних положень і механізмів реалізації Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року.

Загалом досягнення стратегічних цілей сприятиме підвищенню добробуту та якості життя населення, створить досить широкі можливості для розвитку та успішної реалізації освітніх, культурних, професійних та інших потреб населення. Крім цього, громадяни отримають ефективну систему соціальних послуг та охорони здоров'я.

З огляду на світовий досвід реалізація стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання дозволить виявити можливості для забезпечення рівного доступу до ринків туристично-рекреаційних послуг, туристично-рекреаційних ресурсів і неупередженого регуляторного середовища для різних соціальних груп, формування механізмів забезпечення продуктивної зайнятості, збільшення доходів для відчужених груп і подолання бідності, вироблення нових підходів до споживання обмежених ресурсів і досягнення інклюзивного зростання у довгостроковій перспективі.

3.2. Організаційно-економічний механізм сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання

Враховуючи необхідність підвищення якості та вдосконалення системи конкурентних переваг туристично-рекреаційної продукції, збереження цілісності та забезпечення раціонального використання туристично-рекреаційних ресурсів в регіонах України, розширення можливостей та забезпечення рівного доступу до туристично-рекреаційних послуг усіх верств населення, збільшення рівня зайнятості у туристично-рекреаційній сфері, а також наявність позитивного міжнародного досвіду диверсифікації туристично-рекреаційної діяльності та створення ефективних бізнес-моделей сталого розвитку туристично-рекреаційної індустрії, *існуючий організаційно-економічний механізм розвитку туристично-рекреаційної сфери потребує удосконалення.*

Принциповим положенням цього є *втілення ідеї досягнення цілей сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на основі запровадження принципів інклюзивного зростання та інтегрованого підходу до диверсифікації туристично-рекреаційної діяльності, збільшення рівня зайнятості й доступності послуг у туристично-рекреаційній сфері.*

Принципами інклюзивного зростання у туристично-рекреаційній сфері визначено:

- *доступність ресурсів та благ, з огляду на таку властивість туристично-рекреаційного об'єкту, що характеризує можливість у оптимальний спосіб забезпечити доступ туриста та рекреанта до цього об'єкта, використання туристично-рекреаційних ресурсів, послуг, інших благ;*

- *максимальне залучення населення до процесів розвитку, що включає аналіз зацікавлених осіб у туристично-рекреаційній послугі та/або туристично-рекреаційній діяльності, оцінка впливу та важливості кожного з цих суб'єктів для процесу досягнення перспектив сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери;*

- *розширення можливостей для особистого зростання, що визначено глобальною мегатенденцією, та відображає вимоги усіх верств населення відносно нових та переглянутих угод про надання туристично-рекреаційних послуг, інтегрування та зосередження уваги на ефективному наданні численних послуг у туристично-рекреаційній сфері;*

- *справедливий розподіл благ, забезпечення доступу широких верств населення до якісних туристично-рекреаційних послуг і таких суспільних благ, які є важелем випереджаючого соціально-економічного зростання.*

В основу удосконаленого організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання покладено використання відповідної нормативно-правової бази, що регламентує туристично-рекреаційну діяльність в Україні, її узгодження із нормативно-правовими актами Європейського Союзу, гармонізацію законодавства України у галузі туризму і рекреації з відповідними

директивами і стандартами ЄС; розробку проектів законів та інших нормативно-правових актів щодо визначення правового режиму туристичних і рекреаційних ресурсів.

Звернемо увагу на необхідність досягнення соціально-орієнтованої інклюзивності через розширення можливостей задоволення потреб усіх верств населення та забезпечення рівного доступу до туристично-рекреаційних послуг за умов обмеженості ресурсів. Загалом розвиток людських ресурсів в інтересах розвитку туризму і рекреації передбачає: внесення змін і доповнень до законодавства України з питань регулювання праці та зайнятості у туристично-рекреаційній сфері; внесення змін і доповнень до законодавства України про освіту в частині запровадження стандартів підготовки фахівців у туристично-рекреаційній сфері; внесення змін і доповнень до законодавства з питань соціального забезпечення щодо доступу та реалізації соціально незахищеними та малозахищеними верствами населення права на туризм і рекреацію; удосконалення законодавства в частині підвищення кваліфікаційних вимог до суб'єктів туристичної і рекреаційної діяльності; розробку проектів законів та удосконалення чинного законодавства України щодо правового статусу туриста і рекреанта, захисту законних прав та інтересів суб'єктів туристичних відносин [135].

Окрім того, потребує удосконалення порядок виявлення, аналізу, оцінки, інвентаризації ресурсів, придатних для туризму і рекреації, їх реєстрації, паспортизації, визначення правового режиму туристичних і рекреаційних ресурсів, ознакування та маркування ресурсів, їх моніторингу на відповідність нормативним вимогам; розробку проектів законів та інших нормативно-правових актів, внесення змін і доповнень до чинного законодавства щодо визначення правового режиму туристичних і рекреаційних ресурсів та правового забезпечення перспективного розвитку туристично-рекреаційного простору [154].

Необхідним є також удосконалення законодавства України щодо: використання земель та інших природних об'єктів права власності для

досягнення перспектив сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери; створення та функціонування єдиного державного кадастру цінних туристичних і рекреаційних територій; планування забудови прикордонних територій в частині забезпечення сталого розвитку туризму і рекреації України; природно-заповідного фонду в частині використання цих територій для туризму і рекреації.

Ф. Дмитренко розглядає доцільність формування належного інформаційного простору туристично-рекреаційної діяльності через покращення інституціонально-функціонального забезпечення збору, обробки, аналізу, збереження та використання і захисту інформації щодо сталого розвитку туризму і рекреації [36].

У свою чергу, гармонізація валютного, податкового, прикордонного, консульсько-візового, митного та інших видів регулювання туристично-рекреаційної індустрії сприятиме забезпеченню державного стимулювання в'їзного та внутрішнього туризму, збереженню та розвитку курортів і об'єктів рекреації; адаптації регуляторного забезпечення у туристично-рекреаційній сфері до відповідних директив і стандартів ЄС.

І. Кравчук зазначає, що «механізм реалізації туристичної політики держави включає: складання цільових програм з розвитку туризму на рівні держави і регіонів; розробку конкретних заходів, спрямованих на досягнення поставленої стратегічної мети; державне регулювання розвитку туристичної галузі» [59] Ю. Алексєєва у роботі [130, с. 147] розглядає регулювання «...як сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу органів державної влади на розвиток туристичної галузі і створення умов для ефективної співпраці органів державної влади, місцевого самоврядування та приватного сектора щодо розвитку туризму через різні механізми: адміністративні, організаційні, економічні, правові екологічні тощо».

На нашу думку, *організаційно-економічний механізм сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання* (рис. 3.3) являє собою відкриту, динамічну інтегровану систему взаємодії

суб'єктів і об'єктів туристично-рекреаційної індустрії, спрямовану на досягнення цілей сталого розвитку на основі синергетичного ефекту від застосування методів й інструментів інклюзивного зростання у соціальній, економічній, екологічній сферах туристично-рекреаційної діяльності, що дозволяє досягнути дотримання соціальної справедливості, економічної ефективності та забезпечення екологічної сталості.

Взаємодія складових елементів запропонованого *організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання* націлена на досягнення поставлених орієнтирів у соціальній сфері сприятиме забезпеченню доступності туристично-рекреаційних послуг та залученню стейкхолдерів до процесу їх створення, регулювання та контролю якості; в економічній сфері – підвищенню рівня конкурентноспроможності, прозорості ринкових відносин, інвестиційної привабливості та збільшення прибутковості туристично-рекреаційної сфери; щодо покращення екологічної ситуації – підтримці стабільного стану екосистеми, охороні довкілля, запобіганню потенційного негативного техногенного впливу на навколишнє природне середовище.

Погоджуємося з думкою Я. Остафійчука, що «категорія *сталий розвиток* являє собою моральний і етичний імператив, котрий повинен ураховувати культурне різноманіття і традиційні знання і значною мірою імплементується в суспільство саме за посередництва соціальних послуг. Активне суспільне залучення базується на розумінні того, що громадяни можуть зробити особистий внесок у процес вирішення життєво-важливих для них проблем. Із цією метою мають використовуватися якнайширші можливості. Однак саме уряд країни, регіональна та місцева влада повинні стати ініціатором плану дій, відповідно до якого бізнес-структури, громадянське суспільство, фізичні особи та групи осіб можуть організовувати свою суспільну діяльність і розбудовувати багатосторонні партнерські відносини» [105, с. 156].

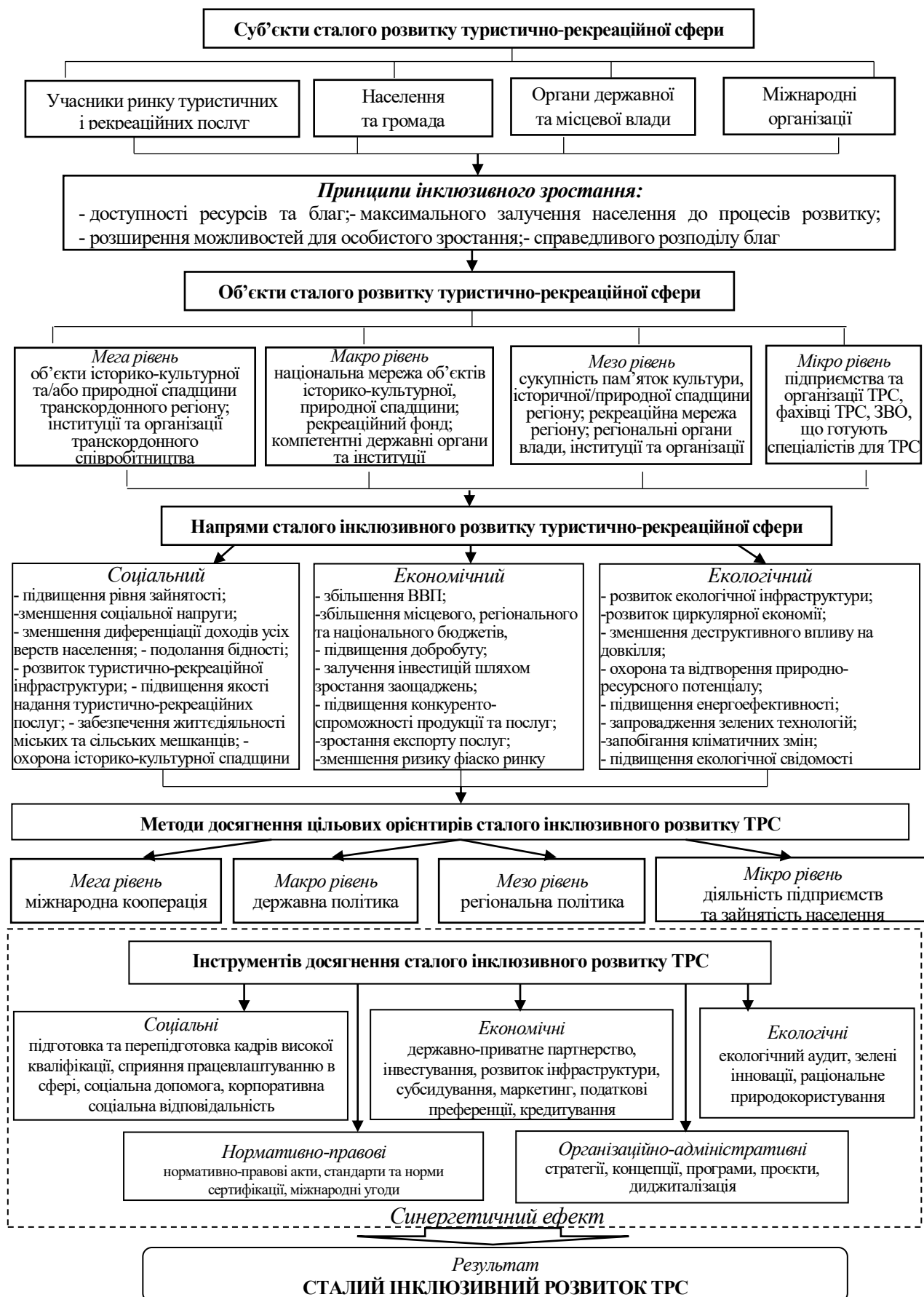

Рис. 3.3. Організаційно-економічний механізм сталого розвитку ТРС на засадах інклюзивного зростання*

* Побудовано здобувачкою.

Конкурентоспроможність національного та регіональних туристичних і рекреаційних продуктів, на думку А. Румянцевої та Ю. Коваленко, забезпечується «через запровадження нормативних вимог до основних, найважливіших для туриста і рекреанта (як споживача) параметрів якості будь-яких об'єктів туристичних і рекреаційних відвідувань та основних туристичних і рекреаційних послуг незалежно від їх категорії. Зазначений набір якісних параметрів встановлює мінімальний рівень захисту прав туриста і рекреанта та охоплює сукупність таких основних споживчих властивостей, як безпечність, доступність, відповідність санітарно-гігієнічним нормам, прозорість тощо» [144].

Суб'єктами сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери нами визначено учасників ринку туристичних і рекреаційних послуг, населення і громаду, органи державної і місцевої влади, міжнародні організації тощо.

Нами запропоновано удосконалити організаційно-економічний механізм сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери *на міждержавному, національному та місцевому рівнях*, в основу якого покладено конкретизацію суб'єктів, об'єктів; визначення принципів, методів та інструментів.

Мегарівень реалізації організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери формують об'єкти історико-культурної та/або природної спадщини транскордонного регіону; інституції та організації транскордонного співробітництва тощо.

Вважаємо, що потребують розробки і запровадження такі механізми розвитку туристичної й рекреаційної галузі в Україні, які б сприяли успішній інтеграції до сучасних міжнародних відносин і адаптації до євроінтеграційних вимог [185].

Україна має спільні кордони з членами і кандидатами на вступ до Європейського Союзу, що викликає інтерес до країни як стратегічного партнера та сусіда. Тому потребують подальшого вивчення питання формування та виявлення чинників і пріоритетів активізації розвитку

транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг в умовах європейської інтеграції. Ринок туристично-рекреаційних послуг є частиною світового ринку послуг, його видовим компонентом. Це сфера задоволення потреб населення в послугах, пов'язаних із відпочинком та оздоровленням тощо.

У програмах транскордонного співробітництва співпраця в галузі туризму і рекреації посідає одне з перших місць, адже туристична і рекреаційна діяльність для більшості регіонів є стратегічними сферами регіонального розвитку.

На нашу думку, слід розробити такий сценарій розвитку туристичної і рекреаційної галузі в умовах європейського транскордонного співробітництва, який сприятиме забезпеченню сталого розвитку туризму і рекреації через установаження і підтримання рівноваги між збереженням природних та історико-культурних ресурсів, економічними інтересами і соціальними потребами, а також функціонуванням туристичної сфери [9].

Отже, необхідно створити відповідні умови для формування високоякісних національного та євро регіональних туристичних і рекреаційних продуктів. Як зазначає Н. Павліха, «ефективне використання наявного туристично-рекреаційного потенціалу забезпечується через запровадження комплексного управління туристичними і рекреаційними ресурсами, туристичне районування, встановлення системи пріоритетів, як за видами туризму і рекреації, так і територіальних, максимального рівня розвитку туризму і рекреації в межах визначених територій через аналіз їх несучої ємності, гранично припустимих навантажень на об'єкти туристичних відвідувань та оцінки впливу туристично-рекреаційної діяльності на навколишнє середовище» [115].

Методом досягнення цільових орієнтирів сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери на *мегарівні* пропонуємо розглядати *міжнародну кооперацію*, що представляє собою взаємодію двох або більше суб'єктів господарської діяльності, серед яких хоча б один є іноземним, при якій

здійснюється спільна розробка або спільне виробництво, спільна реалізація туристично-рекреаційних послуг. Слід зазначити, що в умовах пандемії COVID-19 туристично-рекреаційна сфера вимагає нових підходів і розвитку нових форм міжнародної кооперації, функціонування кооперацій, стратегічних альянсів, франчайзингових схем, віртуальних мереж, на основі розвитку державно-приватного партнерства, співробітництва спілок, союзів, приватного бізнесу, державних міністерств і відомств.

У свою чергу, макрорівень реалізації організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери формують національна мережа об'єктів історико-культурної, природної спадщини; рекреаційний фонд; компетентні державні органи та інституції.

Інституціональне забезпечення організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання потребує створення Громадської колегії з туризму і рекреації при центральному органі виконавчої влади, із залученням представників громадських організацій; впорядкування діяльності наявних та створення нових спеціалізованих інституцій за окремими пріоритетними напрямками сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери.

А. Близнюк визначає «основними формами організації державно-приватного партнерства в туристично-рекреаційній сфері країн світу: співробітництво, що передбачає однакове розподілення прибутку, ризиків та участь в обґрунтуванні управлінських рішень, залучення комерційних бізнес-структур для управління компаніями з державною та комунальною формами власності, створення некомерційних організацій для досягнення певних цілей, концесія з передачею об'єктів державної власності комерційним структурам за договором. Впровадженню в Україні таких організаційних форм перешкоджає низький рівень бізнесової активності, висока вартість банківських кредитів і незначна чисельність пропозицій різних за строками, вартістю, ресурсами, галузями з боку органів влади. Ми переконані в тому,

що збільшення кількості запропонованих інвестиційних проектів потребує створення спеціалізованих підрозділів в органах влади, залучення до цих процесів вищих навчальних закладів, суспільних організацій, формування державного замовлення на розробку інвестиційних пропозицій в рекреаційній сфері» [14].

На *макрорівні* для досягнення перспектив сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери формується і розробляється державна політика. Інституційні засади процесу сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні знайшли відображення у низці законодавчих та програмних документів, на які потрібно спиратися практично, а саме: Закони України «Про туризм», «Про курорти»; Постанови Верховної Ради України «Про підсумки парламентських слухань про стан та перспективи розвитку туризму в Україні»; Укази Президента України «Про день туризму», «Про Основні напрями розвитку туризму в Україні до 2020 року», «Про заходи щодо забезпечення реалізації державної політики у галузі туризму», «Про деякі заходи щодо розвитку туристичної та курортно-рекреаційної сфер України»; «Про затвердження Державної програми розвитку туризму», «Про затвердження Порядку організації виїзду дітей за кордон на відпочинок та оздоровлення», «Про затвердження Положення про Державну службу туризму і курортів»; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року», «Про схвалення концепції Державної цільової програми розвитку туризму та курортів на період до 2022 року» та ін.

Мезорівень реалізації організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери відбувається через сформовану регіональну політику. Вона покликана сприяти самодостатності і спроможності розвитку громад за допомогою реалізації проектів і програм розвитку туризму та рекреації в регіоні. При цьому об'єктом сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери виступає сукупність пам'яток культури,

історичної/природної спадщини регіону; рекреаційна мережа регіону; регіональні органи влади, інституції та організації.

Мікрорівень – це підприємства та організації туристично-рекреаційної сфери, фахівці туристично-рекреаційної сфери, ЗВО, що готують спеціалістів для цієї сфери національного господарства. Відповідно методи досягнення цільових орієнтирів сталого інклюзивного розвитку транскордонної сфери є різними.

Н. Хумарова, О. Голікова зазначають, що «на сьогоднішній день фактично відсутня практика і юридично закріплений механізм залучення суспільних організацій, фізичних та юридичних осіб до обговорення та прийняття рішень щодо обміну формами власності на природні ресурси та зміни обмежень в їх використанні. У випадках, коли громада, суспільство проти використання природного ресурсу тим або іншим шляхом, не існує дієвого правового та організаційного механізму впливу її на рішення органів, що займаються розпорядженням природними ресурсами, зокрема рекреаційно-туристичними» [166, с. 188].

Вивчення досвіду Європейського Союзу показало, що регулювання з впровадження сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери здійснюється перш за все за допомогою таких господарських важелів, як «гроші (цільові бюджетні асигнування, субсидії та дотації на розвиток туристичної інфраструктури, збереження навколишнього середовища, культурної та історичної спадщини); податкові пільги і преференції, кредити, підтримка соціального туризму, стимулювання туризму в період «низького сезону» шляхом різного роду знижок, пільг тощо. Інвесторам надаються пільгові податкові режими і ставки амортизаційних відрахувань, зниження податку з обороту. У деяких країнах практикується звільнення від податку на прибуток в перші роки діяльності підприємств, а також зменшення податку на додану вартість. Надаються також митні пільги (аж до звільнення від сплати мит) при ввезенні обладнання для готелів і туристичних транспортних засобів» [64, с. 164].

У вересні 2014 р. Україна ратифікувала Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, і з цього моменту почався процес забезпечення ефективного виконання міжнародно-правових зобов'язань органами влади, уповноваженими в сфері європейської інтеграції. Стрижневим елементом Угоди є адаптація законодавства України до права ЄС. У цих умовах необхідною є гармонізація вітчизняного законодавства з законодавством ЄС, а також врахування особливостей законодавчих систем країн-сусідів Європейської Спільноти.

При розробці стратегії сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної індустрії як сфери національного господарства слід враховувати, що «у процесі залучення транснаціонального бізнесу до впровадження ключових атрибутів сталого розвитку у країнах світу центральна роль належить ООН, яка, зокрема, формує нормативно-правові основи для гармонізації економічних, екологічних і соціальних інтересів у межах діяльності ТНК. Серед найважливіших ініціатив ООН у цій сфері – Принципи відповідального інвестування, Глобальний договір і Фінансова ініціатива Програми ООН з навколишнього середовища, які об'єднують різних суб'єктів міжнародних економічних відносин у їх прагненні до сталого розвитку» [167].

З врахуванням світового досвіду, в умовах ратифікації Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, нами запропоновано п'ять груп інструментів забезпечення сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні – це соціальні, економічні, екологічні, нормативно-правові, організаційно-адміністративні.

До соціальних інструментів віднесено:

– підготовка та перепідготовка кадрів високої кваліфікації у туризмі та рекреації, що обумовлено необхідністю удосконалення кадрового забезпечення та інклюзивному розвитку відповідної сфери та сприяє підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних туристично-рекреаційних послуг на міжнародному ринку,

- сприяння працевлаштування у туристично-рекреаційній сфері з метою підвищення якості життя громадян як узагальнюючого критерію сталого інклюзивного розвитку досліджуваної сфери, особливо найбільш незахищених верств населення (дітей, жінок, людей похилого віку); розвитку соціальної активності, підвищення рівня зайнятості населення;

- соціальна допомога з метою скорочення нерівності та бідності, вдосконалення системи соціального захисту усіх верств населення, задіяного до функціонування туристично-рекреаційної сфери;

- корпоративна соціальна відповідальність туристично-рекреаційного бізнесу, що охоплює запровадження принципів корпоративного управління, захисту прав людини, удосконалення трудових відносин, довкілля, проведення прозорих операційних практик, поліпшення відносин зі споживачами та розвиток громад загалом та сприяє досягнення перспектив сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери;

Групу *економічних інструментів* досягнення сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні формують:

- державно-приватне партнерство, що виступаючи важелем державного впливу на сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери, сприяє мобілізації наявних внутрішніх та залученню необхідних зовнішніх ресурсів, розподілу ризиків між партнерами у туристично-рекреаційній індустрії;

- інвестування у туристично-рекреаційну сферу, що потребує формування сприятливого інвестиційного клімату та підвищення іміджу України на міжнародному ринку туристично-рекреаційних послуг, та на думку Мальської М. передбачає «розміщення капіталу інвесторів у туристичному бізнесі з метою одержання прибутку. Оскільки капітал є одним із головних факторів виробництва, можливості туристичної індустрії виробляти якісний туристичний продукт (послугу) прямо залежать від обсягу капіталу, який інвестується [69, с. 420];

– розвиток туристично-рекреаційної інфраструктури, що передусім передбачає покращення матеріально-технічної бази туристичних та рекреаційних установ, розширення асортименту і підвищення якості туристично-рекреаційних послуг відповідно до світового рівня, модернізацію і розвиток інноваційної туристичної інфраструктури; освоєння нових видів і форм туристично-рекреаційної діяльності;

– субсидування, що являє собою фінансову чи іншу економічну підтримку у будь-якій формі, надання підприємствам туристичної і рекреаційної галузей державних гарантій за кредитами та прямих субсидій у зв'язку з епідемією коронавірусу, при чому розмір субсидій передбачається визначатися залежно від виду туристично-рекреаційної діяльності, розміру, обсягів втраченого під час кризи обороту та потреб для оздоровлення і запобігання ризиків;

– маркетинг туристично-рекреаційної діяльності, охоплює пошук покупців, визначення їх потреб, планування надання відповідних туристичних продуктів й рекреаційних послуг та їх реалізація, трансфер туристів та рекреантів до місця споживання, процеси ціноутворення, організації сервісного обслуговування туристично-рекреаційних об'єктів, організації реклами, розробки дієвої маркетингової стратегії;

– податкові преференції, тобто надання переваг оподаткування у туристично-рекреаційній сфері, що є поштовхом для розвитку цих сфер, та здійснюється за допомогою податкових механізмів підтримки для туризму, рекреації, креативних індустрій, суміжних сфер діяльності;

– кредитування, тобто створення механізму економічної підтримки сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери шляхом залучення пільгового кредитування, здійснення часткової оплати вартості путівок до дитячих закладів оздоровлення та відпочинку за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, а також коштів державних підприємств для сімей їх працівників та членів їх сімей, сприяти залученню професійних спілок, формування стимулюючих та заохочувальних механізмів.

Екологічними інструментами досягнення сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної індустрії як сфери національного господарства є:

- екологічний аудит, що представляє собою ефективну систему екологічного менеджменту та включає у себе незалежну оцінку дотримання у туристично-рекреаційній сфері визначених і обґрунтованих вимог в напрямку охорони довкілля при здійсненні туристично-рекреаційної діяльності, передбачає проведення оцінки екологічної безпеки обладнання, технологій, визначення потенційних збитків для навколишнього середовища від туристично-рекреаційної діяльності, а також моніторинг екологічних проблем і ризиків, визначення проблемних аспектів та розробка заходів по їх вирішенню, підготовка науково обґрунтованих рекомендацій екологічного характеру у туристично-рекреаційній сфері;

- зелені інновації, що покладено в основу формування зеленого імперативу сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної індустрії, передбачає систему екологічної сертифікації, маркування туристично-рекреаційних послуг, запровадження принципів та методичних підходів екологічного менеджменту у досліджуваний сфері;

- раціональне природокористування, що охоплює комплекс заходів та дій щодо охорони та відтворення природних туристичних і рекреаційних ресурсів, проведення екологічного моніторингу стану їх використання та споживання.

У свою чергу, до *нормативно-правових інструментів* сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні нами віднесено:

- нормативно-правові акти, передбачають гармонізацію вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу, які є основними правовими вимогами до здійснення туристично-рекреаційної діяльності, щодо її ліцензування, сертифікації та стандартизації у цій сфері, формування договірних відносин у туристичному обслуговування й рекреації та

налагодження партнерської співпраці у туристично-рекреаційній діяльності, надання гарантій майнової та особистої безпеки туристів і рекреантів;

- стандарти та норми сертифікації, що є важливими способами правового регулювання в у туристично-рекреаційній сфері та сприяє забезпеченню дотримання обов'язкових норм, правил, вимог якості та видів туристично-рекреаційних послуг, забезпечення екологічної безпеки; гармонізації стандартів, норм і правил з міжнародними стандартами, рекомендаціями, нормами і правилами, що стосуються вимог до об'єктів відвідування туристично-рекреаційних послуг;

- міжнародні угоди, укладання яких у туристично-рекреаційній сфері супроводжуються запровадженням міжнародних стандартів, передбачає розробку та реалізацію відповідного механізму торгівлі міжнародними туристичними і рекреаційними послугами, диверсифікації туристично-рекреаційної діяльності залежно від вимог і потреб міжнародного ринку туристично-рекреаційних послуг

Групу *організаційно-адміністративних інструментів* формують:

- стратегії розвитку туристично-рекреаційної сфери, які визначають сильні та слабкі сторони, пріоритети, та можливості досягнення перспектив сталого інклюзивного розвитку досліджуваної сфери;

- концепції запровадження бізнес-моделей туристично-рекреаційної діяльності, соціально відповідального підприємництва у цій сфері, дотримання принципів інклюзивного зростання та сталого розвитку;

- програми і проєкти у туристично-рекреаційній сфері, що включає себе використання та запровадження на практиці проєктного управління туристично-рекреаційної діяльності;

- диджиталізація у туристично-рекреаційній сфері, що являє собою запровадження і використання інтернет-технологій, цифрову трансформацію туристично-рекреаційного бізнесу, є одним із головних трендів суспільного розвитку тощо.

Підсумовуючи вище зазначене, в основу удосконаленого нами організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери покладено конкретизацію суб'єктів, об'єктів; визначення принципів, методів та інструментів інклюзивного зростання. Взаємодія складових елементів запропонованого механізму націлена на досягнення поставлених орієнтирів у соціальній сфері, сприятиме забезпеченню доступності туристично-рекреаційних послуг та залученню стейкхолдерів до процесу їх створення, регулювання та контролю якості; в економічній сфері – підвищенню рівня конкурентоспроможності, прозорості ринкових відносин, інвестиційної привабливості та збільшення прибутковості туристично-рекреаційної сфери; щодо покращення екологічної ситуації – підтримці стабільного стану екосистеми, охороні довкілля, запобіганню потенційного негативного техногенного впливу на навколишнє природне середовище.

3.3. Запровадження бізнес-моделей сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери

Одним із важливих завдань сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання визначено створення умов для розвитку ефективних моделей туристично-рекреаційної індустрії. Умовою забезпечення цього виступає диверсифікація туристично-рекреаційної діяльності та створення ефективних бізнес-моделей сталого розвитку туристично-рекреаційної індустрії в умовах постпандемічної кризи.

С. Шкарлет, О. Кальченко звертають увагу , що ключовою основою розвитку туристично-рекреаційної індустрії є створення конкурентоспроможного туристично-рекреаційного продукту, здатного максимально задовольнити туристично-рекреаційні потреби населення. Це потребує оптимізацію процесів взаємодії туризму, рекреації, природної та культурної спадщини тощо [178].

Туристично-рекреаційна діяльність сприяє диверсифікації економіки, створюючи галузі, що обслуговують її різні сфери, призводить до розвитку економічної інфраструктури країн, зростання валютних надходжень. Спираючись на різні джерела статистичних даних, можна помітити, що сьогодні туристичний бізнес використовує приблизно 7 % світового капіталу, а частка туризму становить понад 10 % світової торгівлі товарами і послугами. При цьому число міжнародних туристів в усьому світі в середньому зростає на 6 % щорічно [27, с. 66].

Саме диверсифікація туристично-рекреаційної діяльності являє собою розширення сфери цієї діяльності та передбачає розподіл джерел отримання вигоди між декількома її видами, застосування інноваційного підходу до оптимізації процесів взаємодії у туристично-рекреаційній сфері, розробки інноваційних моделей туристично-рекреаційної індустрії.

Для забезпечення надання якісних та доступних туристично-рекреаційних послуг в контексті досягнення перспектив сталого інклюзивного зростання досліджуваної сфери національного господарства, як вірно зазначає Д. Стеченко, «елементи туристично-рекреаційної інфраструктури потребують постійного оновлення на засадах інновацій відповідно до зростання вимог споживача» [151].

На нашу думку, для забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери як динамічної форми міжнародної торгівлі послугами та високорентабельної галузі національної економіки, необхідним є формування ефективних і раціональних взаємодій серед усіх учасників ринку туристичних і рекреаційних послуг на засадах комплексного підходу та системного вирішення питань розвитку альтернативних способів досягнення конкурентних переваг бізнесу від туристичної та рекреаційної діяльності. Це актуалізує необхідність розробки сучасних бізнес-моделей у туристично-рекреаційній сфері – концептуальних моделей розвитку туристично-рекреаційних компаній, спрямованих на збільшення їх прибутку [6].

Питанням розвитку підприємництва у туристично-рекреаційній сфері

присвячено чимало досліджень вітчизняних вчених: І. Балобанова, М. Гусевої, М. Долішнього, В. Євдокименка, Н. Куніщевої, В. Кравціва, П. Луцишина, М. Мальської, В. Мамутова, Н. Мікули, А. Мокія, В. Павлова, І. Школи та інших. Питання формування та розвитку моделей розвитку туристично-рекреаційних компаній розкрито М. Оборіним, М. Шерешевою у роботі [99], С. Мельниченко, К. Шеєнковою у [76]. Проте, в умовах нових глобальних викликів, коливання попиту та посилення конкуренції на ринку туристично-рекреаційних послуг, питання, які пов'язані з особливостями використання сучасних бізнес-моделей у туристично-рекреаційній сфері, потребують більш поглибленого і ґрунтового дослідження.

Туристично-рекреаційна сфера є привабливою для суб'єктів господарювання, оскільки підприємницька діяльність в ній характеризується відносно невеликим стартовим капіталом, швидкістю його окупності, зростанням попиту на туристичні і рекреаційні послуги, високою рентабельністю.

Незважаючи на ресурсну забезпеченість, прийняті концепції, стратегії та програми розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні, не реалізованими залишаються безмежні потенційні туристичні та рекреаційні можливості країни на внутрішньому і зовнішньому ринку.

Л. Фрей, оцінюючи соціально-економічний розвиток туристично-рекреаційної сфери, справедливо зазначила, що «в Україні велика кількість туристичних фірм акцентує увагу саме на виїзному туризмі. Через це кількість людей, що від'їжджають із країни, значно перевищує кількість тих, що відвідують нашу країну, та є один із чинників, що має негативний вплив на формування бюджету нашої країни». Організація рекреаційного господарства України на світовому ринку туристичних і рекреаційних послуг є незадовільною та неконкурентоспроможною [164, с. 329].

Серед основних причин, що стримують розвиток туристично-рекреаційної сфери в Україні, та обумовлюють зменшення в'їзного туристичного потоку, є: події, пов'язані з анексією Автономної Республіки

Крим та повномасштабною війною на території Донецької та Луганської областей; недостатньо розвинута туристична та рекреаційна інфраструктура; фінансово-економічна криза, що загострилася останніми роками; втрата популярності туристичного напрямку; відсутність ефективної політики щодо просування туристичних та рекреаційних продуктів і туристичних напрямків; неефективна організація, управління туристичною і рекреаційною діяльністю; дефіцит якісного традиційного продукту.

За результатами аналізу експорту послуг України за статтею «Подорожі» визначено суттєве скорочення обсягів надходжень від іноземних туристів: з 2005 року з 3,125 млрд дол. до 1, 6 млрд дол. у 2019 р., що становить майже 50 відсотків. Одночасно спостерігається збільшення показників імпорту послуг, при чому 73 відсотки витрат українців на поїздки за кордон припадає на країни Європейського Союзу, особливо зростають витрати трудових мігрантів.

Якщо у період з 2005 по 2009 роки сальдо сектору послуг за статтею «Подорожі» було позитивним (46 млн. дол.), то сьогодні воно набуло критичного значення (-6,7 млрд дол.).

Нові глобальні виклики, турбулентність туристично-рекреаційного ринку, коливання попиту, посилення конкуренції свідчать про необхідність розробки сучасних бізнес-моделей у туристично-рекреаційній сфері – концептуальних моделей розвитку туристично-рекреаційних компаній, спрямованих на збільшення їх прибутку.

Бізнес-модель «визначають як: аналітичну методику, що дозволяє зрозуміти процеси, завдяки яким компанія заробляє гроші; спосіб організації бізнесу в галузі, що відображає економічну логіку діяльності компанії та пояснює, як нові продукти, технології, організаційні новації створюють економічну цінність для споживачів, акціонерів, партнерів, як компанія отримує прибуток; спосіб, у який компанія створює цінність для клієнтів та отримує від цього прибуток» [65, с. 173].

І. Мовчаненко у роботі [84, с. 40] зазначає, що «незважаючи на

популярність вживання терміна «бізнес-модель», на сьогодні не існує єдиного визначення цього поняття. Дослідники підходять до визначення моделі бізнесу з різних позицій, розглядаючи її як: набір дій, за допомогою яких створюється цінність за умови використання сприятливих можливостей [215]; систему, яка відображає, які дії виконує компанія, як вона їх виконує і коли [182]; спосіб, за допомогою якого підприємство надає споживачам товари та послуги [194]; ланку ланцюга цінності між ресурсним забезпеченням та економічним результатом [196]; історії, які пояснюють, як працює підприємство [204]; опис того, як організація створює економічні, соціальні та інші цінності [55].

Бізнес-модель як своєрідна логіка розвитку підприємництва на ринку туристично-рекреаційних послуг охоплює всю організаційну структуру підприємства туристично-рекреаційної сфери, визначає методи ведення ним бізнесу та дозволяє запропонувати споживачеві конкурентоспроможний національний туристичний і рекреаційний продукт. Вона розкриває способи, засоби та конфігурацію ресурсів, які застосовуються фірмою при відборі клієнтів, у процесі диференціації свого туристичного та рекреаційного продукту.

К. С. Стоян, В. В. Широка назвали такі основні задачі, які забезпечують «бізнес-модель туристичного підприємства: розроблення логічної та внутрішньо злагодженої концепції організації підприємства та його діяльності, та доведення до всіх зацікавлених сторін; розроблення демонстраційного матеріалу/презентації економічної привабливості підприємства для залучення інвестиційних коштів та інших ресурсів; визначення основних показників розвитку підприємства, які стануть основою для прийняття обґрунтованих управлінських рішень та впровадження інноваційних підходів в систему управління підприємством; оцінка та контроль стратегічних і тактичних рішень відповідно до цілей підприємства; оптимізація бізнесу відповідно до стратегії з позиції утримання та максимізації цінності пропозиції; визначення управлінських змін відповідно

до впливу зовнішнього і внутрішнього середовища; оцінка інвестиційної привабливості підприємства» [152, с. 3].

Слід відзначити, туристично-рекреаційна сфера відрізняється від інших видів діяльності специфікою в побудові ланцюга створення вартості. Цінність туристично-рекреаційної послуги відіграє ключову роль для споживача та забезпечується шляхом комплексного використання різноманітних видів ресурсів у мережевій взаємодії. У випадку відсутності хоча б одного з них знижується вартість кінцевого продукту, що обумовлює необхідність комплексного формування ланцюгів створення вартості у туристично-рекреаційній дестинації, тобто центру (території) із відповідними засобами обслуговування та послугами для забезпечення потреб туристів і рекреантів. Це пов'язане з питаннями забезпечення міжорганізаційних взаємодій за допомогою формування бізнес-систем, які орієнтовані на групу взаємозалежних учасників, взаємоузгодження їх інтересів та координації зусиль для досягнення загальної мети.

Аналіз підприємницької діяльності у туристично-рекреаційній сфері в Україні дозволив визначити такі сучасні форми бізнес-моделей, як: мережеву туристично-рекреаційну структуру (корпорацію) на основі великої організації, що навколо себе інтегрує середні і малі фірми; мережу малих і середніх юридично самостійних туристичних і рекреаційних компаній; туристично-рекреаційну кластерну мережу, що формується географічно локалізованими взаємопов'язаними організаціями.

Формування будь-якої з форм бізнес-моделі відбувається за результатами аналізу способу створення, доставки, продажу, утримання цінності організацію; із врахуванням таких факторів, як бізнес-середовище, безпека, охорона здоров'я й гігієна, людські ресурси й ринок праці, ціни, інфраструктура, природні, культурні ресурси. Левковець О.М. визначила такі основні елементи будь-якої бізнес-моделі, які, на нашу думку, можуть виступати критеріями ефективності діючої бізнес-моделі, – це «цільові споживачі, ціннісну пропозицію, ланцюжок створення вартості, механізм

(формула) отримання прибутку» [65].

Ринок туристично-рекреаційних послуг в Україні має переважно ознаки олігополістичної конкуренції. Йому характерною є діяльність мережових структур на основі великих організацій (чисельність працюючих у яких від 300 до 800), – монополій, олігополій, компаній з одноосібним домінуванням, у руках яких сконцентрована уся туристично-рекреаційна інфраструктура.

Звернемо увагу, що процеси транснаціоналізації вітчизняного ринку туристично-рекреаційних послуг перебувають лише на стадії становлення. Світовий досвід свідчить, що саме транснаціональні корпорації на ринку туристично-рекреаційних послуг диктують основні вектори цінової, інформаційної, товарної політики. Вони мають вертикально інтегровану структуру, до складу яких входять авіалінії, готельні корпорації, туроператори, туристичні агенції, підприємства у сфері розваг та ін. О. Булатова, Я. Дубенюк називають три групи транснаціональних корпорацій, що діють у туристично-рекреаційній сфері (транснаціональні готельні корпорації («готельні ланцюжки»); транснаціональні туристичні транспортні корпорації (передусім, у сфері повітряного транспорту); транснаціональні туроператорські корпорації (компанії, що переважно займаються формуванням «пекідж-турів»). При цьому, на думку авторів, «складність окреслення чіткої організаційної структури та узгодження туристичних «торговельних ланцюжків» особливо яскраво проявляється у випадку, коли материнська компанія володіє декількома транснаціональними готельними ланцюжками та здійснює капіталовкладення в різні сфери економічної діяльності: від ресторанного господарства, підприємств сфери розваг до готельного бізнесу» [18].

Формування транснаціональних корпорацій, для яких країною базування буде Україна, у туристичному, готельному та транспортному секторах може активізувати конкурентну боротьбу на відповідних ринках, сприяти підвищенню якості туристичних і рекреаційних послуг, розширенню

їх асортименту.

Досвід країн, які позиціонують себе на ринку туристично-рекреаційних послуг, свідчить на домінуючій ролі малого і середнього бізнесу та сприятливому інвестиційному режимі його діяльності у туристично-рекреаційній сфері (запровадження фіскальних пільг, сприятлива регулятивна політика). Звернемо увагу на необхідність розширення на ринку туристично-рекреаційних послуг в Україні мережевої діяльності малих і середніх туристичних і рекреаційних компаній в Україні, туристичних операторів. Вони, на відміну від інших форм підприємницької діяльності, характеризуються відносно стабільними показниками, гнучкістю та мобільністю з точки зору запровадження різноманітних нововведень. Прикладами успішних бізнес-моделей їх Join Up , ANEX Tour, TEZ TOUR, Coral Travel, TUI Ukraine, тощо.

Диверсифікація видів туристично-рекреаційної діяльності охоплює запровадження сучасних бізнес-моделей сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери. Підтвердженням цьому є науковий погляд Нездоймінова С., Андрєєвої Н., які звертають увагу на те, що «господарська діяльність підприємства є досить багатогранною, може бути запропонована досить велика кількість стратегічних альтернатив розвитку та економічного зростання підприємства в мінливих ринкових умовах, які спонукають до утримання існуючих та розширення нових масштабів діяльності господарюючих суб'єктів сфери туризму. В якості такої альтернативи може виступати *диверсифікація* як важливий напрямок управління функціонуванням підприємства та формування перспективних конкурентних позицій», «спосіб виживання у конкурентній боротьбі, вектор економічного зростання, стратегічна перспектива для зміцнення підприємством сегменту ринку та розширення останнім масштабів діяльності» [96, с. 111].

С. Нездоймінов, Н. Андрєєва вірно зазначають, що «у сучасних ринкових умовах з метою підтримання належного рівня конкурентоспроможності та масштабу діяльності, туристичне підприємство

постійно має адаптуватися до впливу мінливих зовнішніх та внутрішніх чинників. Серед усіх існуючих та досліджуваних стратегій, що використовуються при адаптації підприємства, найбільш дієвою, на нашу думку, є *стратегія диверсифікації діяльності* підприємства. Ця стратегія може бути впроваджена та приносити позитивні результати як в період сталого економічного розвитку, так і під час кризових явищ, що дозволяє підприємству зберегти існуючі показники діяльності. Огляд досліджень та публікацій щодо науково-прикладних аспектів формування та впровадження стратегії диверсифікації діяльності підприємств, показує велику зацікавленість науковців та фахівців туристичного бізнесу до цієї проблематики» [96, С. 109].

Covid-пандемія спричинила поширення різноманітних онлайн-форматів розвитку туристичної індустрії. Серед них – віртуальний туризм (VR-туризм), тобто створення та проведення віртуальних турів найпопулярнішими світовими туристичними об'єктами за допомогою використання сучасної комп'ютерної техніки та комунікаційних мереж.

В. В. Костинець, Ю. В. Костинець, розкрили переваги VR-туризму – «зниження ризиків імовірності зараження у подорожах; можливість ознайомлення з культурними та природними пам'ятками, експозиціями музеїв, туристськими маршрутами в онлайн-режимі; економія часу та грошей для споживачів; можливість здійснювати віртуальні подорожі у будь-який зручний час (а не нав'язаний туроператором); в буквальному сенсі «загострює бажання відвідати цікаві місця і побачити все своїми очима, тим самим інформує потенційного туриста та стимулює до реальної подорожі в майбутньому» [54].

Я. Орленко зазначає, що «у світі також з'явився специфічний сегмент «здорових і багатих». Для їх позначення в англomовному середовищі використовується аббревіатура LOHAS (Lifestyles Of Health And Sustainability). Ці люди люблять екологічний туризм, піклуються, в першу чергу, про навколишнє середовище та готові навіть переплатити за послуги.

Експерти світового ринку вважають, що це – преміальний сегмент найближчого майбутнього в туристичній галузі» [101].

Звернемо увагу на доцільність застосування кластерної бізнес-моделі організації діяльності відповідних туристичних і рекреаційних підприємств і інституцій. Вони представляють собою мережі просторово сконцентрованих в межах конкретної території суб'єктів господарювання, які використовують спільну спеціалізовану туристичну та рекреаційну інфраструктуру, локальні ринки праці та інші функціональні структури господарства. Використання цієї бізнес-моделі організації туристично-рекреаційної діяльності сприяє отриманню конкурентних переваг на ринку товарів, послуг, праці та капіталу; покращенню інвестиційної привабливості відповідної території; підвищенню конкурентоспроможності туристично-рекреаційних послуг.

У вітчизняній науковій літературі висвітлення проблеми формування та функціонування кластерів знайшло своє відображення в працях М. Войнаренка, Н. Внукової, Д. Лук'яненка, С. Мочерного, В. Новицького, Ю. Павленка, А. Поручника, В. Савченка, С. Соколенка та інших. Сутність транскордонних кластерів розглядали І. Бураковський, В. Геєць, В. Демченко, Н. Мікула, Ю. Пахомов. На нашу думку, *туристично-рекреаційний кластер* – це об'єднання взаємопов'язаних компаній, організацій та інституцій, що здійснюють діяльність на засадах партнерства і конкуренції, спеціалізуються у певних галузях, використовують спеціалізовану туристичну і рекреаційну інфраструктуру, характеризуються інноваційною діяльністю, що в сукупності дає можливість для отримання ефекту синергії. Це сформована та географічно локалізована сукупність підприємств туристичної та рекреаційної індустрії й інфраструктури, між якими склалися сталі вертикальні та горизонтальні зв'язки, що забезпечує створення конкурентоздатного туристичного та рекреаційного продукту.

Зацікавленими сторонами у функціонування туристично-рекреаційного кластеру виступають бізнес, влада, громадськість. Кожній з груп належать певні передумови, наявність яких дозволяє сформувати ефективний кластер.

А поєднання цих інтересів спричинить зростання довіри та взаємодії між ключовими елементами структури кластерної мережі.

Кластерний підхід активно застосовується на сучасному етапі розвитку туристично-рекреаційної діяльності, що сприяє підвищенню її соціально-економічної ефективності, досягненню перспектив сталого інклюзивного розвитку досліджуваної сфери національного господарства.

Нами розглянуто доцільність та ефективність формування і розвитку сучасних бізнес-моделей територіально-галузевої кооперації у туристично-рекреаційній сфері на прикладі функціонування транскордонних туристично-рекреаційних кластерів, що дозволяє отримати конкурентні переваги на транскордонному ринку товарів, послуг, праці та капіталу, а також покращити інвестиційну привабливість відповідної прикордонної території для потенційних туристів і рекреантів [4].

Світовий досвід показує, що транскордонні туристично-рекреаційні кластери виступають інструментом активізації розвитку транскордонного співробітництва регіонів та раціонального використання їх соціально-економічного потенціалу.

Відзначимо, що проблеми розвитку туристично-рекреаційної діяльності в умовах транскордонного співробітництва є достатньо вивченими у науковій літературі, але не в повній мірі досліджено специфіку формування та розвитку транскордонних туристично-рекреаційних кластерів.

Н. Мікула, досліджуючи транскордонні кластери є одним із різновидів кластерних утворень – це групи незалежних компаній та асоційованих інституцій, які географічно зосереджені в транскордонному регіоні (розміщені по обидва боки кордону сусідніх держав); співпрацюють і конкурують; спеціалізуються в різних галузях, пов'язані спільними технологіями та навичками й взаємодоповнюють одна одну, що в підсумку дає можливість отримання синергетичних та мережених ефектів, дифузії знань і навиків. Особливістю транскордонних об'єднань є те, що їхні учасники розміщені в різних податкових, митних, законодавчих середовищах сусідніх країн, однак

можуть мати спільні підприємства й організації, користуватися спільною інфраструктурою та функціонують, насамперед, на транскордонних ринках [80, с. 228]. Бар'єрами в цьому випадку виступають кордони, що деякою мірою обмежують рух товарів, послуг, капіталу, робочої сили.

На нашу думку, транскордонний кластер – це об'єднання взаємопов'язаних компаній, організацій та інституцій, що знаходяться по обидва боки кордону (в транскордонному регіоні), здійснюють діяльність на засадах партнерства і конкуренції, спеціалізуються у певних галузях та часто характеризуються інноваційною діяльністю, що в сукупності дає можливість для отримання ефекту синергії.

Формування туристично-рекреаційних кластерів у транскордонних регіонах є актуальною формою співробітництва, що відкриває нові горизонти співпраці на нових засадах. Транскордонний туристично-рекреаційний кластер – це сформована та географічно локалізована сукупність підприємств туристичної та рекреаційної індустрії й інфраструктури, між якими склалися сталі вертикальні та горизонтальні транскордонні зв'язки, що забезпечує створення конкурентноздатного туристичного та рекреаційного продукту.

Необхідною умовою формування кластерних утворень в туристично-рекреаційній сфері є система принципів, на яких базуватиметься їх діяльність. І. Мовчан та І. Чучіна вказують на те, що основним принципом формування транскордонних кластерів є вибір пріоритетних напрямів науково-технічного й технологічного розвитку економіки, пошук територій з обліком наукового й інноваційного потенціалу об'єктів, привабливих для вирішення поставлених завдань [83, с. 291]. Крім цього, існують ще такі принципи формування кластерів в умовах транскордонного співробітництва регіонів [146]: відкритості (передбачає подолання замкнутості господарських комплексів економіки); взаємної відповідальності (ґрунтується на тому, що учасники мають право гарантії відповідальності та порядності співпраці один відносно одного); інноваційності (полягає у тому, що до складу інноваційного кластера, на відміну від традиційного розуміння, обов'язково входять наукові та

освітні заклади, які є локомотивами реалізації сучасної «економіки знань»); конкурентного партнерства (передбачає взаємовигідність інноваційної співпраці в транскордонному регіоні, зі збереженням конкуренції учасників); стримувань і противаг (проявляється у взаємозалежності учасників і одночасно їх повній фінансовій і юридичній незалежності).

Науковці називають дві основні моделі формування транскордонних кластерів [82]: монополярна/асиметрична та біполярна/поліполярна.

Монополярний/асиметричний транскордонний туристично-рекреаційний кластер може сформуватися у випадку, коли суміжні регіони сусідніх країн суттєво відрізняються за рівнями економічного розвитку чи впровадження кластерних підходів, або інституційними системами. Оскільки прикордонні території України та європейських держав відрізняються за рівнем економічного розвитку, то такі кластери називатимуться асиметричними. Наприклад, на території Польщі й Угорщини активно впроваджуються кластерні ініціативи. Зазначимо, що в українському прикордонні лише піднімаються питання щодо формування кластерів чи виявлення можливостей для їх створення. Тобто ініціатива бере початок з однієї сторони. Але внаслідок обміну досвідом, передачі знань і технологій, створення нових підприємств по іншій бік кордону поступово також може сформуватися повноцінна кластерна мережа.

Н. Мікула, В. Засадко зазначають, що біполярна модель транскордонного туристично-рекреаційного кластера означає існування регіональних мереж як засновницьких елементів. У межах цього встановленого статусу будується транскордонна мережа. Етапами розбудови кластерної біполярної системи є залучення координаторів регіональних мереж; інтеграція підприємств-учасників регіональних кластерів у транскордонну мережу, їх просування в сусідній регіон та країну; створення інфраструктури цієї мережі, погодження загальних правил, стандартів і процедур для управління мережевою взаємодією на транскордонному рівні [159].

Узагальнений алгоритм формування біполярного чи поліполярного

транскордонного туристично-рекреаційного кластера на базі сформованих регіональних кластерів передбачає, насамперед, рівноправність партнерів, тобто забезпечення на місцях таких умов: формування ідентичності регіональних кластерів, достатній рівень розвитку кластеру на регіональному рівні; кваліфікований менеджмент кластеру, який має міцні позиції в регіоні, зв'язки з ключовими регіональними акторами (владою, бізнесом, наукою та громадськістю); критична маса регіональних фірм-учасників кластера, зацікавлених у транскордонному партнерстві.

Основні етапи формування та розвитку транскордонних туристично-рекреаційних кластерів запропонував К. Пойченко у роботі [133]:

1. Народження кластера. Цей процес часто обумовлений історичними обставинами, такими як наявність сировини, спеціальних знань у науково-дослідних організаціях, або традиційного «ноу-хау», спеціальних, або сучасних вимог певної групи (географічно концентрованих) клієнтів або фірм, місцезнаходженням фірм чи підприємств, що представляють важливі інновації в технологіях, які стимулюють зростання багатьох інших. На першому етапі кластерного розвитку часто створюються нові фірми, що веде до географічної концентрації компаній, які перебувають на майже тій самій виробничій стадії. За умови ідентичних вихідних умов такі агломерації формуються по обидва боки кордону.

2. Агломерація фірм. Першим зовнішнім економічним фактором є створення групи спеціалізованих постачальників та фірм з обслуговування, які часто утворюються після вертикальної дезінтеграції компаній, і створення спеціалізованого ринку праці, охоплюючи ресурси й фактори виробництва транскордонного регіону.

3. Формування нових організацій, що надають послуги кільком фірмам у зростаючому кластері, наприклад, науково-дослідні інститути, спеціалізовані навчальні заклади та бізнес-асоціації в транскордонному регіоні.

4. Зростання привабливості кластера. Це може привести до того, що більше фірм та висококваліфікованих працівників приєднуюватимуться до кластера, збільшуючи його ефективність.

5. Створення неринкових некомерційних активів у вигляді відносин, які сприяють безкоштовному обміну інформацією та знаннями через, наприклад, неформальне співробітництво, й допомагають координувати господарську діяльність. Таким чином, зрілі регіональні кластери можуть мати поєднання спеціальних, диференційованих та локалізованих відносин між особами й організаціями, які координуються щоденною співпрацею або правилами, що перш за все діють за умови сусідства.

Зацікавленими сторонами у функціонування транскордонного туристично-рекреаційного кластеру виступають бізнес, влада та громадськість. Кожній з груп належать певні передумови, наявність яких дозволяє сформувати ефективний кластер. А поєднання цих інтересів спричинить зростання довіри та взаємодії між ключовими елементами структури об'єднання.

Отже, передумовами розвитку кластерної моделі організації туристично-рекреаційної діяльності в регіоні виступають міжнародна економічна інтеграція, глобалізація та нарощення конкурентоспроможності, а також місцеві підґрунтя, такі як: відповідні можливості території, інтерес до об'єднання серед потенційних учасників, інституційна мотивація та інші також значною мірою визначають можливість формування та розвитку кластеру.

Охарактеризувати процеси формування та розвитку туристично-рекреаційних кластерів можна через внутрішні та зовнішні чинники. До позитивних внутрішніх факторів відносяться: процеси зростання зацікавленості усіх суб'єктів об'єднання у кластерних ініціативах і транскордонному партнерстві; наявність широкого потенціалу розбудови кластерів у основних галузях економіки прикордонних регіонів; велика кількість інформації щодо прикладів ефективного функціонування транскордонних кластерів; позитивний досвід України у формуванні та розвитку такого типу об'єднань на прикордонній території. З іншого боку, існують негативні умови, серед яких – відсутність програмно-цільових підходів та фінансової підтримки формування кластерів; недостатність знань

щодо формування такого виду об'єднань, а також подальшого їх керування і регулювання; слабкість інститутів підтримки бізнесу затримують процес активного створення транскордонних кластерів в Україні.

Серед зовнішніх чинників позитивними є: швидкий розвиток європейської кластерної політики; активне формування транскордонних кластерів у сусідніх країнах; деяка фінансова підтримка з боку Європейського Союзу в рамках програмних заходів на території України; взаємний інформаційний обмін, зростання довіри. Але, разом з тим, у цьому плані існують і негативні фактори: відсутність належного правового забезпечення діяльності кластерів; невизначеність політики центральних органів влади, спрямованої на розвиток кластерів у прикордонні. Отже, формування туристично-рекреаційних кластерів у транскордонних регіонах є актуальною формою співробітництва, яка відкриває нові горизонти співпраці на нових засадах.

Як показують результати аналітичного дослідження, туристично-рекреаційна сфера в Україні є достатньо диференційованою, представленою такими видами туристичних і рекреаційних послуг, як корпоративний туризм; туристичні подорожі з метою відпочинку і розваг; діловий туризм; релігійний туризм; лікувально-оздоровчий туризм; етнічний туризм; спортивний туризм; пригодницький (екстремальний) туризм; навчальний (освітній) туризм; науковий туризм; «зелений туризм» (сільський, агротуризм); екологічний туризм (екотуризм); морський туризм; міський туризм та ін. На думку С. Білої, «туристичні і рекреаційні послуги задовольняють базові потреби життєдіяльності людини, а саме: відпочинок – включно із екскурсіями, відвідуванням друзів та родичів; бізнес – ділові зустрічі, конференції; інші особисті потреби людини – освіту, релігійне паломництво, спортивні заходи, лікування тощо» [12].

Одними з нових і вигідних для України видів туризму є *корпоративний та діловий туризм*, який практикується поки що тільки у вигляді тренінгів, семінарів. Н. Корнілова, аналізуючи досвід організації ділового туризму в країнах світу, зазначила, що «у структурі ділових подорожей на

європейському континенті переважають відрядження бізнесменів, конгресні тури, поїздки на виставки та ярмарки, інсентив-тури. Посідаючи перше місце в світі за кількістю в'їжджаючих туристів і видатків на діловий туризм, Європа проте поступово втрачає лідируючі позиції на цьому сегменті туристичного ринку. З підйомом в економіці, розширенням і зміцненням торговельних зв'язків багато країн міцнюють свої позиції на ринку ділового туризму» [52].

Звернемо увагу на необхідність активізації розвитку в регіонах України *лікувально-оздоровчого туризму*. Вітчизняні науковці дають визначення лікувально-оздоровчого туризму з точки зору усталеної санаторно-курортної системи, яка зберіглася ще з радянських часів. У західній науковій літературі найчастіше використовують такі поняття як «health tourism», «medical tourism», «wellness & spa tourism». Порівняльна характеристика ринку лікувально-оздоровчих послуг України та країн Центральної Європи свідчить про те, що вітчизняний ринок має свої проблеми. І хоча за кількісними показниками об'єктів лікувально-оздоровчої діяльності Україна не поступається досліджуваним країнам, проте ми можемо констатувати їх незадовільний стан [195]. Саме спираючись на можливості використання досвіду країн Центральної Європи, серед перспективних напрямків розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Україні можна виділити приваблення інвестицій у даний ринок, поліпшення державно-приватного партнерства, зведення нових закладів та повне переоснащення старих, вдосконалення та популяризацію системи медичного страхування населення, рекламну діяльність з просування лікувально-оздоровчого продукту та створення санаторно-курортного бренду [131].

У свою чергу, одним із шляхів збільшення туристично-рекреаційних потоків в Україні є розвиток *етнічного туризму*, який «передбачає вивчення культурних і побутових особливостей різних народів світу, а також є засобом, що використовується в багатьох країнах світу для підтримки економічного та культурного розвитку сільських регіонів і надання допомоги у збереженні культурної спадщини» [143].

Звернемо увагу на доцільність активізації розвитку *сільського зеленого*

туризму. Як справедливо зазначають В. Герасименко, О. Михайлюк, «більшість рекреаційних центрів півдня України – малі міста і селища міського типу (Сергіївка, Генічеськ, Гола Пристань, Коблево, Скадовськ та інші), в яких через ряд причин в останні роки склалася несприятлива соціально-економічна ситуація. В першу чергу вона пов'язана із спадом в розвитку рекреації, низьким ступенем завантаження курортних комплексів, сезонністю їх функціонування, обмеженістю інших видів господарської діяльності в містах із статусом курортних, інтенсивним відтоком трудових ресурсів, низьким рівнем заробітної плати, занепадом соціальної, інженерної та комунально-побутової інфраструктур. Державна туристична адміністрація України розробляє програму комплексного розвитку цих специфічних курортних територій, але багато що залежить від активності місцевих органів влади щодо залучення інвесторів чи рекламування своїх можливостей» [33].

За результатами проведених аналітичних досліджень було виявлено, що незважаючи на суттєве зменшення кількості агросадіб у 2014–2015 рр. порівняно з 2013 р., у 2015 р. спостерігається активізація розвитку сільського туризму, про що свідчать показники кількості розміщених осіб за 2015 р., які майже досягли рівня 2013 р. Тобто, кількість туристів, що бажають скористатися послугами суб'єктів підприємництва у сфері сільського зеленого туризму, зростає і пріоритетним є період літнього та зимового відпочинку, а також короткотривалий відпочинок, найчастіше, «вихідного дня». Проте існують певні розбіжності між офіційними та фактичними даними про діяльність підприємництва у сфері сільського зеленого туризму. Це пов'язано з тим, що внутрішні туристи не завжди користуються послугами туроператорів та турагентів, на відміну від виїзних туристів [81].

За результатами проведених аналітичних досліджень виявлено, що в Україні зростає попит на туристично-рекреаційні послуги суб'єктів підприємництва у сфері сільського зеленого туризму. Проте звернемо увагу на недостатній рівень його популяризації в Україні як на державному, так і на міжнародному ринках, оскільки інформація про функціонуючі садиби є недоступною для споживача через невміння власників пропагувати свій бізнес

у сучасних ЗМІ (переважно через мережу Internet).

По-друге, як зазначають Т. Панюк, О. Лукомська, «недосконала законодавча база, відсутність державної інвестиційної політики у сфері сільського туризму та цілісної й комплексної системи управління і контролю за використанням туристично-рекреаційних ресурсів країни, ефективної системи захисту прав та інтересів туристів, забезпечення безпечних умов на об'єктах туристичних відвідувань та за напрямками туристичних маршрутів, різне відомче підпорядкування туристичних та курортно-рекреаційних ресурсів тощо» [129].

У порівнянні з попередніми видами розвитку туристично-рекреаційної діяльності *освітній та науковий туризм* є відносним новим в Україні та передбачає активізацію соціальної мобільності, інтелектуальне та професійне зростання.

Окрім того, у сучасному глобалізованому світі стрімкими темпами розвивається *релігійний туризм*, який набуває нових форм і наповнюється новим змістом. Зокрема, «з кожним роком кількість туристів, охочих відвідати духовні і святі місця України збільшується з помітним приростом 10–15 % щорічно» [179], що пояснюється як релігійними мотивами туристів, так і туристичним інтересом до країни.

Пропонуємо диверсифікувати розвиток туристично-рекреаційну індустрію за такими видами, як діловий туризм; релігійний туризм; лікувально-оздоровчий туризм; етнічний туризм; спортивний туризм; пригодницький (екстремальний) туризм; навчальний (освітній) туризм; науковий туризм; «зелений туризм» (сільський, агротуризм); екологічний туризм (екотуризм); морський туризм; міський туризм та ін. Їх запровадження дозволить подолати негативні тенденції, створити сприятливі умови для розвитку сфери туризму й рекреації, перетворити її на високорентабельну, інтегровану у світовий ринок конкурентоспроможну сферу, що забезпечує прискорення соціально-економічного розвитку регіонів і держави в цілому, підвищення якості життя населення, популяризацію України у світі.

Кожна з розглянутих форм бізнес-моделей є способом організації

бізнесу на ринку туристично-рекреаційних послуг [197]; висвітлює логіку діяльності компанії та процесів, завдяки яким компанія отримує прибуток; визначає, які нові туристичні та рекреаційні продукти, технології їх отримання, організаційні важелі створюють економічну цінність для споживачів, власників бізнесу, працівників, партнерів тощо.

Розвиток сучасних форм бізнес-моделей у діяльність туристично-рекреаційної сфери – мережових туристично-рекреаційних структур на основі великої організації, що навколо себе інтегрує середні і малі фірми; мережи малих і середніх юридично самостійних туристичних і рекреаційних компаній; туристично-рекреаційних кластерних мереж, в Україні є доцільним. При цьому важливим питанням лишається розробка та обґрунтування ефективних конфігурацій бізнес-моделей із врахуванням особливостей кожного конкретного підприємства, а також корпоративних бізнес-моделей на засадах системності та синергетики. Їх запровадження дозволить подолати негативні тенденції, створити сприятливі умови для розвитку сфери туризму й рекреації, перетворити її на високорентабельну, інтегровану у світовий ринок конкурентоспроможну сферу, що забезпечує прискорення соціально-економічного розвитку регіонів і держави в цілому, підвищення якості життя населення, гармонійний розвиток і консолідацію суспільства, популяризацію України у світі.

Розкриття змісту поняття та основних функцій бізнес-моделі у туристично-рекреаційній сфері дозволило визначити цінність туристично-рекреаційної послуги. Туристично-рекреаційна сфера відрізняється від інших видів діяльності за ознакою побудови ланцюга створення вартості. Нами запропоновано розвивати такі бізнес-моделі у туристично-рекреаційній сфері: мережеву туристично-рекреаційну структуру на основі великої організації, що навколо себе інтегрує середні і малі фірми; мережу малих і середніх юридично самостійних туристичних і рекреаційних компаній; туристично-рекреаційну кластерну мережу. Основними елементами бізнес-моделі є: цільові споживачі, ціннісну пропозицію, ланцюжок створення вартості, механізм отримання прибутку. Охарактеризовано фактори, що впливають на вибір бізнес-моделі

розвитку туристично-рекреаційної сфери. Це бізнес-середовище, безпека, охорона здоров'я й гігієна, людські ресурси й ринок праці, ціни, інфраструктура, природні, культурні ресурси. Звернемо увагу на необхідність розширення на ринку туристично-рекреаційних послуг в Україні мережевої діяльності малих і середніх туристичних і рекреаційних компаній в Україні та туристичних операторів.

Висновки до третього розділу

1. З огляду на європейський досвід обґрунтовано потребу визначення стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання, серед яких підвищення якості та вдосконалення системи конкурентних переваг туристично-рекреаційної продукції, раціональне використання туристично-рекреаційного потенціалу, розвиток регіональної інформаційної інфраструктури для використання туристично-рекреаційних послуг, створення сприятливих умов для формування та розвитку ефективних моделей туристично-рекреаційної індустрії. Їх реалізація дозволяє виявити можливості для забезпечення рівного доступу до ринків туристично-рекреаційних послуг, туристично-рекреаційних ресурсів і неупередженого регуляторного середовища для різних соціальних груп, формування механізмів забезпечення продуктивної зайнятості, збільшення доходів для відчужених груп і подолання бідності, вироблення нових підходів до споживання обмежених ресурсів і досягнення інклюзивного зростання у довгостроковій перспективі.

2. Запропоновано організаційно-економічний механізм сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, в основу якого покладено систему взаємодії суб'єктів і об'єктів туристично-рекреаційної індустрії, спрямовану на досягнення цілей сталого розвитку шляхом застосування методів й інструментів інклюзивного зростання у соціальній, економічній, екологічній сферах туристично-рекреаційної діяльності, що дозволяє досягнути дотримання соціальної справедливості, економічної ефективності та забезпечення екологічної сталості.

3. Розкриття змісту поняття та основних функцій бізнес-моделі у туристично-рекреаційній сфері дозволило визначити цінність туристично-рекреаційної послуги. Охарактеризовано відмінність туристично-рекреаційної сфери від інших видів діяльності за ознакою побудови ланцюга створення вартості. Визначено ознаки олігополістичної конкуренції для ринку туристично-рекреаційних послуг.

4. Обґрунтовано рекомендації до запровадження сучасних бізнес-моделей сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на основі диверсифікації видів туристично-рекреаційної діяльності та формування мережових туристично-рекреаційних структур.

5. Запропоновано розвивати такі бізнес-моделі у туристично-рекреаційній сфері, як: мережеву туристично-рекреаційну структуру на основі великої організації, що навколо себе інтегрує середні і малі фірми; мережу малих і середніх юридично самостійних туристичних і рекреаційних компаній; туристично-рекреаційну кластерну мережу. Охарактеризовано фактори, що впливають на вибір бізнес-моделі розвитку туристично-рекреаційної сфери. Це бізнес-середовище, безпека, охорона здоров'я й гігієна, людські ресурси й ринок праці, ціни, інфраструктура, природні, культурні ресурси. Звернута увага на необхідність розширення на ринку туристично-рекреаційних послуг в Україні мережевої діяльності малих і середніх туристичних і рекреаційних компаній в Україні та туристичних операторів.

Зазначимо, що важливим засобом активізації розвитку транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг виступає застосування кластерної моделі організації діяльності відповідних туристичних і рекреаційних підприємств і інституцій. Транскордонний туристично-рекреаційний кластер як форма територіально-галузевого об'єднання є дієвим способом отримати конкурентні переваги на транскордонному ринку товарів, послуг, праці та капіталу, а також покращити інвестиційну привабливість відповідної прикордонної території для потенційних туристів і рекреантів.

Основні результати третього розділу дослідження висвітлено у працях [4, 5, 6, 7, 8, 9, 184].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне обґрунтування та запропоновано розв'язання наукового завдання, що полягає у розробці науково-методичних засад і практичних рекомендацій щодо вдосконалення організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку ТРС в Україні. За результатами дослідження зроблено такі висновки:

1. Узагальнення наукових підходів до визначення сутності сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, як цілісного процесу дотримання соціальної справедливості, досягнення економічної ефективності та забезпечення екологічної сталості. Це дало змогу обґрунтувати концептуальні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання, цільовими орієнтирами чого у туристично-рекреаційній сфері визначено розширення можливостей та забезпечення рівного доступу до туристично-рекреаційних послуг усіх верств населення; збільшення рівня зайнятості у туристично-рекреаційній сфері шляхом більш повної реалізації трудових ресурсів потенціалу; диверсифікацію туристично-рекреаційної діяльності та створення ефективних бізнес-моделей сталого розвитку туристично-рекреаційної індустрії в умовах постпандемічної кризи; формування ефективних і раціональних взаємодій серед усіх учасників ринку туристичних й рекреаційних послуг, залучення різних стейкхолдерів до процесів сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери.

2. Імплементация світового досвіду організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні передбачає орієнтацію на засади інклюзивного зростання – розширення можливостей для максимального залучення населення до продуктивної діяльності, задоволення потреб усіх верств населення й забезпечення рівного доступу до туристично-рекреаційних послуг за умов обмеженості ресурсів. За результатами аналізу досвіду європейських країн визначено особливості формування та реалізації організаційно-економічного механізму сталого

розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання як цілісного процесу дотримання соціальної справедливості, досягнення економічної ефективності, екологічної сталості.

3. Запропоновано методичний підхід до діагностики сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, що охоплює аналіз передумов сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери; характеристики тенденцій її розвитку; оцінку факторів і розробку стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери. Застосування запропонованого методичного підходу діагностики сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери надає можливість відповідним органам державної та регіональної влади, громаді визначити соціально-економічну ефективність сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, оцінити стан розвитку туристичної інфраструктури, екологічну ситуацію тощо; виявити перспективні напрямки вдосконалення організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на основі обґрунтування стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, організаційно-економічний механізм їх запровадження та застосування сучасних бізнес-моделей сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери.

4. Проведено аналіз передумов сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні – політико-правових, інституційних, природо-ресурсних, економічних, соціальних. Виявлено, що Україна має всі сприятливі умови для розвитку туристично-рекреаційної індустрії. Обґрунтовано доцільність залучення до туристично-рекреаційної індустрії усіх верств населення із врахуванням природно-ресурсного потенціалу, історичних і національних особливостей, рівня соціально-економічного розвитку території.

5. Характеристика та дослідження стану розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні у динаміці дозволили довести, що туристичний і рекреаційний потенціали використовуються не повною мірою. Аналіз сучасного стану функціонування вітчизняної туристично-рекреаційної сфери

свідчить про те, що ефективність її діяльності стримується через невирішеність низки проблем, які гальмують досягнення перспектив сталого розвитку та інклюзивного зростання, а саме збалансованості між елементами соціально відповідальної, економічно ефективної та екологічно орієнтованої діяльності. Доведено, що розвиток внутрішнього туризму та рекреації стає пріоритетними в умовах пандемії, спричиненої поширенням вірусу COVID-19.

6. Проведення оцінки факторів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні здійснено на основі використання економіко-математичного методу за допомогою обчислення інтегрального показника, розрахованого як середнього зваженого чотирьох складових сталого розвитку туризму (соціальної сфери, економічної та екологічної ситуацій, інфраструктурного забезпечення). Результати дослідження свідчать про кризову ситуацію та нагальність проблеми запровадження конструктивних заходів щодо реалізації потенціалу сфери туризму та рекреації з дотриманням перспектив сталого її розвитку.

7. Доведено, що спектр стратегічних напрямів розвитку туризму та курортів на період до 2026 р., з огляду на пріоритети сталого розвитку та орієнтацію досягнення нової якості економічного зростання на основі базових принципів інклюзивності потребує розширення. Обґрунтовано необхідність розробки сценарію розвитку туристично-рекреаційної діяльності в кожному регіоні України, його реалізація сприятиме забезпеченню рівного доступу до ринків туристично-рекреаційних послуг, туристично-рекреаційних ресурсів і неупередженого регуляторного середовища для різних соціальних груп, формування механізмів забезпечення продуктивної зайнятості, збільшення доходів для відчужених груп і подолання бідності, вироблення нових підходів до споживання обмежених ресурсів і досягнення інклюзивного зростання у довгостроковій перспективі.

8. Удосконалено організаційно-економічний механізм сталого розвитку ТРС на міждержавному, національному та місцевому рівнях, в основу якого покладено конкретизацію суб'єктів, об'єктів; визначення принципів, методів та інструментів. Взаємодія складових елементів запропонованого механізму націлена на досягнення поставлених орієнтирів у соціальній сфері сприятиме забезпеченню доступності туристично-рекреаційних послуг та залученню стейкхолдерів до процесу їх створення, регулювання та контролю якості; в економічній сфері – підвищенню рівня конкурентоспроможності, прозорості ринкових відносин, інвестиційної привабливості та збільшення прибутковості туристично-рекреаційної сфери; щодо покращення екологічної ситуації – підтримці стабільного стану екосистеми, охороні довкілля, запобіганню потенційного негативного техногенного впливу на навколишнє природне середовище.

9. Для досягнення перспектив сталого розвитку ТРС обґрунтовано доцільність формування ефективних і раціональних взаємодій серед усіх учасників ринку туристично-рекреаційних послуг, важливим засобом реалізації яких визначено застосування ефективних конфігурацій бізнес-моделей із врахуванням особливостей конкретного підприємства на засадах системності та синергетики. Запропоновано диверсифікувати розвиток туристично-рекреаційну індустрію за такими видами, як діловий туризм; релігійний туризм; лікувально-оздоровчий туризм; етнічний туризм; спортивний туризм; пригодницький (екстремальний) туризм; навчальний (освітній) туризм; науковий туризм; «зелений туризм» (сільський, агротуризм); екологічний туризм (екотуризм); морський туризм; міський туризм та ін. Їх запровадження дозволить подолати негативні тенденції, створити сприятливі умови для розвитку сфери туризму й рекреації, перетворити її на високорентабельну, інтегровану у світовий ринок конкурентоспроможну сферу, що забезпечує прискорення соціально-економічного розвитку регіонів і держави в цілому, підвищення якості життя населення, популяризацію України у світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алієва А. Ю. Визначення туристично-рекреаційної сфери та її розвиток в умовах транскордонного співробітництва. *Транскордонне співробітництво як форма розвитку міжнародної інтеграції*: матеріали X Міжнар. наук.-практ. семінару, 22 трав. 2020 р. Луцьк: Інформац.-вид. відділ Луцького НТУ, 2020. 143 с.
2. Алієва А. Ю. Концептуальні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання. *Вісник Нац. ун-ту водного госп-ства та природокор. Сер.: Екон. науки*. Рівне: НУВГП, 2020. Вип. 2(90). С. 3–13.
3. Алієва А. Ю. Наукові підходи до визначення сутності транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг. *Екон. часопис Східноєвроп. нац. ун-ту імені Лесі Українки*. Луцьк, 2016. Вип. 3. С. 47–52.
4. Алієва А. Ю. Особливості формування та розвитку транскордонних туристично-рекреаційних кластерів. *Регіональні проблеми розвитку територіальних систем: теорія, практика, перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Ч. 3. 15–16 квіт. 2016 р. Ужгород, 2016. С. 44–47.
5. Алієва А. Ю. Стратегічні завдання розвитку транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг. *Наук. вісн. Ужгородського ун-ту. Сер. «Економіка»*: зб. наук. пр. 2016. Вип. 1(47). Т. 2. С. 99–101.
6. Алієва А. Ю. Сучасні бізнес-моделі розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні. *Український журнал прикладної економіки*. 2020. Т. 5. № 1. С. 228–235.
7. Алієва А. Ю. Формування стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання. *Економічний форум*. Луцьк: ЛНТУ. 2020. Т. 3. С. 44–51.
8. Алієва А. Ю., Стрішенець О. М. Напрямки активізації розвитку транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг в умовах

європейської інтеграції *Globalne aspekty Ekonomii Swiatowej i Stosunkow Miedzynarodowych w warunkach niestabilnosci gospodarczej: [monografia Miedzynarodowej Konferencji Naukowo-Praktycznej]*. Czestochowa: Akademia Polonijna, 2016. P. 542–551.

9. Алієва А. Ю., Стрішенець О. М. Шляхи активізації розвитку транскордонного ринку рекреаційних послуг. *Модернізація національної системи управління державним розвитком: виклики і перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф.* 16–17 груд. 2015 р. Тернопіль, 2015. С. 200–201. URL: www.econf.at.ua/_ld/0/6_Collection_12_2.pdf.

10. Бартошук О. В. Моделі розвитку індустрії туризму (зарубіжний досвід). *Держава і регіони. Сер.: Економіка та підприємництво*. 2011. № 2. С. 62–68.

11. Бейдик О. О. Словник-довідник з географії туризму, рекреології та рекреаційної географії. Київ: Палітра, 1998. 250 с.

12. Біла С. О. Стратегічні пріоритети розвитку туристичних послуг в Україні та перспективи підвищення їх конкурентоспроможності на світовому ринку. *Стратегія розвитку України*. 2016. № 1. С. 17–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sru_2016_1_5.

13. Біль М. Транскордонне співробітництво регіонів України в галузі туризму: сучасний стан та основні напрямки розвитку. *Наук. вісн.* 2008. Вип. 2. «Демократичне врядування». С. 22–33.

14. Близнюк А. С. Інвестиції: практика та досвід. 2018. № 17. С. 72–76.

15. Бобкова А. Г. Правове забезпечення рекреаційної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юр. наук. Київ, 2001. 34 с.

16. Борблік К. Е. Передумови формування стратегії сталого розвитку ринку туристичних послуг України. *Вісн. Приаз. держ. тех. ун-ту = Reporter of the Priazovskyi State Technical University*: зб. наук. праць. Маріуполь, 2019. Вип. 37. С. 34–41. (Сер.: Економічні науки = Section: Economic sciences).

17. Бородіна О. М., Прокопа І. В. Інклюзивний сільський розвиток: наук. дискурс. *Економіка і прогнозування*. 2019. № 1. С. 70–85.
18. Булатова О. В., Дубенюк Я. А. Особливості транснаціоналізації світового туристичного ринку. *Вісник ДІТБ. Сер.: Економіка, організація та управління підприємствами туристичної індустрії та туристичної галузі в цілому*. 2009. № 13. С. 163–170.
19. Бурик З. М. Прогнозування показників сталого розвитку України. *Демократичне врядування*. 2017. Вип. 20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2017_20_8/.
20. Бутко М. П., Алешугіна Н. О. Розвиток мережі шляхів автомобільного сполучення та її роль у зміцненні туристичного потенціалу України. *Регіональна економіка*. 2011. № 2. С. 23–33.
21. Валове нагромадження основного капіталу в розрізі видів нефінансових активів. *Державна служба статистики України*: вебсайт. 2020. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/vvp/kkv_vvp/kkv_vvp_u/vn_ok_I_kv2020_u.htm.
22. Валовий внутрішній продукт у фактичних цінах. *Державна служба статистики України*: вебсайт. 2020. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/vvp/vvp_kv/vvp_kv_u/vvpf_kv2020u.htm.
23. Василькевич Л. О. Оцінка соціально-економічного ефекту становлення туристичної сфери Рівненщини у господарському комплексі регіону. *Економіка. Управління. Інновації. Сер.: Екон. науки*. 2010. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2010_2_10.
24. Ведмідь Н. І. Функціонально-цільове наповнення санаторно-курортної та оздоровчої послуги в ієрархії потреб. *Екон. часопис*. 2013. № 1/2. С. 91–94.
25. Величко В. В. Організація рекреаційних послуг. URL: http://tourlib.net/books_ukr/velychko2-1.htm/.

26. Винарська В. С. Роль туризму в економіці країни. *Актуальні проблеми і перспективи розвитку економіки України*. Луцьк, 2010. С. 24–26.
27. Выходец Ю. С., Насика Ю. С., Бугас Д. Н. Бизнес-модели в туризме как объект исследования и управления. *Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики*. 2013. № 2 (22). С. 65–74.
28. Герасименко В. Г. Управління національним туризмом у контексті міжнародного досвіду. *Вісник ДІТБ. Сер.: Економіка, організація і управління підприємствами (в туристичній сфері)*. 2008. № 12. С. 19–24.
29. Глобальна перспектива і сталий розвиток : (Системні маркетинг. дослідж.) / Білорус О. Г., Мацейко Ю. М. Київ: МАУП, 2005. 492 с.: іл.
30. Глобальный этический кодекс туризма. URL: <http://tourlib.net/wto/kodeks.pdf>.
31. Грабовенська С. П. Аналіз і структура ринку туристичних послуг в Україні. *Наук. вісн. Полтавського ун-ту економіки і торгівлі. Сер.: Екон. науки*. 2013. № 1. С. 226–234. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvpushk_2013_1_48.
32. Гулич О. І. Перспективи України та її регіонів у реалізації соціогуманістичної парадигми розвитку туристично-рекреаційного сектору економіки. *Регіональна економіка*. 2014. № 7. С. 76–85.
33. Державне регулювання сфери туризму України в контексті процесів євроінтеграції / За заг. ред. В. Г. Герасименко, О. Л. Михайлюк. Київ: ФОП Гуляєва В. М., 2019. 332 с.
34. Дехтяр Н. А. Тенденції розвитку світового ринку ділового туризму *Проблеми економіки*. 2014. № 1. С. 43–51.
35. *Державна служба статистики України*: вебсайт. 2019. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
36. Дмитренко В. М. Напрями вдосконалення механізмів розвитку туризму на регіональному та місцевому рівнях. *Держава та регіони. Сер. Державне управління: наук.-вироб. журн*. 2007. № 4. С. 69–74.

37. Дудяк Р. П. Розвиток туризму на міжнародному рівні. *Вісн. Львів. нац. аграр. ун-ту: економіка АПК*. 2018. № 25. С. 107–113.
38. Європейська екотуристична мережа. *European Ecotourism Network*. URL: <http://www.ecotourism-network.eu/en-about-us/en-ecolnet>.
39. Європейська хартія екологічно безпечного туризму на захищених територіях. *European Charter for Sustainable Tourism in Protected Areas*. URL: <http://www.european-charter.org/home/>.
40. Жаліло Я. А. Щодо розвитку туризму в Україні в умовах підвищених епідемічних ризиків. Анал. записка. <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-06/turyzm-v-ukraini.pdf>.
41. Заворуєва О. С. Удосконалення стратегії управління розвитком туристичної галузі України: дис. ...канд. екон. наук: 08.00.03. Запоріжжя: КПУ, 2019. 290 с.
42. Загорський В. С. Концептуальні основи формування системи управління сталим розвитком еколого-економічних систем: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2018. 336 с.
43. Заячковська Г. Концепція сталого розвитку сфери туризму як засіб післякризового відновлення галузі. *Вісник THEU*. 2011. № 5-2. С. 345–350.
44. Звіт про виконання бюджету. *Казначейська служби України*: вебсайт. URL: www.treasury.gov.ua.
45. Звіт про діяльність Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України за 2019 рік. *Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України*: офіційний сайт <https://me.gov.ua/Documents/Download?id=2ca7544b-fdff-421b-b06f-c045268c0f72>.
46. Зміна обсягу валового внутрішнього продукту. *Державна служба статистики України*: вебсайт. 2020. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/vvp/ind_vvp/ind_2020u.htm.

47. Індеси споживчих цін на товари та послуги у 2001–2019 рр. *Державна служба статистики України*: вебсайт. 2020. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/ct/cn_rik/icsR/xls/isc_tp_gr_u.xls
48. Інноваційні засади управління людськими ресурсами: можливості, виклики, пріоритети досягнення соціально-економічної безпеки: колективна монографія / Міщук Г. Ю., Дяконенко О. І., Іляш О. І. [та ін.]; за наук. ред. д. е. н., проф. Г. Ю. Міщук. Рівне: НУВГП, 2020. 408 с.
49. Ковальова О. В. Концептуальні стратегічні пріоритети розроблення структурної політики сталого розвитку аграрного сектору економіки: національний і регіональний аспекти. *Вісн. Черкаського ун-ту*. 2019. № 2. С. 66–76.
50. Ковтуник І. І. Основні чинники розвитку міжнародного туризму. *Вісн. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. Екон. науки*. 2013. Вип. 8. С. 303–305. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkpnuen_2013_8_84.
51. Комліченко О. О. Фактори розвитку туристичної галузі. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Сер.: екон. науки*. 2014. Вип. 8. Ч. 3. С. 75–79. URL: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvkhdu_en_2014_8\(3\)__18.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvkhdu_en_2014_8(3)__18.pdf).
52. Корнілова Н. В. Досвід організації ділового туризму в країнах світу. *Молодий вчений*. 2018. № 10 (62). С. 813–819.
53. Коросташивець Ю. Спільні та відмінні риси понять «туристична послуга» та «туристичний продукт» за законодавством України та інших держав. *Підприємництво, госп-во і право*. 2010. № 7. С. 105–108.
54. Костинець В. В., Костинець Ю. В. Віртуальні подорожі як інструмент просування причорноморського регіону. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. 52-1. С. 82–85.
55. Котельников В. Ю. Новые бизнес-модели для новой эпохи быстрых перемен, движимых инновациями. 2007. 96 с.
56. Котенко Т. М. Соціальний вимір розвитку рекреації та туризму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.00.07. Київ, 2016. 20 с.

57. Котлер Ф. Маркетинг местное привлечение инвестиций, предприятий, жителей и туристов в города, коммуны, регионы и страны Европы. Санкт-Петербург: Стокгольм. шк. экономики. 2005. № 1/2. 377 с.

58. Кравчук А. О. Сільський туризм як стратегічний напрям диверсифікації операційної діяльності суб'єктів аграрного сектору Одещини. *Економічний аналіз*. 2014. Т. 18. № 3. С. 45–51.

59. Кравчук І. Державне регулювання розвитку туризму: зарубіжний досвід та перспективи впровадження. *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. «Міжнародні відносини»*. 2008. Вип. 24. С. 134–141.

60. Кузишин А. Сучасний стан сформованості туристичної інфраструктури в західноукраїнських областях. *Наук. записки Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер.: Географія*. 2011. № 2. С. 122.

61. Кулицький С. Проблеми розвитку мережі автомобільних доріг в Україні. *Україна: події, факти, коментарі*. 2017. № 22. С. 56–65. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2017/ukr22.pdf>.

62. Кусков А. С., Одинцова Т. Н. Рекреационная география: учеб.-метод. комплекс. Москва: Флинта МПСИ, 2005. 495 с.

63. Куценко В. І., Удовиченко В. П., Остафійчук Я. В. Суспільний вектор сталого розвитку (питання теорії та практики): монографія / за наук. ред. В. І. Куценко / ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». Чернігів: Вид. Лозовий В. М., 2013. 336 с.

64. Лебедєв І. В. Сталий розвиток туризму: досвід Європейського Союзу і завдання для України. *Вісн. соц.-екон. досліджень: зб. наук. праць*. Одеса: ОНЕУ. 2018. № 3 (67). С. 162–173.

65. Левковець О. М. Інноваційні бізнес-моделі: особливості формування. *Економічна теорія та право*. 2019. № 2 (37). С. 172–182.

66. Лиско Л. Р., Туниця Т. Ю. Економічна теорія сталого розвитку: світоглядні та методологічні чинники становлення. *Економічна теорія*. 2012. № 4. С. 19–28.

67. Маковей Ю. П. Розвиток сфери туризму в Україні. *Ефективність державного управління*. 2015. Вип. 44 (2). С. 87–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2015_44%282%29__13.
68. Мальська М. П. Економіка туризму: теорія та практика: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2014. 544 с.
69. Мальська М. П., Антонюк Н. В., Ганич Н. М. Міжнародний туризм і сфера послуг: підручник. Київ: Знання, 2008. 661 с.
70. Мальська М. П., Грищук А. М., Масюк Ю. О. Впровадження зарубіжного досвіду стратегічного управління розвитком туризму: можливості та перспективи для України. *Економічний часопис-XXI*. 2015. № 155. С. 78–81.
71. Мальська М. П., Худо В. В. Туристичний бізнес: теорія та практика: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 424 с.
72. Мальська М. П., Худо В. В., Цибух В. І. Основи туристичного бізнесу: Навч. посіб. Київ: Центр навч. літератури, 2004. 272 с.
73. Мамонтова Н. О. Інвестиційне забезпечення сталого економічного розвитку. *Науковий вісник Полісся* [Чернігів. нац. технол. ун-ту]. 2015. № 2(2). 24 с.
74. Матешук С. В., Явкін В. Г. Провідні напрями використання рекреаційних ресурсів Карпат. *Молоді науковці – географічній науці: матеріали наук. конф.*, 27–28 жовт. 2006 р. Київ: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка.
75. Мацука В., Осипенко К. Закономірності та тенденції розвитку регіональних ринків туристичних послуг. *Вісн. Маріуп. держ. ун-ту. Сер.: Економіка*. Вип. 3. С. 158–166.
76. Мельниченко С. В., Шеєнкова К. А. Управління бізнес-процесами в туризмі: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. 264 с.
77. Миронов Ю. Б. Сталий розвиток туризму: сутність, завдання та принципи. *Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах*

євроінтеграції: матеріали наук. конф., 11–12 трав. 2017 р. Львів: ЛТЕУ, 2017. 440 с.

78. Миронов Ю. Б. Сутність та чинники сталого розвитку туризму в регіоні *Наук. вісн. НЛТУ України*. 2013. Вип. 23.11. С. 117–122.

79. Михайлюк О. Л., Сухіна Л. В., Стеценко С. В. Проблеми розвитку рекреаційно-туристичного комплексу Півдня України. *Наук. вісн. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія*. 2005. № 1(13). С. 169–179.

80. Мікула Н. А., Пастернак О. І. Транскордонні кластери. *Регіон. економіка*. 2009. № 2. С. 228–229.

81. Мілінчук О. В. Розвиток сільського туризму в умовах децентралізації: досвід Житомирщини. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Сер.: Економіка і управління*. 2020. Т. 31 (70). № 3. С. 11–19.

82. Мингалева Ж., Ткачева С. Кластеры и формирование структуры региона. *МЭ и МО*. 2000. № 5. С. 97–102.

83. Мовчан І. В., Чучіна І. М. Формування інноваційних кластерів в Україні. *Економічний простір*. 2011. № 49. С. 289–294.

84. Мовчаненко І. В. Бізнес-модель: сутність та інноваційна складова. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 20. С. 39–43.

85. Моїсєєва Н. І. Дослідження особливостей формування та динаміки розвитку регіонального ринку туристичних послуг. *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип. 24. С. 145–149.

86. Моїсєєва Н. І. Інноваційний розвиток туристичної сфери регіону: теорія, методологія, практика: монографія. Миколаїв: ФОП Швець В. М. 2018. 330 с.

87. Моїсєєва Н. І. Новітні проблеми, особливості та перспективи сталого розвитку туристичної сфери: державний та регіональний вектор. *Український журнал прикладної економіки*. 2018. Т. 3. № 2. С. 150–164.

88. Моїсєєва Н. І. Сутність туристичної галузі як складової економічного комплексу України. *Бізнес-Навігатор*. 2019. № 1 (50). С. 125–130.

89. Моїсєєва Н. І. Теоретико-методологічні засади розвитку туристичної сфери регіону. *Економічна та продовольча безпека*. 2018. № 2. С. 82–90.

90. Моїсєєва Н. І., Пилипенко С. Г., Омельченко Г. Ю. Феномен туризму в умовах глобалізації. *Вісн. Харк. нац. тех. ун-ту сільського господарства імені Петра Василенка*. 2017. № 188. С. 139–148.

91. Навч. посіб. зі сталого розвитку. URL: http://www.dobrobut-hromad.org/wp-content/uploads/2016/01/Staly_rozvytok_Karpat.pdf.

92. Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Про затвердження Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України». 2009. № 330. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0679-09#Text>.

93. Науковий центр розвитку туризму: офіційний Інтернет-сайт. URL: (<http://ncrt.com.ua/index.php?page=strategiya>)

94. Науково-практичний коментар до Закону України «Про туризм» / Матвієнко А. Т., Приянчук І. В., Лесик М. А., Андрейцев В. В. Київ, 2006. С. 11.

95. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. акад. НАН України, д. т. н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2016. 72 с.

96. Нездоймінов С., Андрєєва Н. Концептуальні засади формування стратегії диверсифікації на підприємствах туристичного бізнесу. *Вісн. екон. науки України*. 2013. № 2. С. 108–112.

97. Ніколайчук Т. О., Хумарова Н. І. Методологічні засади розвитку підприємницької діяльності соціально-природоохоронного напрямку на основі інклюзивного підходу. *Зб. наук. праць «Економічні інновації»*. 2019. № 4 (73). С. 125–137. URL: <http://ei-journal.com/index.php/journal/issue/view/13>.

98. Новикова В. І. Рекреаційні послуги: класифікація та розвиток у Черкаській області. *Укр. геогр. журн.* 2009. № 4. С. 33–39.
99. Оборин М., Шерешева М. Специфика бизнес-моделей в туристическо-рекреационной сфере. *Управленец.* 2017. № 4 (68). С. 24–30.
100. Опанасюк Н. А. Конституційно-правові основи туризму в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук. Київ, 2005. 35 с.
101. Орленко Я. Ю. Імперативи розвитку туристичної галузі України. *Вісн. Нац. ун-ту цивільного захисту України. Сер.: Держ. управління.* 2016. Вип. 2. С. 25–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNUCZUDU_2016_2_6.
102. Основні показники ринку праці у 2010–2019 роках. *Державна служба статистики України:* вебсайт. 2020. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/rp/ean/ean_u/osp_rik_10-19u.xls.
103. Остафійчук Я. В. Місце сфери послуг у сучасній парадигмі сталого розвитку. *Інвестиції: практика та досвід.* 2012. № 3. С. 30–32.
104. Остафійчук Я. В. Сталий розвиток сфери послуг: сутність, тенденції та перспективи: монографія. Київ: ДЕТУТ, 2012. 292 с.
105. Остафійчук Я. В., Кавецький І. Й. Роль сфери соціальних послуг у реалізації сучасної парадигми сталого розвитку. *Економіка природокористування і охорони довкілля.* 2012. С. 150–156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/epod_2012_2012_25.
106. Павліха Н. В. Екологічні аспекти активізації соціального потенціалу регіону. *Современные проблемы социально-экономического развития регионов Украины:* материалы всеукр. науч.-практич. конф., 9–10 сент. 2002 г. Т. 2. Донецк; Львов, 2002.
107. Павліха Н. В. Європейська інтеграція щодо досягнення перспектив сталого просторового розвитку. *Європейська інтеграція: досвід Польщі та України:* кол. монографія. Луцьк Люблін: «Drukarnia Kolor Lublin», 2013. С. 140–159.
108. Павліха Н. В. Концептуальні засади управління сталим розвитком просторових систем: Препринт. Луцьк: Надстир'я, 2005. 60 с.

109. Павліха Н. В. Ландшафтне різноманіття просторових систем як ресурсно-економічний чинник їх сталого розвитку. *Стратегія розвитку і реалізація потенціалу АПК*: монографія. Житомир: Житомирське обласне об'єднання гром. організації «Спілка економістів України», 2008. 392 с.

110. Павліха Н. В. Методичні підходи до оцінки ресурсного потенціалу локальних територій рекреаційного типу *Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Рекреаційна індустрія: досвід, проблеми і перспективи розвитку*. Вип. XXI. Львів: ІРД НАН України, 2000. С. 88–92.

111. Павліха Н. В. Організаційно-економічні засади ринкової трансформації в сфері природокористування. *Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції. Сер. «Трансформація, інтеграція та корпоратизація»*. Вип. XIII. Луцьк: «Настир'я», 2002.

112. Павліха Н. Принципи просторового менеджменту сталого розвитку. *Економіка України*. 2006. № 1. С. 40–45.

113. Павліха Н. В. Пріоритети розвитку туристично-рекреаційної галузі в контексті європейської інтеграції. *Europa bez granic: wyzwanie dla oswiaty wielokulturowej. Wyzsza Shkola Umiejetnosci Pedagogicznych i Zarzadzania w Rykach*. Ryki, 2004.

114. Павліха Н. В. Ресурсно-екологічна реабілітація території з метою соціально-економічного відродження регіону. *Регіональна економіка*. 2002. № 4. С. 294–298.

115. Павліха Н. В. Розвиток транскордонного співробітництва в контексті просторового облаштування прилеглих територій. *Проблеми європейської інтеграції і транскордонного співробітництва: II Між нар. наук.-практ. конф.*, 29–30 верес. 2005 р. Луцьк: Вежа, 2005. С. 35–41.

116. Павліха Н. В. Стратегічні напрямки раціонального природокористування на Волині. *Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер.: Географ. науки*. Луцьк: Вежа, 2001. С. 39–41.

117. Павліха Н. В., Войчук М. В. Концептуальні засади безпеки сталого просторового розвитку: теоретико-методологічний аспект. *Міжнародна економічна безпека України: теорія, методологія, практика*: кол. практика / за наук. ред. Кравчука П. Я. Луцьк: ІВВ Луцького НТУ, 2020. 212 с.

118. Павліха Н. В., Войчук М. В. Організаційно-економічні засади управління сталим розвитком міста: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 236 с.

119. Павліха Н. В., Голян В. А. Оптимізація використання та охорони природних ресурсів: регіональний контекст: монографія / під ред. Долішнього М. І. Луцьк: Надстир'я, 2002. 120 с.

120. Павліха Н. В., Караїм О. А. Еколого-економічні засади управління ландшафтами природоохоронних територій. *Еколого-економічні засади раціонального природокористування : теорія та практика реалізації* : кол. моногр. / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. О. М. Стрішенець. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 236 с. С. 94–110.

121. Павліха Н. В., Караїм О. А. Управління ландшафтами природоохоронних територій: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. 216 с.

122. Павліха Н. В., Коцан Н. Н., Скороход І. С., Корчун В. С. Досвід країн ЄС щодо сталого просторового розвитку. *Європейська інтеграція*: навч. посіб. Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. 760 с.

123. Павліха Н. В., Кравців В. С., Павлов В. І. Концептуальні засади розробки програми використання та охорони природно-ресурсного потенціалу регіону. *Регіональна економіка*. 2005. № 1. С. 107–115.

124. Павліха Н. В., Кравців В. С., Павлов В. І. Природно-ресурсний потенціал Волинської області: діагностика стану, перспективи використання: Науково-аналітичне видання. Львів: ІРД НАН України. 2005. 76 с.

125. Павліха Н. В., Скороход І. С. Екологізація туристичних центрів: інноваційний підхід. *Вісн. Донецького ін-ту туристичного бізнесу. Сер.: Підприємництво, менеджмент та маркетинг*. 2005. № 10. С. 53–63.

126. Павліха Н. В., Цимбалюк І. О. Науковий базис формування теорії інклюзивного розвитку регіону. *Екон. часопис Східноєвроп. нац. ун-ту імені Лесі Українки*. 2020. № 3(27).

127. Павліха Н. В., Цимбалюк І. О., Долиняк Ю. О. Особливості розвитку регіональних ринків освітніх послуг в Україні. *Економіка та суспільство*. 2018. № 15.

128. Павлов В. І., Черчик Л. М. Рекреаційний комплекс Волині: теорія, практика, перспективи: монографія. Луцьк: Надстир'я, 1998. 124 с.

129. Панюк Т. П., Лукомська О. І. Аналіз туристичної галузі України в контексті розвитку сільського зеленого туризму. *Вісн. Приаз. держ. тех. ун-ту. Сер.: Екон. науки*. 2016. Вип. 31(2). С. 79–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VPDTU_ek_2016_31%282%29__12.

130. Папирян Г. А. Международные экономические отношения. Экономика туризма. *Финансы и статистика*. 2000. 208 с.

131. Парфіненко А. Ю., Волкова І. І., Щербина В. І. Проблеми та перспективи розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Україні (у порівнянні з країнами центральної Європи). *Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Сер.: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*. 2018. Вип. 7. С. 130–135.

132. Передерко В. П. Визначення частки туризму у валовому регіональному продукті та валовій доданій вартості Івано-Франківської області. *Бізнес Інформ*. 2016. № 5. С. 139–146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2016_5_22.

133. Пойченко К. А. Кластери як фактор структурування економіки. *Стратегія економічного розвитку України: наук. зб.* Київ: КНЕУ, 2001. Вип. 7. С. 623–628.

134. Попович С. Індустрія міжнародного туризму та його розвиток за сучасних умов. *Вісн. Львів. ун-ту. Сер.: Міжнародні відносини: [зб. наук. пр.]*. Львів:ЛНУ ім. І. Франка, 2008. Вип. 24. С. 252–255.

135. Про внесення змін до Закону України «Про туризм»: Закон України № 1282-IV від 18 листоп. 2003 р. *Відом. Верховної Ради України*. 2004. № 13.

136. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16 черв. 1992 р. № 2457-XII (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>.

137. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року: Розпорядження КМУ від 16.03.2017 р. № 168-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80>.

138. Про туризм: Закон України. *Відом. Верховної Ради України*. 2004. № 13. С. 180.

139. Прогнімак О. Д. Інклюзивний розвиток України: перешкоди vs перспективи. *Екон. вісн. Донбасу*. 2018. № 1 (51). С. 187–197.

140. Продуктивність праці в підприємствах, які здійснювали сільськогосподарську діяльність. *Державна служба статистики України*: вебсайт. 2020. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/sg/pp_sgp/pp_sgp_u%202010-2019.xlsx.

141. Рекомендації щодо впровадження нових форм транскордонного співробітництва / кол. авторів, за ред. д. е. н., проф. Мікули Н. А. НАН України. Ін-т регіональних досліджень. Львів, 2010. 150 с.

142. Ринки туристичних послуг: стан і тенденції розвитку: монографія / за заг. ред. проф. В. Г. Герасименка. Одеса: Астропринт, 2013. 304 с.

143. Рожнова В., Терес Н. Проблеми та перспективи розвитку етнотуризму: зарубіжний та український досвід. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 39. С. 35–44. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eine_2013_39_8.pdf (дата звернення: 15.04.2020).

144. Румянцева А. П., Коваленко Ю. О. Формування та особливості дії ринку туристичних послуг. *Міжнародна торгівля послугами*. Київ, 2003. С. 33–45.

145. Савіна Н. Б., Ковшун Н. Е. Переваги та недоліки інтеграційного підходу до формування системи сталого водокористування як складової національної економіки. *Вісн. Нац. ун-ту водного госп-ства та природокористування*. 2016. Вип. 4 (76). С. 183–193.

146. Самійленко Г. М. Застосування кластерного підходу як фактор підвищення конкурентоспроможності регіонів України. URL: http://www.confcontact.com/2007may/+1_samijl.htm.

147. Світлична В. Ю. Забезпечення стійкості та повноцінного функціонування туристичної сфери в сучасних умовах адаптації до змінюваних епідеміологічних обставин. *Комунальне господарство міст*. 2020. Т. 7, вип. 160. С. 53–62.

148. Скляр Г. П., Карпенко Н. М. Сталий розвиток сфери туризму на засадах партнерства. *Наук. вісн. Полтавс. ун-ту економіки і торгівлі*. 2013. № 2(58).

149. Смаль В., Смаль І. Туризм і сталий розвиток. *Вісн. Львів. ун-ту*. 2005. Вип. 32. С. 163–173.

150. Смолій В. А., Федорченко В. К., Цибух В. І. Енциклопедичний словник-довідник з туризму. Київ, 2006. С. 264.

151. Стеченко Д. М. Регіональні ринку рекреаційно-туристичних послуг: суть і фактори формування. *Галицька академія. Наукові вісті Інституту менеджменту та економіки*. 2004. Вип. 1 (5). С. 62–67.

152. Стоян К. С., Широка В. В. Теоретичні засади вдосконалення бізнес-моделі туристичного підприємства. *Ефективна економіка*. 2019. № 1. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6853>.

153. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/249826501>.

154. Стратегія розвитку туристичних регіонів. URL: http://tourlib.net/aref_tourism/boruschak.htm.

155. Стрішенець О. М., Алієва А. Ю. Теоретичні аспекти формування та розвитку транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг.

Структурні зміни в економіці природокористування: теоретичні основи та прикладні аспекти: кол. монографія / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. О. М. Стрішенець. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 180 с.

156. Темник І. О. Умови та чинники розвитку міжнародного туризму. *Ефективна економіка*. 2011. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_3_23.

157. Ткаченко Т. І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2006. 537 с.

158. Ткаченко Т. І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: монографія. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ: Вид-во КНТЕУ, 2009. 463 с.

159. Транскордонне співробітництво України в контексті євроінтеграції : монографія / Мікула Н. А., Засадко В. В. Київ: НІСД, 2014. 316 с.

160. Туризм після карантину: як пандемія вплинула на галузь і змінила її. URL: <https://dyvys.info/2020/05/14/turyzm-pislya-karantynu-yak-pandemiya-vplynula-na-galuz-i-zminyly-yiyi/>.

161. Україна піднялася у рейтингу Doing Business на 7 пунктів. *Громадське телебачення*. 2019. URL: <https://hromadske.ua/posts/ukrayina-pidnyalasya-u-rejtingu-doing-business-na-7-punktiv>.

162. Федорченко В. К., Мініч І. М. Туристський словник-довідник. Київ, 2000. С. 136.

163. Фоміна М. В. Проблеми сталого економічного розвитку в умовах глобалізації: монографія. Донецьк: [ДонНУЕТ], 2010. 359 с.

164. Фрей Л. В. Шляхи вдосконалення соціально-економічного розвитку суб'єктів регіонального туризму. *Інфраструктура ринку*. 2019. Вип. 30. С. 328–334.

165. Хумарова Н. І., Голікова О. С. Інституційні засади розбудови відносин власності на природні туристично-рекреаційні ресурси. *Екон. інновації*. 2016. Вип. № 62. С. 182–192.

166. Хумарова Н. І., Голікова О. С. Розвиток туристичної галузі в контексті реалізації міжнародних проектів. *Екон. інновації*. 2015. Вип. 60(3). С. 213–223. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecinn_2015_60%283%29__25.
167. Циганов С. А., Яншина А. М. Проблеми сталого розвитку у контексті неоліберальної моделі глобалізації. *Економіка України*. 2013. № 4 (617). С. 4–14.
168. Цимбалюк І. О. Генезис теорії інклюзивного розвитку регіону. *Причорноморські екон. студії: наук.журн.* Одеса, 2019. Вип. 47. С. 235–240. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.47-39>.
169. Цимбалюк І. О. Інклюзивний розвиток регіону в умовах фінансової децентралізації: теорія, методологія, практика: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 340 с.
170. Цимбалюк І. О. Концептуальні засади інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації. *Інноваційна економіка: наук.-вироб. журнал*. 2019. № 5–6. С. 125–133.
171. Цимбалюк І. О. Механізм управління інклюзивним розвитком регіону в умовах фінансової децентралізації. *Бізнес-навігатор*. 2019. Вип. 6.1 (56).
172. Цимбалюк І. О. Особливості функціонування податкової системи України та оцінка її фіскальної ефективності. *Екон. часопис Східноєвроп. нац. ун-ту імені Лесі Українки*. 2019. № 1 (17). С. 106–115.
173. Цимбалюк І. О. Оцінка інклюзивного розвитку регіонів України. *Екон. часопис Східноєвроп. нац. ун-ту імені Лесі Українки*. 2019. № 4 (24).
174. Цимбалюк І. О. Саморозвиток регіону на засадах інклюзивності в умовах фінансової децентралізації. *Зб. наук. праць ДонДУУ*. 2019. № 4 (24).
175. Цимбалюк І. О. Теоретичні аспекти інклюзивного розвитку регіону. *Перспективи розвитку територій: теорія і практика*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів вищої освіти і молодих учених, 19–20 листоп. 2020 р. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2020. 457 с.

176. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь. *Міністерство економічного розвитку і торгівлі України*. 2017. URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/sustainable-development-goals--2017-baseline-nationalreport.htm> (дата звернення: 29.04.2020).

177. Частка туризму в світовому ВВП торік становила понад 10 %. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2431133-castka-turizmu-v-svitovomu-vvp-torik-stanovila-ponad-10.html>.

178. Шкарлет С. М., Кальченко О. М. Тенденції і перспективи розвитку туристичної галузі України у складі національної та світової економіки. *Актуальні проблеми економіки*. 2009. № 10. С. 36–43.

179. Що являє собою релігійний туризм в Україні? Цікаво знати про все. URL: <https://tutcikavo.co.ua/podorozhi-i-turizm/shho-yavlyaye-soboyu-religijnij-turizm-v-ukrani/> (дата звернення: 16.03.2020).

180. Юрченко Н. І. Досвід провідних країн світу щодо формування державної політики і сприяння розвитку галузі туризму України. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту*. 2017. Вип. 16, ч. 2. С. 179–183.

181. Якимчук А., Попадинець Н., Валюх А., Скрипко Т., Левков К. Сільський «зелений» туризм як каталізатор розвитку місцевої економіки в процесі децентралізації влади. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*. 2021. Vol. 7. No 1. С. 232–259.

182. Afuah A. Business Models: A Strategic Management Approach. 2016. 415 p.

183. Agenda for a sustainable and competitive European tourism: Communication from the Commission of the European Communities (Brussels, 19.10.2007). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52007DC0621> (access date: 03.08.2018).

184. Aliieva A., Pavlikha V. Formation of strategic priorities for sustainable development of tourism and recreation sphere based on inclusive growth. *National interest International Academic Journal*. 2020. Vol. 1. №. 1. P. 74–85.

185. Aliieva A., Pavlikha N., Zelinska O. Foreign economic activity activation of the region in the context of euroregional cooperation: theoretical and methodical approaches. *Economic and regional studies*. 2020. Vol. 13. № 4. P. 429–441.

186. Europe 2020. A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth. European Commission. Brussels, 2010. 34 p. URL: http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm (дата звернення: 17.04.2020).

187. Europe, the world's No 1 tourist destination – a new political framework for tourism in Europe: Communication from the Commission to the European parliament. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX:52010DC0352> (access date: 14.08.2018).

188. Eurostat. URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Tourism_statistics.

189. Horoshkova L. A., Khlobystov Ie. V., Trofimchuk V. O. The relationship between economic growth and the assimilation potential of the environment in ensuring the sustainable development of the national economy. *Project management and production development*. 2019. 1(69). 24–37. URL: <http://www.pmdp.org.ua/images/Journal/69/3.pdf> (in Ukrainian).

190. Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations : a guidebook. Madrid: World Tourism Organization, 2004. 516 p.

191. International tourism faces deepest crisis in history. *UNWTO World Tourism Barometer and Statistical Annex*. 2020. Vol. 18. Is. 2. URL: <https://www.e-unwto.org/doi/suppl/10.18111/wtobarometereng.2020.18.1.2>.

192. Khlobystov Ie., Horoshkova L., Kozmenko S. & Trofymchuk V. Econometric analysis of National Economy Sustainable Development on the basis of the Environmental Kuznets curve. *International Journal of Global*

Environmental Issues. Special Issue on: «Green Economy: Energy, Industry and Agricultural Aspects». 2019.

193. KNOEMA. World Data Atlas Ukraine Topics Tourism Travel & Tourism Total Contribution To GDP. URL: <https://knoema.com/atlas/>.

194. Magretta J. Why Business Models Matter. *Harvard Business Review*. 2002. Vol. 80 (5). P. 86–92.

195. Muller H., Lanz Kauffman E. Wellness tourism: market analysis of a special health tourism segment and implications for the hotel industry. *Journal of Vacation Marketing*. 2001. № 7 (1). P. 5–17.

196. Osterwalder A., Yves P. Business Model Generation. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, 2010. 282 p.

197. Pavlikha N., Skorokhod I., Kytsyuk I., Marchuk I. Innowacyjne formy międzynarodowej działalności gospodarczej. *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej W Tarnowie*. 2014. № 25 (2). P. 153–161.

198. Pavlikha N. V., Tsymbaliuk I. O., Kovshun N. E., Kotsan L. M. Conceptual Transformation Principles Of The Income Regulation System In Ukraine [Концептуальні засади трансформації системи регулювання доходів населення в Україні]. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. Вип. 2 (25). 2018. С. 317–324. URL: <http://fkd.org.ua/article/view/136837>.

199. Planning for sustainable & inclusive growth. URL: <https://wtcc.org/Research/Insights/moduleId/1053/itemId/34/controller/DownloadRequest/action/QuickDownload>.

200. Pohle G. IBM's Global CEO Report 2006: Business Model Innovation Matters. *Strategy & Leadership*. 2015. Vol. 34 (5). P. 34–40.

201. Pouw N., Gupta J. Inclusive Development: A Multi-Disciplinary Approach. *Current Opinion in Environmental Sustainability*. 2017. URL: https://www.researchgate.net/profile/Nicky_Pouw/publication/315265627_Inclusive_Development_A_Multi-Disciplinary_Issue/links/5a0e043baca2724

4d28586cd/Inclusive-Development-A-Multi-Disciplinary-Issue.pdf (дата звернення: 22.04.2020).

202. Ranieri R., Ramos R. A. Inclusive Growth: Building up a Concept. *International Policy Centre for Inclusive Growth*. Working Paper. Brazil. 2013. no 104. URL: <https://ipcig.org/pub/IPCWorkingPaper104.pdf>.

203. Romanko O., Voronenko M., Savina N., Zhorova I., Wójcik W., Lytvynenko V. The use of static bayesian networks for situational modeling of national economy competitiveness. In: *IEEE International Conference on Advanced Trends in Information Theory (ATIT)*. 2019. P. 501–505. Kyiv, Ukraine. DOI: 10.1109/atit49449.2019.9030515.

204. Pohle G. IBM's Global CEO Report 2006: Business Model Innovation Matters. *Strategy & Leadership*. 2015. Vol. 34 (5). P. 34–40.

205. Savina N. B., Kovshun N. E. Multidisciplinary ecological complex as the organizational and economic structure of the coastal areas. *Urban planning and coastal management: materials of the international scientific and practical conference*, September 19-20. Odessa, 2016. P. 101–102.

206. Shevchenko H., Petrushenko M., Burkynskyi B., Khumarova N., Kodzhebash A. Input-output analysis of recreational assets within the inclusive sustainable development in Ukraine. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*. 2021. Vol. 8, issue 3. P. 90–109.

207. Sustainable Development. World Tourism Organization. URL: <https://www.unwto.org/ru/node/79> (дата звернення: 20.04.2020).

208. The 17 Goals. United Nation. Department of Economic and Social Affairs. URL: <https://sdgs.un.org/goals>.

209. The European Union explained: Enterprise: A new industrial revolution. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2014. URL: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/353e8d0a-3b15-4737-99bb-b5f98c211b89/language-en/format-PDF/source-74946622> (access date: 17.06.2018).

210. The European Union: The European Tourism Indicator System : ETIS toolkit for sustainable destination management. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 2016. P. 10. URL: http://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/sustainable/indicators/index_en.htm (access date: 06.09.2018).

211. Tsymbaliuk I., Alghadhywi M. Y. H. Assessment of the Ukrainian Regional Infrastructure Development Taking into Account its Inclusiveness [Оцінка розвитку інфраструктури регіонів України з урахуванням її інклюзивності]. *Галицький економічний вісник*, 2020. № 6. С. 59–66.

212. UNWTO закликає до підтримки економіки через сектор подорожей і туризму. URL: https://ratanews.ru/news/news_6042020_6.stm (дата звернення: 21.11.2020).

213. *World Tourism Organization*: вебсайт. URL: <https://www.unwto.org/ru/node/79>.

214. World Travel & Tourism Council (2018). URL: <https://wtcc.org/>.

215. Zott C., Amit R. Business Model Design: An Activity System Perspective. *Long Range Planning*. 2010. Vol. 43. P. 216–226.

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Колективні монографії:

1. Алієва А. Ю., Стрішенець О. М. Теоретичні аспекти формування та розвитку транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг. *Структурні зміни в економіці природокористування: теоретичні основи та прикладні аспекти*: кол. моногр. / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. О. М. Стрішенець. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 180 с. С. 35–46. *Особистий внесок здобувача: розкрито теоретичні основи та світовий досвід функціонування ринку туристично-рекреаційних послуг (0,65 друк. арк., особистий внесок дисертанта – 0,33 друк. арк.)*.
2. Алієва А. Ю., Стрішенець О. М., Напрямки активізації розвитку транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг в умовах європейської інтеграції. *Globalne aspekty Ekonomii Swiatowej i Stosunkow Miedzynarodowych w warunkach niestabilnosci gospodarczej: [monografia Miedzynarodowej Konferencji Naukowo-Praktycznej]*, Czestochowa, Akademia Polonijna, 2016. 897 p. P. 542–551. – *Особистий внесок здобувача: проаналізовано основні засади та напрямки активізації розвитку транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг в умовах європейської інтеграції. (0,58 друк. арк., особистий внесок дисертанта – 0,29 друк. арк.)*.

Статті у наукових фахових виданнях України:

3. Алієва А. Ю. Стратегічні завдання розвитку транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка»* : зб. наук. пр. / Ред. кол.: Мікловда В. П. та ін. Ужгород, 2016. Вип. 1(47). Том 2. 476 с. С. 99–101 (0,41 друк. арк.).
4. Алієва А. Ю. Наукові підходи до визначення сутності транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг. *Економічний*

часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2016. Вип. 3. С. 47–52 (0,39 друк. арк.).

5. Алієва А. Ю. Формування стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання. *Економічний форум*. Луцьк: ЛНТУ. 2020. Т. 3. С. 44–51 (0,57 друк. арк.).

6. Алієва А. Ю. Характеристика та тенденції розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні. *Вісник ЛНАУ: економіка АПК*. 2020. № 27. С. 99–103 (0,65 друк. арк.)/

7. Алієва А. Ю. Сучасні бізнес-моделі розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні. *Український журнал прикладної економіки*. 2020. Т. 5. № 1. С. 228–235 (0,56 друк. арк.)/

8. Алієва А. Ю. Концептуальні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія: Економічні науки*. Рівне: НУВГП. 2020. Вип. 2(90). С.3–13 (0,68 друк. арк.)/

Статті у виданнях іноземних держав:

9. Alieva A., Pavlikha V. Formation of strategic priorities for sustainable development of tourism and recreation sphere based on inclusive growth. *National interest International Academic Journal*. 2020. Vol. 1. №. 1. P. 74–85. *Особистий внесок здобувача: розкрито стратегічні пріоритети сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери (0,43 друк. арк., особистий внесок дисертанта – 0,31 друк. арк.)*.

10. Aliieva A., Pavlikha N., Zelinska O. Foreign economic activity activation of the region in the context of euroregional cooperation: theoretical and methodical approaches. *Economic and regional studies*. 2020. Vol. 13. № 4. P. 429–441. *Особистий внесок здобувача: розкрито напрями реалізації зовнішньоекономічної діяльності на засадах сталого розвитку (0,76 друк. арк., особистий внесок дисертанта – 0,32 друк. арк.)*.

Праці апробаційного характеру:

11. Алієва А. Ю., Стрішенець О. М. Шляхи активізації розвитку транскордонного ринку рекреаційних послуг. *Модернізація національної системи управління державним розвитком: виклики і перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., 16–17 груд. 2015 р. Тернопіль, 2015. 269 с. С. 200–201. URL: www.econf.at.ua/_ld/0/6_Collection_12_2.pdf. *Особистий внесок здобувача: здійснено аналіз методів активізації розвитку транскордонного ринку рекреаційних послуг. (0,3 друк. арк., особистий внесок дисертанта – 0,15 друк. арк.).*

12. Алієва А. Ю. Особливості формування та розвитку транскордонних туристично-рекреаційних кластерів. *Регіональні проблеми розвитку територіальних систем: теорія, практика, перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Ч. 3. 15–16 квіт. 2016 р. Ужгород, 2016. 204 с. С. 44–47. *(0,32 друк. арк.).*

13. Алієва А. Ю. Практичні рекомендації щодо розвитку туристично-рекреаційної діяльності в Шацькому адміністративному районі. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів*: матеріали Міжнар. науково-практ. Інтернет-конф., 6–7 квіт. 2017 р. Луцьк, 2017. 220 с. С. 156–158. *(0,3 друк. арк.).*

14. Алієва А. Ю. Визначення туристично-рекреаційної сфери та її розвиток в умовах транскордонного співробітництва. *Транскордонне співробітництво як форма розвитку міжнародної інтеграції*: матеріали X Міжнар. наук.-практ. семінару, 22 трав. 2020 р. Луцьк: Інформаційно-видавничий відділ Луцького НТУ, 2020. 143 с. С. 8–10 *(0,15 друк. арк.).*

Таблиця А.1

Відомості про апробацію результатів дисертації

Назва конференції	Місце проведення	Дата проведення
Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень	м. Луцьк	2014 р.
Економічні та соціальні інновації як фактор розвитку економіки	м. Луцьк	2014 р.
Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень	м. Луцьк	2015 р.
Модернізація національної системи управління державним розвитком: виклики і перспективи	м. Тернопіль	2015 р.
Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень	м. Луцьк	2016 р.
Globalne aspekty ekonomii swiatowej i stosunkow miedzynarodowych w warunkach niestabilnosci gospodarczej	м. Ченстохова, Польща	2016 р.
Регіональні проблеми розвитку територіальних систем: теорія, практика, перспективи	м. Ужгород	2016 р.
Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів	м. Луцьк	2017 р.
Сучасні тренди підготовки фахівців з управління проектами та програмами	м. Луцьк	2018 р.
Сучасні тренди міжнародних економічних відносин & Управління проектами Європейського Союзу	м. Луцьк	2018 р.
Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень	м. Луцьк	2019 р.
Транскордонне співробітництво як форма розвитку міжнародної інтеграції	м. Луцьк	2020 р.

Додаток Б

**ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ ЗАСАД РОЗВИТКУ СТАЛОГО ТУРИЗМУ ТА КУРОРТІВ
ЯК ПРІОРИТЕТНОЇ ГАЛУЗІ ЕКОНОМІКИ КРАЇНИ**

	2016 (звіт)	2017 (план)	2017 (звіт)	2018 (план)	2018 (звіт)	2018 (план)	2019 (звіт)
▪ кількість іноземних туристів, які в'їжджають до України, млн. осіб	13,6	14,0	14,4	15,3	14,2	19,5	13,56
▪ кількість суб'єктів туристичної діяльності, тис. од. (кількість платників, що сплачують податкові платежі, за даними ДФС)	x	8,2	15,1	8,0	17,6	18,2	н. д. (травень 2020 року)
▪ надходження до місцевих бюджетів коштів від сплати туристичного збору, млн. грн.	54,1	53,0	70,2	77,2	90,7	84,9	196,2
▪ надходження до зведеного бюджету (податки та збори) від діяльності суб'єктів туристичної діяльності, млрд. грн.	2,5	2,2	3,5	3,8	4,2	4,2	3,55 *
▪ кількість внутрішніх туристів, тис. осіб	453,6	500,0	477,0	600,0	456,8	714,0	н. д. (травень 2020 року)

* дані за 9 місяців 2019 року

*Джерело [35].

Додаток В

Розподіл постійного населення за окремими віковими групами

(на 1 січня; тис. осіб)

Роки	Всього населення	16-59 років
1990	51556,5	30291,4
1991	51623,5	30230,3
1992	51708,2	30314,4
1993	51870,4	30523,7
1994	51715,4	30646,9
1995	51300,4	30595,7
1996	50874,1	30424,3
1997	50400,0	30166,5
1998	49973,5	29793,6
1999	49544,8	29500,0
2000	49115,0	29353,4
2001	48663,6	29259,4
2002 ¹	48240,9	29154,6
2003	47823,1	29314,5
2004	47442,1	29514,6
2005	47100,5	29656,3
2006	46749,2	29812,1
2007	46465,7	29799,8
2008	46192,3	29738,5
2009	45963,4	29586,0
2010	45782,6	29328,6
2011	45598,2	29090,1
2012	45453,3	28842,2
2013	45372,7	28622,9
2014	45245,9	28372,5
2015 ²	42759,7	26613,3
2016 ²	42590,9	26317,4
2017 ²	42414,9	25982,0
2018 ²	42216,8	25641,3
2019 ²	41983,6	25293,7

¹ За даними Всеукраїнського перепису населення на 5 грудня 2001 року.² Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

*Джерело [35].

Додаток Г

Санаторно-курортні та оздоровчі заклади

Рики	Санаторії та пансіонати з лікуванням		Санаторії-профілакторії		Будинки і пансіонати відпочинку		Бази та інші заклади відпочинку		Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку	
	усього	у них ліжок, тис.	усього	у них ліжок, тис.	усього	у них місць, тис.	усього	у них місць, тис.	усього	у них місць, тис.
2014	320	79	118	17	90	17	1400	157	13977	126
2015	309	78	79	12	76	15	1399	165	9743	113
2016	291	70	63	10	73	14	1295	146	9669	112
2017	284	71	55	10	67	12	1235	133	9745	106

**Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.*

**Джерело [35].*

Додаток Д

Рівень зайнятості населення в Україні

Роки	у віці 15-70 років		працездатного віку	
	у середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи	у середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи
2010	19180,2	58,4	17451,5	65,5
2011	19231,1	59,1	17520,8	66,3
2012	19261,4	59,6	17728,6	66,9
2013	19314,2	60,2	17889,4	67,3
2014	18073,3	56,6	17188,1	64,5
2015	16443,2	56,7	15742,0	64,7
2016	16276,9	56,3	15626,1	64,2
2017	16156,4	56,1	15495,9	64,5
2018	16360,9	57,1	15718,6	66,1
2019	16578,3	58,2	15894,9	67,6

*Джерело [35].

Додаток Е

Диференціація життєвого рівня населення

Показники	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму:									
млн. осіб	3,6	3,2	3,8	3,5	3,2	2,5	1,5	0,9	0,5
у відсотках до загальної чисельності населення	8,6	7,8	9	8,3	8,6	6,4	3,8	2,4	1,3
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму:									
млн. осіб	...	...	...	...	6,3	20,2	19,8	13,5	10,6
у відсотках до загальної чисельності населення	...	...	...	...	16,7	51,9	51,1	34,9	27,6
Середньорічний розмір законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн)	843,2	914,1	1042,4	1113,7	1176	1227,3	1388,1	1603,7	1744,8
Середньорічний розмір фактичного прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн)	...	...	...	...	1357,6	2257	2642,4	2941,5	3262,7
Квінтильний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення, разів	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	2
Квінтильний коефіцієнт фондів (по загальних доходах), разів	3,5	3,4	3,2	3,3	3,1	3,2	3	3,3	3,3

¹ Починаючи з 2011 року при розрахунках середньодушових показників, а також показників диференціації населення (домогосподарств) за рівнем матеріального добробуту розпочато використання шкали еквівалентності. Для забезпечення зіставності показників динамічних рядів було здійснено перерахунок даних за 2010р. з урахуванням шкали еквівалентності.

² Без урахування частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя

*Джерело [35].